STUDIA ACADEMICA SLOVACA

21

Prednášky XXVIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

J6
L1 798

133/94
D

Bratislava 1992

Vedecký redaktor *Jozef Mlacek*
Lektoroval *Rudolf Krajčovič*

Účelová publikácia Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave

Vydal STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
© STIMUL, Bratislava 1992

ISBN 80-85697-00-9

Obsah

Jozef Mlacek
Namiesto úvodu k 21. zväzku zborníka...

Juraj Dolník
České slová v slovenčine..... 1

Anton Habovštiak
O nárečovej lexike z lingvistickogeografického aspektu..... 11

Ján Horecký
Slovotvorná motivácia ako odraz kultúrneho pozadia..... 28

Ján Kačala
Štruktúra slovnej zásoby a gramatika..... 33

František Kočiš
Ľud ako základ života národa a štátu..... 41

Rudolf Krajčovič
Lexika toponymie ako prameň dávnej histórie..... 50

Peter Liba
Tradícia - literatúra - folklór..... 56

Viliam Marčok
Postmoderné modifikácie lyrického subjektu v slovenskej poézii..... 65

Augustín Maťovčík
Slovenský biografický slovník v kontexte súčasnej lexikografickej tvorby..... 73

Silvia Miháliková
Premeny slovenskej politickej kultúry..... 78

Ján Michálek
Ľudová náhrobníková poézia..... 87

Jozef Mlacek
Frazeológia v prózach Mikuláša Šprinca 93

Slávo Ondrejovič
K jazykovej situácii na Slovensku 104

Jozef Pšenák
Odkaz Jána Ámosa Komenského na Slovensku 111

Ján Sabol
Z teoretických výskumov verša 119

Tatiana Štefanovičová
Archeologický výskum a ochrana pamiatok na Slovensku 128

Ján Števček
Fenomén Švantner 132

Rastislav Tóth
Politická scéna na Slovensku 138

Ferdinand Uličný
Osídlenie Slovenska v stredoveku 147

Jozef Vozár
Význam baníctva v dejinách Slovenska 156

Ján Zambor
Víťazný návrat Janka Silana 163

Namiesto úvodu k 21. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Keď týmto zväzkom načíname už tretiu desiatku ročníkov zborníka z letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca, žiadalo by sa obzrieť na celú sériu predchádzajúcich ročníkov a vyzdvihnúť jedinečnosť tohto projektu v celej slovenskej kultúre. Zostavovateľ minulého, jubilejného ročníka to však urobil v úvode k nemu. Urobil to vecne, nepateticky, bez veľkých slov. V úvode k minulému ročníku teda možno nájsť všetky dôležitejšie fakty od zrodu tejto série, keď sa prvé ročníky zostavovali doslova na kolene, až po konštatovanie tematickej a odbornej rozmanitosti a obdivuhodného rozsahu celého radu zborníkov. Zostavovateľ všetkých doterajších zborníkov aspoň stručne ocenil aj zásluhy niektorých organizácií i jednotlivcov o existenciu, pravidelnosť aj úroveň všetkých ročníkov - k tomu netreba nič dodávať. Ak predsa, tak iba jedno: že iniciátorom, realizátorom aj organizátorom celého doterajšieho radu zväzkov Studia Academica Slovaca bol riaditeľ letnej školy prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc.; bez jeho obetavosti, vynachádzavosti aj akríbie by sme ťažko vstupovali už do tretej desiatky ročníkov tohto zborníka.

Hoci prípravné práce na tomto ročníku sa v dôsledku zmeny vo vedení letnej školy a pre iné okolnosti veľmi oneskorili, existencia dvadsiatich ročníkov zaväzuje organizátorov, aby vo vydávaní zborníka prednášok pokračovali. Dobrá odborná úroveň i spoločenský ohlas predchádzajúcich zväzkov zároveň zaväzuje aj v tom, aby sa v tomto zväzku nadväzovalo na overené postupy pri zostavovaní zborníka SAS. V akých smeroch teda nadväzujeme na celú sériu zväzkov SAS? Nadväzovanie a pokračovanie tu možno vidieť v nasledujúcich bodoch:

a/ V zborníku sa uverejňujú texty, ktoré odzneli ako prednášky na letnej škole, prípadne boli na tento účel pripravené. Sú to teda pracovné texty.

b/ Aj v tomto ročníku zachovávame tematickú pestrosť prednášok. Popri najbohatšie zastúpených textoch z lingvistiky a literárnej vedy sú tu aj texty z dejín, archeológie, etnológie, politológie a ďalších disciplín. Táto tematická skladba zborníka zodpovedá celkovej orientácii letného seminára. SAS nie je iba letnou školou slovenského jazyka, ale letnou školou s oveľa širším pohľadom na rozličné stránky Slovenska a Slovákov, ich dejín a kultúry.

c/ Aj v tomto zväzku sa pridŕžame dobrej zásady zostavovateľa predchádzajúcich ročníkov, totiž zásady, aby sa témy neopakovali, aby sme ponúkali nové témy.

d/ Aj pre tento ročník letnej školy a pre tento zväzok prednášok platila zásada, že prednášateľmi /a teda aj autormi textov/ sú popredné osobnosti z jednotlivých vedných oblastí. V takomto výbere vidíme záruku, že sa účastníkom SASu podávajú nové pôvodné poznatky o Slovensku, o jeho obyvateľoch a jeho kultúre, o jazyku, širších spoločenských pohyboch atď.

Popri spomenutých zhodách s predchádzajúcimi ročníkmi je tu aj malá zmena. V zborníku sa popri klasických prednáškach uverejňujú aj niektoré vstupné texty, ktoré sa uplatnili na špecializovaných seminároch /workshops/ zo zvolených vedných a tematických oblastí. Napokon je tu aj zreteľná vonkajšia zmena. Pre spomenuté organizačné zmeny organizátori nestihli nadviazať kontakty s vydavateľom viacerých predchádzajúcich zväzkov /vydavateľstvo Alfa/, a tak im pomocnú ruku podalo Centrum informatiky a vzdelávania STIMUL pri Filozofickej fakulte UKo, ktoré sa pričinilo o to, že tento zväzok predsa vychádza, že dobrá tradícia vo vydávaní textov z letnej školy sa neprerušila.

Juraj Dolník

České slová v slovenčine

FF UKo, Bratislava

Vzhľadom na históriu česko-slovenských vzťahov je prítomnosť slov českého pôvodu v lexikálnej zásobe slovenčiny prirodzeným (zákonitým) javom. Nekladieme si za úlohu skúmať preberanie slov z češtiny v jeho historickom aspekte, takže si nebudeme všímať slová českého pôvodu, ktoré sú už pevne včlenené do lexikálnej zásoby spisovnej slovenčiny. Sústredíme sa na slová, ktoré svedčia o prenikaní lexikálnych jednotiek z češtiny do lexikálnej zásoby v mimospisovnej sfére slovenského jazyka. V ***Krátkom slovníku slovenského jazyka*** (1987; na tento slovník sa odvolávame pri uvádzaní slovenských príkladových slov) sú také slová označené ako subštandardné alebo nespisovné, resp. nesprávne. Za subštandardné sa považujú výrazy, ktoré "možno charakterizovať ako nespisovné lexikálne prostriedky používané na zámerné odlíšenie sa od spisovnej normy v neoficiálnych, živých a situačne daných prejavoch" (Pisárčiková, 1988, s. 146). Jedným zo zdrojov subštandardných slov je preberanie z iných jazykov, najmä z češtiny. Ide o slová ako *hulvát, kecať, magľajz, makať, postrádať, randál, švanda, vsadiť* a pod. Slovám tohto typu sa pripisuje všeobecná vlastnosť "nedostatok spisovnosti", čo sa zdôvodňuje mimolingvisticky, totiž tradíciou a povedomím kultivovaných používateľov slovenčiny. Lingvistické hľadisko prevláda pri posudzovaní tých výrazov, ktoré sú v spomínanom slovníku vyznačené ako nespisovné, resp. nesprávne, napr. slová *razítko, prelíčenie, proťajšok, závada, lízatko, prebor, zbytok, púhy, pokuľhávať, netečný*.

Zoznam týchto slov môžeme rozšíriť o výrazy, ktoré sa vzhľadom na "krátkosť" citovaného slovníka nezachytávajú: napr. *zdeliť, boty, kružítko, kotník, kapesník, brusliť, jelito, výuka, padavka, ješitný, brebt, límec, barva, kolo* atď.

Otázka je, aké predpoklady umožňujú prenikanie značného počtu výrazov z češtiny do nespisovnej zóny súčasnej slovenčiny. Ak preberanie lexikálnych jednotiek sa dotýka sféry spisovného jazyka, poukazuje sa na jeho funkčnosť, t.j. na všeobecne platný motív pre-

berania lexikálnych prostriedkov. Zrejme na tomto pozadí sa u nás vyslovil názor, že na rozdiel od staršej teórie, v ktorej sa hovorilo o vplyve češtiny na slovenčinu, "dnes pokladáme za správnejšie a vlastne aj logickejšie nehovoriť o tom, že jeden jazyk vplýva na druhý, ale skôr zdôrazňovať, že jeden jazyk aktívne preberá od iného jazyka také výrazové prostriedky, ktoré ešte nemá vypracované, ale ktoré potrebuje pre bežné alebo aj odborné dorozumievanie" (Horecký, 1986, s. 118). Zásada funkčnosti (potrebnosti) je ešte zreteľná pri spomínaných subštandardných slovách, ktorých prijateľnosť sa zdôvodňuje tým, že komunikant zámerne používa výraz, ktorý je v opozícii k spisovnej norme. Pri ostatných sledovaných slovách, označovaných ako nespisovné alebo nesprávne, chýba motív funkčnosti, a preto niet dôvodu ich akceptovať (časť z nich sú navyše "nesprávne" slová) . Napriek tomu sú však tieto lexikálne jednotky "životaschopné", odolávajú jazykovovýchovnému pôsobeniu a vytrvalo kazia obraz mnohých domácich nositeľov slovenského jazyka, pretože nezodpovedajú obrazu kultivovaného používateľa jazyka, ktorý "namaľovali" jazykovedci na základe dobre zdôvodnenej teórie. Ak sa dívame na sledovanú otázku aj z hľadiska tejto skutočnosti, musíme sa predsa len vrátiť k myšlienke o vplyve češtiny na slovenčinu. Teraz si položíme otázku takto: Aké sú predpoklady funkčného aj afunkčného prenikania slov z češtiny do jazykového vedomia priemerného nositeľa slovenského jazyka (Slováka "z ulice")? Je zrejmé, že ide o jazykové aj mimojazykové predpoklady, t.j. o predpoklady vyplývajúce jednak zo znalosti jazyka a jednak z okolnosti, ktoré ovplyvňujú postoj k jazyku a jazykové správanie vzhľadom na kontaktový jazyk (s ohľadom na vysoký stupeň príbuznosti češtiny a slovenčiny sa nehovorí o češtine ako o cudzom, ale kontaktovom jazyku).

Jazykové predpoklady sú dané stupňom príbuznosti týchto jazykov a jazykovými znalosťami odrážajúcimi vnútornú usporiadanosť (štruktúru) materinského jazyka. Je známe, že systémovotvorné vzťahy spočívajú na analógii. Jazykové znalosti, do ktorých sa premietajú tieto vzťahy, sa zakladajú na analogickom usudzovaní, t.j. na riešení proporčnej rovnice: x : z = x : ? V prípade kontaktových jazykov sa oblasť analogického usudzovania ľahko rozširuje v dôsledku toho, že z výskytu značného počtu totožných jednotiek bežný komunikant vyvodzuje výskyt ďalších zhodných jednotiek. Silne sa presadzujú *tri typy analógie*, a to formálna, formálno-sémantická a sémanticko-formálna. Všimnime si, ako sa tieto typy analogického usudzovania prejavujú pri prenikaní lexikálnych jednotiek z češtiny do slovenčiny.

1. **Formálna analógia.** Oporou formálneho analogického usudzovania sú fonologicky (aj foneticky) zhodné slová v obidvoch jazykoch a pravidelné medzijazykové fonologické korešpondencie. Dôležité, pravda, je, že s fonologickou zhodou sa stretávame pri veľmi frekventovaných slovách, ktoré sa dotýkajú objektov a pojmov v bežnej skúsenostnej oblasti komunikantov, takže silne podporujú usudzovanie na základe analógie. Sú to slová z rozličných slovných druhov: *hlava, ruka, noha, buk, ryba, rada,oprava, poznámka, jemný, malý, vysoký, náhodný, potom, potichu, nahlas,jeden, sto, ja, ty, sám, ale, aby, tak* a mnohé ďalšie slová. Na pozadí slov tohto druhu slovenský komunikant vníma mnohé české slová, ktoré sa z fonotaktického hľadiska výraznejšie neodlišujú od fonotaktických podôb slovenských slov, ako prípad medzijazykovej zhody, a tak si neuvedomuje, že má do činenia s výrazom kontaktového jazyka; napr. (v zátvorke uvádzame spisovné ekvivalenty) *závody (preteky), kartáč(kefa), húpací (hojdací), akonáhle (len čo), kojenec (dojča), prepážka (priehradka, priečinok), závada (chyba, porucha), prebor (preteky, majstrovstvá)* a pod. S výrazným vplyvom formálnej analógie sa stretávame v súvise s pravidelnými fonologickými korešpondenciami. K takýmto korelátom patria napr. samohlásky *í* (čes.) a *u* (slov.), čo ukazujú medzijazykové ekvivalenty ako *plivat - pľuvať, klika - kľuka, klíč - kľúč*. Na základe formálneho analogického usudzovania sa identifikuje slovo *kľud (pokoj)* ako slovenský náprotivok českého substantíva *klid*, teda podľa rovnice *klíč : kľúč = klid : kľud*. Iný príklad tohto druhu predstavuje korešpondencia *ou* (čes.) a *ú* (slov), ako to ilustrujú dvojice *mouka - múka, louka - lúka, kocour - kocúr*. V súlade s touto koreláciou sa akceptujú slová ako *púhy (čírý, holý, jednoduchý) a spústa (hŕba, kopa, hromada)*, čiže sa uplatňuje analógia

moudrý : múdry pouhý : púhy
pouhý : púhy spousta : spústa

Za normálne koreláty sa považujú dvojice ako *zbytek - zbytok (zvyšok), sáček - sáčok, sáčik (vrecúško, vrecko), náměstek - námestok (námestník), protějšek (náprotivok)*.

2. **Formálno-sémantická analógia.** Na základe analogického usudzovania tohto typu sa pripisuje slovu, ktoré je neúplným formálno-sémantickým ekvivalentom kontaktového slova (neúplným vzhľadom na polysémickosť slova), význam podľa kontaktového korelátu. Inak povedané, používateľ jazyka rozširuje sémantickú platnosť formálno-sématickej zhody kontaktových slov. V tomto zmysle sa uplatňuje napr. sloveso *podtrhnúť*. České slovo *podtrhnout* má podľa

Slovníka spisovného jazyka českého (1989; pri uvádzaní českých slov sa v tomto príspevku odvolávame na tento slovník) 6 významov, kým slovenské sloveso *podtrhnúť* má 2 významy, pričom jeho použitie v druhom význame "podčiarknuť, zdôrazniť" sa hodnotí ako subštandardné. Funguje tu formálno-sémantická analógia

podtrhnout : podtrhnúť = podtrhnout : podtrhnúť
"podraziť" "podraziť" "podčiarknuť" "podčiarknuť".

ďalšie príklady:

vsadit : vsadiť = vsadit : vsadiť
"vložiť" "vložiť" "staviť" "staviť"

prapor : prápor = prapor : prápor
"voj. "voj. "zástava" "zástava"
jednotka" jednotka"

obor : obor = obor : obor
"skupina čísel" "skupina čísel" "odvetvie, odbor""odvetvie, odbor"

pojednávat : pojednávať = pojednávat : pojednávať
"viesť po- "viesť po- "zaoberať sa" "zaoberať sa"
jednávanie" jednávanie"

Osobitnú pozornosť si vyžaduje príklad ako *předávat zkušenosti - predávať skúsenosti* (správne *odovzdávať*). Je zrejmé, že tu dominuje formálna analógia: *překonat : prekonať = předávat : predávať*. (Podľa toho aj *přelíčení - prelíčenie*, správne *prerokovanie*). Nemôžeme však vylúčiť, že sa tu pripisuje českému slovu význam "predávať" (v nárečí sa tento význam skutočne vyskytuje), takže pri analogickom usudzovaní je v hre aj sémantika (slovo *predávať* sa potom môže uplatňovať zovšeobecnene, t.j. abstrahovane od prvku "za peniaze"). Je možné, že tu hrá istú úlohu aj asociácia so syntagmou *preberať skúsenosti*. Nesmieme pritom obísť fakt, že korešpondencie ako *přebrat - prebrať, probrat - prebrať* podporujú predstavu o polysemizácii slova predávať v uvedenom zmysle.

3. **Sémanticko-formálna analógia.** Tento typ analogického usudzovania je zameraný na vyhľadávanie formy slova, ktorú vyžaduje proporčná rovnica založená na sémantickom aj formálnom vzťahu jej členov. Systémový "tlak" na nositeľa jazyka je tu azda najvýraznejší, o čom svedčí to, že práve tie slová z češtiny, ktoré prenikli do slovenčiny na tejto báze, majú veľmi silné stopy v lexikálnej pamäti priemerného nositeľa slovenčiny. Silne je zakorenené napr. subštandardné slovo *obdržať (dostať)* na základe analógie

"držať" "držať" = "dostať" "dostať"

držet : držať obdržet : obdržať.

Tento typ analógie ilustrujú aj príklady ako

"diel" "diel" "čiastkový" "čiastkový"
díl : diel = dílčí : dielčí

"písať" "písať" "list" "list"
psát : písať = dopis : dopis

"zaviazať" "zaviazať" "batožina" "batožina"
zavázat : zaviazať = zavazadlo : zavazadlo

"prať" "prať" "bielizeň" "bielizeň"
prát : prať = prádlo : prádlo

"kutiť" "kutiť" "(domáci) majster" "(domáci) majster"
kutit : kutiť = kutil : kutil

"krvný" "krvný" "prchký" "prchký"
krevný : krvný = horkokrevný : horkokrvný.

Príklady ukazujú, že sa v mene analogického vyrovnávania zanedbávajú slovotvorné pravidlá slovenčiny. Tento jav často pozorujeme aj pri formálnej analógii: porov.

tíž : tiaž = obtíž : obtiaž (ťažkosť)

platit : platiť = oplatit : oplatiť (odplatiť)

kopírovat : kopírovať = okopírovat : okopírovať (odkopírovať)

lízat : lízať = lízátko : lízatko (lízanka).

Súčasne pozorujeme aj to, že sa uplatňujú segmenty, ktoré sa vyskytujú v spisovnej slovenčine, len ich použitie je z jej hľadiska nenáležité. Formálna totožnosť týchto segmentov v obidvoch jazykoch podporuje analogické vyrovnávanie pri prípadoch tohto druhu. Zaujímavé je masívne prenikanie slov so segmentom - *tko*, ktorý má asociačnú oporu v rovnozvučnom zdanlivom segmente *(pravítko): kružítko (kružidlo), merítko (meradlo, mierka, miera), ťažítko (ťažidlo), lehátko (ležadlo), mávatko (mávadlo, mávačka)*, atď.

Vnikanie spomínaných (a ďalších podobných) slov z češtiny do bežného slovenského jazykového vedomia je prejavom procesu, ktorý sa pri osvojovaní cudzieho jazyka, resp. konfrontačnom skúmaní jazykov označuje ako negatívny transfer (interferencia). Prípady podobnosti sa včleňujú do zóny totožnosti, ako to ilustrujú aj ďalšie príklady: *procento (percento), drtiť (drviť), barva (farba), tržný (trhový), doporučiť (odporučiť), doprevádzať (sprevádzať), dosažitelný (dosiahnuteľný), náhražka (náhradka), nahorklý (horkastý), náladie (poľadovica), pohmoždiť (pomliaždiť)* atď. Pravda, tu sa natíska otáz-

ka, ako môže tak silne fungovať negatívny transfer vo vzťahu k materinskému jazyku. Zaujíma nás jazyková stránka tejto otázky, t.j. to, ako sa dajú vysvetliť spomínané analogické usudzovania, keď ich výsledkom je akceptovanie slov, ktoré konkurujú slovám zafixovaným v spisovnej slovenčine. Keď hovoríme o konkurencii slov, vybaví sa nám pojem synchrónnej dynamiky jazyka. V prípade, že ide o skutočnú konkurenciu, máme do činenia s ozajstnou dynamizáciou lexikálnej zásoby (zahŕňajúcej spisovné aj nespisovné - okrem nárečových - lexikálne jednotky). Je zrejmé, že tento prípad predstavujú subštandardné slová, k charakteristike ktorých patrí príznak zámernej diferenciácie vo vzťahu k spisovnej norme. Pri nich sa teda uplatňuje vnútrojazyková funkčnosť ako motív preberania. Príčina preberania týchto slov z češtiny je priehľadná: komunikačná synonymizácia lexikálnej zásoby. Pripojením atribútu "komunikačná" k výrazu "synonymizácia" reagujeme na chápanie synoným ako systémovo homogénnych jednotiek a súčasne ním chceme vyjadriť, že ide o synonymizáciu vo vzťahu ku komunikatívnej norme, ktorá pripúšťa koexistenciu spisovných aj nespisovných výrazov. Ilustračné príklady: *krabica (škatuľa), kojiť (dojčiť), hulvát (grobian, surovec, odroň), postrádať (chýbať, nemať), bezvadný (krásny, skvelý, výborný), sústo (hlt, kúsok), obdržať, vsadiť, sáčok, oplatiť.* Od príkladov tohto druhu treba oddeliť slová, ktoré sa v ***Krátkom slovníku slovenského jazyka*** označujú tiež ako subštandardné, avšak pri nich pozorujeme skôr analógiu s bežnou expresívnou synonymizáciou založenou na využívaní osobitosti formy slova ako analógiou s uvedenou komunikačnou synonymizáciou. Máme sa mysli slová ako *blbý (sprostý, hlúpy, nezmyselný), habadej (bárkolko, veľa), kecať (tárať), kočka (pekné dievča), mazaný (prefíkaný, prebitý), mindrák (komplex menejcennosti), mela / meľa (trma-vrma, zmätok, chaos), magľajz (zmätok, neporiadok), makať (robiť, drhnúť) parta (partia), paseka (zmätok, trma-vrma, neporiadok), pikle (úklady, nástrahy, intrigy), randál (hrmot, hurhaj), špiech (vtip žart; táranina, hlúposť), čumieť (zízať, vyvaľovať oči), lebediť si (hovieť si, volkať si), sakramentský (prekliaty, čertovský, potvorský; veľký, poriadny)* atď. Keď porovnáme niektoré synonymá, pri ktorých sa nepochybuje, že sú v medziach spisovného jazyka - *pobehaj, odkundes, stratiť, odpeľať, prefíkanec, fiškus; drina, lopota, šichta; klamať, šudiť, triasť, hegať, krik, trma-vrma. haravara, hlava, kotrba, lebeňa, gebuľa* - s týmito príkladmi, nie je až také jasné, či tieto (z češtiny prevzaté) výrazy sú v opozícii spisovné : subštandardné.

Synonymické vzťahy a synonymizácia v lexikálnej zásobe ako jeden z princípov organizácie a dynamizácie lexiky sa výrazne preja-

vujú v lexikálnej zložke jazykových znalostí bežného nositeľa jazyka. To, že jestvujú synonymné slová, resp. synonymné rady a že sa lexikálna zásoba stále obohacuje o synonymá, je pre nositeľa jazyka prirodzeným javom, ktorý mu poskytuje možnosť voľby lexikálnej jednotky (či už funkčne alebo nefunkčne motivovanej). Na tomto znelostnom podklade sú preň synonymá aj slová, ktoré sa v slovníku označujú ako nesprávne alebo nespisovné: *akonáhle, klud, jednať (konať, robiť), mlsný (maškrtný), zahájiť (začať, otvoriť), drásať (driapať,trhať, šklbať), prepážka, kartáč (kefa), liknavý (zdĺhavý, farbavý, nepružný, pomalý), tríbiť (cibriť), kulhať (krívať), kapesník (vreckovka), límec (golier), ješitný (márnomyselný, samoľúby)* atď. Tieto slová sa správajú buď ako absolútne synonymá, alebo pozorujeme pri nich diferenciáciu v použití: napr. *mať, dať (svätý) pokoj* (nie *klud*), *mať dušu, srdce na pokoji* (nie na *klude*), *drásať nervy* (uprednostňuje sa pred *trhať, šklbať*).

Otázka je, v čom spočíva fakt, že sa v slovenskom jazykovom prostredí v komunikácii masovo preferujú slová prijímané na podklade analogického usudzovania pred domácimi výrazmi. Je to zložitá otázka, ktorá si vyžaduje osobitné skúmanie, takže nemôžeme dať na ňu uspokojivú odpoveď. Určite nie bezvýznamným faktorom je nadnárodné dorozumievanie, totiž *optimalizácia slovensko-českej jazykovej komunikácie* (o tejto problematike porov. práce Budovičovej, napr. 1985, 1986). Z vnútrojazykového hľadiska nefunkčné lexikálne jednotky pri nadnárodnom dorozumievaní fungujú ako kontaktové výrazy, ktoré prispievajú k optimalizácii interligválnej komunikácie. Značný rozsah (hromadné oznamovacie prostriedky, pracovné a súkromné kontakty) a sústavnosť tejto komunikácie podmieňujú vysokú frekvenciu výskytu týchto výrazov, čo - vzhľadom na spomínané jazykové predpoklady - výrazne ovplyvňuje lexikálne návyky slovenského komunikanta. Pri istých typoch slov sa preferencia podporuje aj ďalšími - jazykovými - faktormi. Pristavíme sa pri jednom z nich - motivácii. Časť vyššie uvedených príkladov poukazuje na preferenciu lexikálne, resp. sémanticky motivovaných jednotiek pred nemotivovanými alebo neuspokojivo motivovanými, pričom naznačujú dominantnosť lexikálnej motivácie nad štruktúrnou *(dopis -list, prádlo - bielizeň, vsadiť - staviť)*. Oporou tejto preferencie je skutočnosť, že v lexikálnej zásobe slovenčiny (ako ak v iných jazykoch) početne prevládajú motivované slová (udáva sa, že slovotvorne motivované slová tvoria asi 66% z objemu súčasnej slovenskej lexiky; Furdík, 1989, s. 29). Vyššia typová frekvencia (porov. s termínmi *type frequency, token frequency*) je jazykovým podkladom uprednostňovania motivovaných slov. Príslušné analogické usudzovanie nosi-

teľa slovenského jazyka pri styku s príslušnými českými slovami je v súlade s jednou z lexikálnych typologických čŕt slovenčiny. Príklad ako *prádlo - bielizeň* pripomína remotiváciu v zmysle preferencie výstižnejšieho lexikálneho motívu (teda v zmysle *hasič - požiarnik*). U niektorých komunikantov pozorujeme tendenciu tento rozdiel v lexikálnej motivácii využiť na významovú diferenciáciu týchto slov (*v zmysle všeobecné - prádlo - : špecifické - bielizeň*). Slová ako *prádlo, kutil, dielčí* a pod. ilustrujú náklonnosť nositeľa jazyka "obetovať" štruktúrnu, resp. formálnu korektnosť výrazu v prospech lexikálnej motivácie, ktorú považuje za vhodnú (resp. vhodnejšiu). Zdá sa, že jazykovou oporou tejto náklonnosti je výskyt spisovných odvodenín s výstižnou lexikálnou motiváciou, ale s nevýstižnou štruktúrnou motiváciou, resp. so "zanedbanou" formou. Porovnajme: lexikálny význam slova *prádlo* odporuje slovotvornému významu "nástroj, prostriedok" - podobne ako lexikálny význam slova *násobiteľ* je v rozpore so štruktúrnym významom "ten, kto násobí". Ani význam *"palacinkáreň"* nie je súlade so štruktúrnym významom "miesto, kde sa vyrába, resp. kde je uložená vec" (*strojáreň, bryndziareň*); pri slovách *kutil, dielčí* sa odhliada od formálnej systémovosti, rozhodujúca je lexikálna motivovanosť - pri slovách ako *ženích, rukáv,* okáľ niet pevnej slovotvornej systémovej opory, zreteľná je lexikálna motivácia. Ďalšie príklady, pri ktorých nejde o to, že sa tu uprednostňujú lexikálne motivované (resp. "vhodnejšie" motivované) slová, znázorňujú, že pri rovnakej lexikálnej motivácii sa "menej významná" formálna pravidelnosť ľahko poruší: *obilovina (obilnina), náľadie (poľadovica), náhražka (náhradka), dosažiteľný (dosiahnuteľný), okopírovať (odkopírovať), nahorklý (horkastý), doprevádzať (sprevádzať)*. Negatívny transfer z kontaktového jazyka sa tu prelína s vnútrojazykovou interferenciou (*obilovina - kávovina, náľadie - nádvorie, nahorklý - nakyslý* a pod.).

Vnikanie lexikálnych jednotiek z češtiny do bežného slovenského jazykového vedomia sa, pravdaže, nedá sa vysvetliť len jazykovými faktormi. Najočividnejšie sa to prejaví, keď si kladieme otázku, prečo je bežné české jazykové vedomie nepomerne odolnejšie voči vplyvu slovenčiny. Z hľadiska jazykových predpokladov by ten nepomer vo vzájomnom vplyve menal byť taký výrazný. O tom, či sa jazykové predpoklady uplatnia, rozhodujú mimojazykové faktory. Na tomto mieste môžeme podať iba stručný opis komplexu týchto faktorov.

1. **Etnopsychologický faktor.** Dôležitú úlohu hrá etnické sebavedomie, sebahodnotenie a hodnotenie kontaktového etnika. Z etnopsychologického hľadiska sa dejiny Slovákov javia ako neustály zápas o prekonanie pocitu etnickej menejcennosti, o dosiahnutie vy-

váženého etnického sebavedomia. Často sa to prejavovalo v demonštratívnom priznávaní sa k slovenskosti, vo verbálnom manifestovaní národného sebavedomia. Stopy pocitu etnickej menejcennosti sú badateľné v etnickom sebahodnotení Slovákov, a to najmä vo vzťahu k hodnoteniu kontaktového českého etnika. Do sebahodnotenia slovenského etnika sa premieta uznanie kultúrnej vyspelosti českého národa, úcta a obdiv k jeho kultúrnej tradícii, rešpekt pred jeho kultúrnymi výdobytkami. Slovenské etnické sebahodnotenie je poznačené týmto prestížnym hodnotením českej kultúry, čo sa ukazuje v tom, že aj v súčasnosti sa stretávame s prejavmi verbálnej demonštrácie etnického sebavedomia. S prestížnym hodnotením kultúry českého etnika súvisí aj prestížnosť českého jazyka v predstave Slováka. Češtinu vníma ako vysoko rozvinutý jazyk s bohatou lexikálnou zásobou, ktorá je štylisticky jemne členená a veľmi dobre fungujúca v najrozmanitejších komunikačných sférach. Pretrváva predstava, že čeština je prirodzeným zdrojom výrazov, ktorými si Slovák môže vypomôcť v prípade pocitu absencie slovenského výrazu. To znamená, že aj keď si uvedomuje, že ide o český výraz (v dôsledku fungovania analogického usudzovania si to však často neuvedomuje), prijíma ho bez zábran, pretože je to v súlade s tradičnými návykmi jazykového správania Slovákov. Je len prirodzené, že to otupuje uvedomelosť vzťahu k vlastnému jazyku.

2. **Kultúrno-historický faktor.** Na formovanie etnopsychiky Slovákov a ich postoja k vlastnému jazyku značne vplývali česko-slovenské kontakty v rôznych kultúrno-historických podmienkach. Vzhľadom na nerovnaké kultúrne podmienky, v ktorých sa obe etniká rozvíjali, českému etniku bola historicky prisúdená dominantnosť vo vzájomných kontaktoch. Prítomnosť českého jazyka v slovenskom prostredí bola jedným z vonkajších príznakov tejto dominancie. Jednoducho povedané, historické podmienky naučili Slovákov žiť s vplyvom jazyka kultúrne dominantného etnika.

3. **Etnodemografický faktor.** Pomer medzi českým a slovenským obyvateľstvom v ČSFR je približne 2:1. Z početnej prevahy Čechov vyplýva aj prevaha objemu komunikácie v češtine v celoštátnom meradle. Inak povedané, Slovák je vystavený väčšiemu "náporu" češtiny ako naopak. Azda aj s tým súvisí (objektívne nepodložený) pocit mnohých Slovákov, že v česko-slovenskej semikomunikácii môžu práve oni zohrať aktívnejšiu úlohu (v zmysle jazykového prispôsobovania sa komunikačnému partnerovi) v dôsledku toho, že im je čeština bližšia ako Čechovi slovenčina.

4. **Interakčný faktor.** Týmto faktorom máme na mysli vyšší stupeň bilingválnej mobility Slovákov v porovnaní s Čechmi. Súvisí to

jednak s etnodemografickým faktorom a jednak s politicko-spoločenskými a ekonomickými podmienkami, ktoré spôsobujú, že značný počet Slovákov je v sústavnom styku s českým jazykovým prostredím. Bežne pozorujeme, že Slováci sa skôr adaptujú na české jazykové prostredie ako Česi na slovenské.

5. **Axiologický faktor.** Aktívny postoj k vlastnému jazyku závisí od toho, či motivačný svet nositeľov jazyka zahŕňa aj potrebu, resp. záujem zdokonaľovať sa v jeho ovládaní. Ide teda o to, či materinský jazyk je pre nich iba proklamovanou hodnotou alebo jednou z reálnych hodnôt kultúrneho človeka.

Následkom rozličných okolností sa u nás nedosiahla uspokojivá úroveň vplyvu na motivačný svet nositeľov jazyka, ktorá by účinnejšie formovala ich axiologickú predstavu o vlastnom jazyku.

Literatúra

1. *Budovičová*, V.: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. In: Slavica Pragensia XXV, Praha, UK 1985, s. 25-39.

2. *Budovičová*, V.: Koexistencia a interakcia dvoch spisovných jazykov z hľadiska jazykovej politiky. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava 1986, s. 125-134.

3. *Furdík*, J.: Úloha slovotvornej motivácie v lexikálnej dynamike. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1989, s. 28-36.

4. *Horecký*, J.: Slovenčina v našom živote. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

5. Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala a M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987.

6. *Pisárčiková*, M.: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. Slovenská reč, 53, 1988, s. 140-151.

7. Slovník spisovného jazyka českého. 8 zv. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1989.

Anton Habovštiak

O nárečovej lexike z lingvistickogeografického aspektu

1. Príčiny členitosti slovnej zásoby slovenských nárečí

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Pre slovenské nárečia je príznačné, že sa veľmi výrazne členia a že popri slovinských nárečiach a ostatných nárečiach na Balkáne patria v rámci slovanských jazykov k najdiferencovanejším jazykovým útvarom. Táto bohatá členitosť sa najviac prejavuje v oblasti hláskoslovia a tvaroslovia, menej už v oblasti slovnej zásoby a najmenej v syntaxi.

Pri interpretácii príčin jazykových zmien (i vývinu slovnej zásoby) berú sa zvyčajne do úvahy okrem pôsobenia vnútorných jazykových činiteľov a okrem pôsobenia psychických činiteľov najmä mimojazykové (prírodné, kultúrno-historické a iné) faktory (Němec, 1968, Habovštiaková, 1987). V istom rozsahu sa tieto činitele uplatnili i pri utváraní nárečovej - aj lexikálnej - diferencovanosti slovanských jazykov a viaceré z nich aj pri formovaní slovenských nárečí.

Nazrieť do zákulisia vývinu a diferenciácie slovenských nárečí nám pomáhajú aj výsledky súčasnej dialektológie, najmä jej osobitnej disciplíny tzv. lingvistickej geografie. Zmapovanie základných lexikálnych osobitostí slovenských nárečí v štvrtom zväzku ***Atlasu slovenského jazyka*** (1984) nielenže názorne - priam ako na dlani - dokumentuje súčasnú členitosť slovenských nárečí, ale zároveň aj naznačuje isté možnosti interpretácie nárečovej diferenciácie. Na mapách upútava pozornosť napríklad členenie slovenského jazyka na dva väčšie územné celky; na oblasť juhozápadoslovenskú a severovýchodoslovenskú. Do juhozápadnej skupiny patria nárečia bývalej Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej stolice, väčšia časť Trenčianskej stolice (najmä jej južná polovica) a niekedy aj Zvolenská stolica (okrem Horehronia). Severovýchodoslovenskú skupinu tvoria nárečia bývalej Hontianskej a Novohradskej stolice, časti Zvolenskej stolice a východoslovenské nárečia. Tieto dva nárečové makroarély sú charakterizované dvojicami slov ako *žito/pšenica* (Triticum),

raž/žito (Secale), *jačmeň/jarec* (Hordeum), *borovica/sosna* (Pinus silvestris), *praslica/kúdeľ, sliepka/kura, prst/palec, plešina/lysina, naspäť/nazad* a ďalšími.

Pri interpretácii lexikálnych rozdielov v týchto slovenských nárečových makroareáloch možno hľadať korene tejto diferencovanosti ešte v praslovanskej pravlasti našich predkov. Príčiny týchto lexikálnych rozdielov v slovenských nárečiach súvisia s nejednotnosťou, vnútornou (i lexikálnou) členitosťou praslovančiny. V súčasnosti už slavisti pripúšťajú, že praslovančina nebola celkom jednotná, ale vyznačovala sa aj istými (i keď nie mnohými) krajovými osobitosťami. Lexikálna diferencovanosť praslovančiny odzrkadlila sa aj v naznačenej dichotomickej nárečovej diferencovanosti slovenčiny a súvisí s postupným osídľovaním Slovenska (najmä juhozápadoslovenskej a východoslovenskej nížiny zo severu, resp. severovýchodu dvoma prúdmi Praslovanov v 4. stor. a začiatkom 5. stor.; Dekan, 1976, s. 176-177). Toto najstaršie členenie slovenských nárečí na oblasť juhozápadoslovenskú (susediacu aj s južnými Slovanmi) a oblasť severovýchodnú podmienenú lexikálnou členitosťou praslovanského východiska slovenčiny bolo v 9.-10. stor. čiastočne prekryté vysunutím "Prastredoslovákov" zo Zadunajska na sever a porušené ich vklinením medzi oblasť západoslovenskú a východoslovenskú (Pauliny, 1963, s. 17). Toto slovanské obyvateľstvo pochádzalo z juhovýchodnej praslovanskej prabázy (prišlo z juhovýchodu) a malo aj niektoré znaky južnoslovanského typu (v staršej literatúre sa hodnotili ako tzv. juhoslavizmy v slovenčine). Presun predkov stredoslovenského obyvateľstva z juhu na sever výstižne znázorňujú kartografické elaboráty, na ktorých sa zobrazujú nárečové zvláštnosti charakteristické pre stredoslovenské nárečia na jednej strane a pre západoslovenské a východoslovenské nárečia na druhej strane. Ide tu najmä o rozdiely v slovnej zásobe. Oproti stredoslovenským výrazom *skala, píliť, tekvica, krútňava, stará mať, starí otec, varovať* (dieťa), *tučný* a i. je v západoslovenských nárečiach *kameň, rezať, diňa (dziňa), vír, dedo/dzedo* (na Záhorí stareček), *baba/bapka, pestovať, tlstí/tlustí, tustí* a pod. Slová takto jazykovozemepisne diferencované tvoria jednu z charakteristických, ale nie najvýraznejších vrstiev slovenskej nárečovej slovnej zásoby. Vyskytujú sa medzi nimi najmä slová staršej vrstvy; nie sú však zriedkavé ani slová novšieho pôvodu. Lexikálne rozdiely medzi slovenskými nárečiami sú neraz dozvukmi starých stredoslovensko-juhoslovanských kontaktov na jednej strane a starých vzťahov slovenčiny k západoslovanským a východoslovanským jazykom na druhej strane. Zároveň však sú dokla-

dom o pozoruhodnom (akoby centrálnom) postavení slovenčiny v rámci slovanských jazykov.

Lexikálne (a iné) rozdiely medzi slovenskými nárečiami podmienené rozdielmi v praslovanskej prabáze slovenčiny (najmä skutočnosťou, že západná a východná oblasť slovenčiny boli osídlené od severu a severovýchodu, kým centrálna oblasť slovenčiny od juhu či od juhovýchodu) boli v priebehu 8.-9. stor. stlmené integračnými tendenciami, ktoré sa začali prejavovať v praslovanskom základe slovenčiny. Tieto integračné tendencie boli podporované hospodársko-spoločenskými a politickými činiteľmi, ako bolo hnutie podunajských Slovanov proti nadvláde Avarov (v tzv. Samovej ríši) v 7.stor. a či neskôr (začiatkom 9. stor.) utvorenie organizovaných kniežatstiev (moravského a nitrianskeho), ktoré sa napokon zlúčili v prvom západoslovanskom štáte, vo Veľkej Morave (Krajčovič, 1978, s. 33-35).

Odrazom týchto (i neskorších) integračných tendencií v lexike slovenských nárečí je vzájomná väzba tak medzi stredoslovenskými a západoslovenskými nárečiami, ako aj medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami. Možno ju ilustrovať slovami ako *dedina (dzedzina), ňechať (nahať), šatka, šatuočka, stuška, svedomieľ-á*, -i charakteristickými pre oblasť stredoslovenskú a západoslovenskú oproti slovám rozšíreným na východnom Slovensku; *valal, zochabic (zohabic), hustečka (chustečka), pantlika, sumeňe* alebo slovami charakterickými pre stredoslovenské a východoslovenské nárečia, napr. *mačka, brechať, párať (parac) perie, žochtár, šechtár, pirohi* oproti slovám *kočka, sčekac/at, driapať (drápac), hrotok (hrotek), perki* používaný v západoslovenských nárečiach.

Vývin slovenského jazyka a slovenských nárečí nadobudol samostatný smer po rozpade Veľkomoravskej ríše a včlenení "územia nad Dunajom" do uhorského štátu. Vtedy dochádza k výraznejšej diferenciácii slovenčiny v pomere k susedným slovanským jazykom a k postupnému dotváraniu troch základných nárečových skupín: západoslovenskej, stredoslovenskej a východoslovenskej. Rozdiely medzi týmito nárečiami sú osobitne výrazné najmä v slovnej zásobe; porov. napr. zsl. *huba*, strsl. *ústa*, vsl. *gamba*, zsl. *ľadvini (ľadvenice)*, strsl. *obličky*, vsl. *pokrutki*, zsl. *poťah*, strsl. *záprah*, vsl. *cug* a i.

Popri naznačenej diferencovanosti slovenských nárečí na dva či tri areály prebiehalo v dôsledku pôsobenia vnútorných jazykových vývinových zákonitostí a čiastočne aj niektorých mimojazykových činiteľov ďalšie vnútorné členenie slovenských nárečí. V súvislosti s

naznačenými poznatkami a väčšej či menšej zemepisnej členitosti slovenských nárečí vynára sa nástojčivá otázka, čo vplývalo na rozdrobenosť slovenských nárečí.

Ukazuje sa, že jeden z činiteľov, ktorý mal azda najvýraznejší vplyv na utváranie nárečí, a to už od príchodu predkov našich otcov na terajšie územie, bola geomorfologická či geofyzikálna členitosť slovenského územia. Mohutné pohoria, vrchy najrozmanitejších tvarov, početné doliny i kotliny, uzavreté oblasti, neprístupné lesy, koryta riek i iné prírodné faktory zapríčinili, že tzv. prírodné hranice sa stali často nielen bariérami pre vzájomný styk, ale zároveň aj politickými, administratívnymi a cirkevnými hranicami, teda činiteľmi, ktoré čoraz viac pôsobili na utváravie nárečových celkov a na ďalší vývin.

Výraznú jazykovú hranicu medzi naším jazykom a poľštinou utváral mohutný chrbát Vysokých Tatier. Aj pohorie Nízkych Tatier i Slovenské rudohorie vystupujú ako geografický činiteľ pri formovaní našich nárečí, oddeľujú od severostredoslovenských nárečí tzv. juhostredoslovenskú nárečovú skupinu (charakterizovanú znakmi ako *haluške na miski, jedon/edon* a i.). Prírodný činiteľ sa však neuplatňoval dôsledne na každom predpokladanom mieste. Naša najväčšia rieka Dunaj, pretekajúca okrajom slovenského územia, sa nestala jazykovou hranicou, resp. čiarou medzi nárečiami dvoch typov, Ten istý typ slovenských nárečí, ktorý sa zachoval na ľavej strane Dunaja (v Kamenici nad Hronom a v obciach ďalej na sever) má kontinuitu i na terajšom maďarskom území v Zadunajsku. Aj dnes sa tam ešte vyskytujú rezíduá niekdajšieho kontinuitného dialektu. Nárečovou a jazykovou hranicou sa napokon nestali ani ťažko prístupné hrebene Karpát. Ako je známe, skupiny ukrajinského obyvateľstva prešli za karpatský oblúk aj do menej osídlených oblastí (do dolín riek Ondavy, Laborca a Ondavy). Tak isto sa dostali za karpatský oblúk (až za Babiu horu) aj beskydskí gorali s nárečiami poľskej proveniencie.

S geomorfologickým členením slovenského územia súviseli aj hranice administratívno-právnych celkov, akými boli v rámci niekdajšieho Uhorska tzv. stolice či župy. Pri utváraní nárečového stavu zohrali tieto stolice významnú úlohu aj preto, že vnútri týchto útvarov pulzoval v priebehu stáročí svojrázny, no aj intenzívny hospodársko-spoločenský život, čo sa neraz odlišoval od života v susedných stoliciach. V hraniciach žúp sa často rozšírili aj jazykové zvláštnosti, ktorých geografické rozlíšenie vo viacerých prípadoch korešpondovalo s hranicami jednej alebo viacerých stolíc. Názorným príkladom takejto jazykovozemepisnej diferencovanosti môže byť napr. bohatý heteronymný rad názvov zemiakov (*švábka, krumple, krompere, krompachy, grumbír, grule, bandurky, erteple*).

Na tvárnosť slovenských nárečí mali v istom rozsahu vplyv aj prísuny obyvateľstva cudzieho pôvodu. Kontakty slovenského obyvateľstva s obyvateľstvom inej (slovanskej či neslovanskej) národnosti poznačili slovenské nárečia najmä v oblasti lexiky, menej aj v iných jazykových rovinách.

Najstaršia, ešte do obdobia veľkomoravského siahajúca nepočetná kolonizácia obyvateľov nemeckého pôvodu nezanechala v nárečiach výraznejšie rezíduá. Pripomínajú ju však názvy obcí ako *Slažany* a *Nemčice* v Nitrianskom okrese (názov obce je doložený z r. 1156 v zápise villa Scelemsan; ide o názov obce od etnického názvu *Slez-an*; druhý názov doložený taktiež z r. 1156 v zápise *Nemcys* sa viaže na zaniknutú osadu pri Jelenci neďaleko Nitry) a *Nemčice* v okrese Topoľčany (najstarší zápis názvu tejto obce je z r. 1253 v podobe *Nemchich*). Výraznejšie poznačili slovenské nárečia nemeckí kolonisti, ktorí prichádzali do slovenských miest a banských oblastí v 13. storočí. Slovensko-nemecké jazykové kontakty odzrkadlili sa v istom rozsahu aj v jazykovozemepisnej diferencovanosti slovenských nárečí. Vplyv nemeckého živlu sa prejavil najmä v slovnej zásobe (z okruhu mestskej administratívy, remesiel, baníctva a obchodu; Blanár, 1961).

Dotyky slovenčiny s maďarčinou sa odzrkadlili tiež najmä v oblasti lexiky. Najstaršie slovanské lexikálne výpožičky, ako *chýr, ťarcha, sihoť, beťah*, svedčia svojím hláskoslovným habitom o tom, že prenikli do slovenčiny ešte v 11.-12. stor., teda v čase, keď v slovenčine nebola ešte hláska *h*, ale iba *g* (ktoré sa koncom 12. stor. a v 13. storočí začalo meniť na trené a neskôr hrtanové *h*), a preto sa hláska *h* v staromaďarských slovách ako *hír, terhe* prevzalo ako *ch (chýr, ťarcha)*. Slovenské slová *sihoť, beťah* (prevzaté zo stmaď. podôb *sigoť, betég*) prekonali zmenu *g* na *h* už v slovenčine (podobne ako iné slovenské slová; *gosť hosť, noga noha*). Výraznejšia vrstva slov maďarského pôvodu (resp. aj rumunského či tureckého pôvodu prevzatých cez filter maďarčiny) bola sprostredkovaná valaskou kolonizáciou. V slovenských nárečiach (najmä na východnom Slovensku a v južných slovensko-maďarských kontaktových oblastiach) je početnejšia až mladšia vrstva hungarizmov. Rozšírenie viacerých hungarizmov sa viaže na juhovýchodnú oblasť slovenských nárečí (Novohrad, Gemer, časť Zvolenskej stolice a celý východ) a je základom dichotomického členenia slovenských nárečí v smere severozápadnom proti juhovýchodnému. Táto dichotómia je charakterizovaná slovami ako *veža, tabak, pastier, (pastír, pastir), fajka* na území severozápadnom oproti výrazom *turňa, dohán, gondáš, pipka* na území juhovýchodoslovenskom. Inokedy sa slovensko-maďarské

kontakty odrzkadlili v inom členení slovenských nárečí. Napríklad v Honte, v Novohrade, v západnom Gemeri a vo Zvolene je známy názov *sapún* (z maď. *szappan*), miesto ktorého sa na ostatnom Slovensku používa názov *mydlo*. Väčšie zemepisné rozšírenie (na oblasť stredoslovenských nárečí a na časť dolnotrenčianskych nárečí) má slovo *belčov* (z maď. *bölcső*, rozšírené aj v zneniach *bielčou, beučou, belšou* a iných), oproti ktorému je v západoslovenských a východoslovenských nárečiach *kolíska (kolíska)*, na Záhorí kolépka. Väčšina slov maďarského pôvodu je však rozšírená v slovenských nárečiach iba na menšom území.

Z cudzích migračných prúdov poznačila slovenské nárečia (najmä v oblasti tzv. karpatského areálu) valaská kolonizácia, ktorá ako ostatná osídľovacia vlna v období feudalizmu (prebiehajúca najmä v 15. a 16. stor.) dotvárala etnický charakter nielen slovenských, ale aj poľských, tešínskych a východomoravských Karpát. Prostredníctvom tejto pastierskej kolonizácie udomácnili sa v slovenčine aj slová rumunského pôvodu (*juhás, bojtár, pajta*).

Na území Slovenka (na okolí Bratislavy) sa až do dnešných čias zachovali isté rezíduá po niekdajšej rozsiahlej chorvátskej kolonizácii z pohnutých čias veľkých národných presunov v 16. storočí. Stopy po slovensko-chorvátskych kontaktoch sa zachovali v slovenských záhorských nárečiach nielen vo vlastných menách (v priezviskách ako *Beňovič, Lubetič* a v chotárnych názvoch ako *Na grbje, Zgora cesti, Us potoka*), ale aj v apelatívnej lexike (*grumbir, krompich* - sch. *krumpir "zemiaky", mamaliga* - sch. *mamaljuga*, z rum. *mamaliga "kukuričná kaša", ťapšať* - sch. *tapšati "tlieskať", krčica* - sch. *krtica "krt"*).

Na charakter východoslovenských nárečí vplývalo aj susedstvo poľských a ukrajinských nárečí. Napr. východoslovenské znenia ako *chlop, plokac, mlodi* poukazujú na kontakty východoslovenských nárečí s poľštinou. Východoslovenské slová *chustka, hustka, chustečka, hustka, hustočka* majú paralelu nielen v poľštine (*chustka, chusta*), ale aj v ukrajinčine (*chústka/fústa, chustja* "bielizeň"), v bieloruštine (*chústka, chústa* i *chuscina* "ľanové plátno"), v ruštine (*chusta*), ba aj v bulharčine (*fústa* "spodná sukňa").

Na druhej strane je však zaujímané, že v slovenských a s nimi susediacich ukrajinských nárečiach je výrazná vrstva slov rozšírených iba v slovenských nárečiach a v časti ukrajinských nárečí (na území Slovenska a na území karpatskej Ukrajiny). Sú to slová ako *studňa (stuňňa)* (ukr. Kolobaz) *misa, miska* (ukr. *bludo*), *cvikla* "čer-

vená repa" (ukr. *burak*), *stracic* (ukr. *zagubiti*), *navoj/navij* (ukr. *vorotilo*) a i.

Okrem naznačených mimojazykových prírodných, historických, politických, spoločenských a ekonomických činiteľov, ktoré pôsobili na utváranie členitosti slovanských nárečí vo všetkých jazykových rovinách, vplývali v istom rozsahu na lexikálnu diferencovanosť slovenských nárečí aj psychické činitele.

Psychické činitele uplatňujúce sa pri spracovaní odrazu mimojazykovej skutočnosti vo vedomí hovoriacich a jeho jazykovom stvárnení participovali pri jazykovozemepisne neraz bohato členených názvoch istých rastlín a živočíchov. Viacsmerovosť takýchto psychických asociatívnych vzťahov odzrkadlila sa aj v lexikálnej jazykovozemepisnej diferencovanosti. Príkladom môžu byť názvy pre kvety rakyty alebo vŕby posviacané na Kvetnú nedeľu; sú motivované asociatívnymi vzťahmi na základe podobnosti s mláďaťom mačky (*kočíčky, kočátka*, Záhorie; *kočičkí, kočence* Senica; *koťátka* Skalica; *kočanki, kocanku* na Kysuciach; podobne aj *cicka, cicki* v časti Novohradu a Gemera alebo aj názvy *maňuškí/-e* v časti stredoslovenských nárečí - podľa privolávania na mačiatka) či s mláďaťom ovečky (s jahniatkom spájajú etymológovia pre Turiec a veľkú časť Oravy charakteristické názvy *bahniatka, bahňátka* či špišské *bahničkí* a zemplínske *bahňítki*) alebo s ovečkou či baranom vôbec (porov. v Above, v Zemplíne a v užských nárečiach rozšírený názov *birki* súvisí s maďarským slovom *birka* prevzatým zo slovanských jazykov; v Honte, v Novohrade a v Gemeri používaný názov *barkí/barke* súvisí s volaním na *bar! barko!* na baranča; šarišský názov *bazičkí* súvisí s nárečovým slovom *baza* používaným v detskej reči na označenie barančeka). Inokedy sa pri pomenúvaní tejto rastliny uplatňujú asociatívne vzťahy s páperovitými chĺpkami húsat (názvy *baburiatka, baburátka, baburence* v časti zsl. nárečí vychádzajú z pomenovania húsat v detskej reči) či s jemným páperím mladých jarabičiek (názvy *jarabátka, jarobátka, jaburátka, jabrátka* na okolí Trnavy, Piešťan a Topoľčian) alebo jemnými fúzikmi vôbec (názvy *puziki, puzičky, púzatky*, známe v Gemeri a Novohrade spájajú etymológovia so základom *púz-/bút-* "fúz").

Viacsmerové pôsobenie asociatívnych vzťahov možno dobre ilustrovať aj na názvoch vážky (Odonata), hmyzu so šidlovitým telom s pestrofarebnými blanitými krídlami, ktorý poletúva nad vodou. V slovenských nárečiach je pre tento hmyz 36 jednoslovných a 32 dvojslovných a viacslovných názvov. Sémantická motivácia týchto (zvyčajne metaforických či metonymických) názvov vážky (slovotvorne motivovaných i nemotivovaných) je provokovaná asociáciami

s miestom pobytu tohto hmyzu (názvy ako *morská* i *vonní*) *vonná paní, pana, panna* v časti západoslovenských nárečí; *vodní koň, vodní pavuk* sporadicky na východnom Slovensku, *vodna muška* (na okolí Vrábľov) s časom jeho života (*svatoho jana krava* Trebišov; *svati jan, kerscicel svateho jana* i *svati jan kersci vodu* na Spiši), tvarom tela vážky (*šidlo, šiduo, šillo* v časti zsl. strsl. a výchsl. nárečí; *ihla, ihlica* v nitrianskych nárečiach), priesvitnosťou jej krídel (*oknár* na okolí Trnavy a Malaciek; *sitar, rešetar* jednotlivo vo výchsl. nárečiach), či podľa jej schopnosti vznášať sa v rovnováhe nad vodami (*váška, vaška* vo všetkých nárečiach; podobne aj sporadické novšie názvy; *elopranik, lietadielko, helikoptera*). Na základe oslabeného vzťahu k označovanej skutočnosti vychádzajú mnohé nárečové názvy vážky z jej podobnosti s komárom (*velkí komár, modri komár* na hornej Nitre), s ovadom, s muchou, so sršňom či chrobákom vôbec (*bogar* na Spiši, v Šariši a v Above - z maď. *bogár* "chrobák"; *dlhá mucha*, ale iba veľmi jednotlivo), s kobylkou (*vraní kon* v Bratislavskej stolici, *vodní koň* na východnom Slovensku), s motýľom (*dlhí motíľ, zelení motel* sporadicky na niektorých miestach stredného a východného Slovenska).

Pozoruhodné sú aj nárečové názvy tohto hmyzu motivované ľudovými predstavami o škodlivosti toho hmyzu a jeho spriaznenosti so silami v službách zla. Ide o názvy ako *hadia (háďa, hadzá, hadáci, hadova hlava/huava)*, typické pre západné Slovensko a severnú časť stredného Slovenska i o názvy *hadí/hadov* sluha či *hadova slúška, žena* (z južného stredného Slovenska), či sporadické názvy ako *čertova hlava, čertov paholok, pomocník, hadouka, hadovo žielo (=žihadlo), strmlhlav, striga* a i. Negatívny postoj človeka k tomuto hmyzu je vyjadrený aj v názvoch ako *pohan, žandár, žandárik, žiak* a ďalších.

Mimoriadna, tzv. maximálna členitosť býva v slovenských nárečiach pri slovách tabuového charakteru pomenúvajúcich obávané bytosti (čert, pekelník, priepas(t)ník) či isté prírodné javy, najmä rastliny s čarovnou liečivou mocou (napr. imelo: *Imeľ, Imelie, imola, imolo, omel, omelo, omolo, omola, amolo, jamalo, jamali, jamola, amola i kukučina, kukučasí chléb, jehodica, vazin, vazinie, dubienka, dubenka, dubový Imel, divi chmeľ, chmelina, bukovi hmeľ, pukačka, pupec, gulki, bukovec, grgola, cigánka, orešina...*) alebo paprať samčiu kvitnúcu iba v čarodejnú svätojánsku noc (*paprať, kaprať, feračina, rebrinie, čertovo pero, diablovo, hadie pero, vlčie, srnčie, kozie, čertovo rebro, hadie listie, hadova postel, haďacia postielka* a iné) či istého nezvyčajného živočícha (napr. pre netopiera sú v slovenských nárečiach aj názvy: *hadopier, hadopír, hastopír, haštopier,*

hastopier, kacopier, gacopier, gacopar, jacek, hacier, hacír, häcek, hacek, trúlek a i.; pre škvorá, podlhovastý hmyz, čo lezie do ucha, sú názvy: *škvor, čkor, škorec* v Trenčianskej stolici, na Orave, v Liptove a v Turci; *uchár, ouchár, ucháň, ucháč, ucholak, ucholap, ucholáč* a i. v časti stredoslov. a západoslov. nárečí ; *chucholák, chucholak, chochološ, charcholak*... roztratené sporadicky; názvy *ščipak, ščipľak, ščipauka, ščipalka* v značnej časti východosl. nárečí; názvy *mikuláš, mikoláš, kikuláš* v hornonitrianskych nárečiach; názvy *okula, okuláč, okuláš, okulaz* na okolí Piešťan a názvy *kliešť, kliščak, kliščar* doložené iba sporadicky).

Pri mnohých spomenutých i ďalších - v nárečiach maximálne jazykovozemepisne diferencovaných - slovách odzrkadľuje sa aj pôsobenie asociatívnych spojov čiže vzťahov medzi takými obsahmi vo vedomí hovoriaceho, ktoré odrážajú skutočnosť subjektívne. Citovo angažovaný postoj ľudu k negatívnym javom v spoločnosti a v prírode našiel odraz aj vo výraznejšej jazykovozemepisnej diferencovanosti pri slovách pomenúvajúcich negatívne javy v spoločnosti (napr. prespanku, nemanželské dieťa), či v prírode (jedovaté huby, hubu prašivku, muchotrávku, znetvorený plod slivky zvaný *grman*) ako príslušné antonymné spoločenské a prírodné javy. Napríklad spoločný názov pre jedlé huby je zvyčajne *hríbi, gribi* (v časti zsl. a strsl. nárečí). hubi, resp. *dobrie, dobria, jedlé, jedlé hubi* (v druhej časti zsl. a strsl. nárečí) a *kozare, jedle kozare* vo východosl. nárečiach a *pencle, pencuráki* v Gemeri. Pre jedovaté huby je však paleta nárečových názvov pestrejšia: *pochabé, blázňivé, jedovaté, psie, divé -ie, besné/-ie, planie hríbi* i *hubi* (najmä v zsl. a strsl. nár.), *dívie* i *šialené pencle, pencurák* (v Gemeri), *dzive* i *šalene hubi* i *kozare* (vo východosl. nár.) a *žabirki, žabiňki* (na rozhraní slovensko-ukrajinských nárečí).

Naznačili sme viaceré mimojazykové geomorfologické, historicko-spoločenské a psychické príčiny členitosti slovenských nárečí, z ktorých vychodí, že výrazná členitosť slovenských nárečí nie je náhodná, a nie je iba výslednicou pôsobenia jazykových vnútorných zákonitostí, medzijazykových kontaktov a pozoruhodnej "fantázie" ľudu pri pomenúvaní istých mimojazykových skutočností na základe psychických asociatívnych spojov. Výstižné priestorové zobrazenie výsledkov naznačených vývinových procesov v súčasných slovenských nárečiach podávajú štyri zväzky Atlasu slovenského jazyka, ktoré neraz dopovedúvajú to, čo v historických listinách nie je zaznačené a letopiscami dokumentované.

Literatúra:

Blanár, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z banníckej osady Boce. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961.

Dekan, J.: Veľká Morava. Doba a umenie. Bratislava, Tatran 1976, s. 283.

Krajčovič, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. I. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, Štátne pedagogické nakladateľstvo 1978. 328 s.

Habovštiak, A.: Atlas slovenského jazyka 4. 1. vyd. Lexika. Časť prvá: mapy. Časť druhá: Úvod - Komentáre - dotazník - indexy. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1984, 463 + 368 s. (ASJ 4).

Habovštiak, A.: K otázke genézy slovenských nárečí. Slavica Slovaca, roč. 13, 1978, s. 43-56.

Habovštiaková, K.: Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska. Nitra, Pedagogická fakulta v Nitre 1987, s. 401.

Němec, J.: Vývojové postupy české slovní zásoby. 1. vyd. Praha, Academica, Nakladatelství ČSAV 1968. 194 s.

Pauliny, E.: Fonologický vývin slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 360 s.

2. Lexika slovenských nárečí v slovanskom kontexte

Vývin slovenského jazyka a jeho nárečí bol podmienený viacerými činiteľmi. Popri známych a viackrát spomínaných príčinách diferencovanosti slovenských nárečí nemožno neuviesť ani podiel medzijazykových kontaktov pri modelovaní tvárnosti slovenčiny. K vysvetleniu viacerých otázok viažúcich sa na vývin jednotlivých slovanských jazykov (i slovenčiny) pozoruhodne prispievajú poniektoré výsledky jazykového zemepisu; z viacerých aspektov si ich naozaj hodno povšimnúť.

Dnes už netreba nikoho osobitne presviedčať o tom, že jednotlivé slovanské jazyky sa vyvinuli zo spoločného (praslovanského) základu. Dokazujú to viaceré zvláštnosti zo všetkých oblastí jazyka, najmä slovný fond z okruhov niekdajšieho hospodársko-spoločenského života starých Slovanov už v ich pravlasti.

O jazyku našich dávnych predkov slavisti dnes zhodne konštatujú aj to, že už praslovančina nebola jednotná a že o jej diferenciácii niet pochýb v období pred ich rozchodom zo slovanskej pravlasti a príchodom do nových sídel. Jazykové doklady zo slovenských nárečí nás presviedčajú o vnútornej diferencovanosti praslovanského jazyka na našom území už v predveľkomoravskom období. Dokladom sú napr. údaje o tzv. dichotomickom členení slovenských nárečí na dve výrazné oblasti (južnozápadoslovenská a severovýchodoslovenská polovica Slovenska) reprezentované slovami ako *raž/žito, borovica/ sosna, prst/palec* i početnými inými názvami. Túto členitosť možno spájať s príchodom našich otcov na územie Slovenska už koncom 4., resp. začiatkom 5. stor. po Kr.

V ďalšej časti príspevku (aspoň na niekoľkých príkladoch) radi by sme poukázali na podaktoré lexikálno-sémantické zvláštnosti slovenčiny a slovanských jazykov, a to najmä na tie, o ktorých sa nazdávame, že majú osobitný význam pre slovenčinu a pre poznávanie jej minulosti v rodine slovanských jazykov. Výsledky štúdia slovenskej a slovanskej lexiky z lingvistickogeografického aspektu preukazne svedčia o špecifickosti jednotlivých slovanských jazykov (a, pravdaže, aj slovenčiny!), no zároveň nám ilustrujú aj ich vzájomnú väzbu už od čias rozpadu praslovančiny a príchodu predkov obyvateľov terajšieho Slovenska do Karpatskej kotliny.

Pre slovenčinu je charakteristická stála vrstva "starých", praslovanských slov, ktoré sa na území Slovenska nečlenia a ktoré sú spoločné pre všetky slovanské jazyky. Podľa F. Kopečného je práve slovenčina jazyk, ktorý (po macedónčine) najlepšie zachováva starý, praslovanský stav. Pozoruhodné je aj zistenie Š. Ondruša (1976), podľa ktorého z tisíc najfrekventovanejších slov vyskytuje sa v slovenčine 950 výrazov "zdedených z praslovanského obdobia pred 10. stor. a iba 50 slov prevzatých skôr či neskôr v historickom vývine slovenčiny od 10. stor. po súčasnosť". Medzi týmito prevzatými slovami (asi 5%) sú na prvom mieste kultúrne europeizmy grécko-latinskej proveniencie.

Slovenčina (tak ako aj iné slovanské jazyky) má v lexikálnom fonde vrstvu slov, ktoré ako lexikálno-sémantické jednotky sú výsledkom domáceho, t.j. slovenského vývinu (napr. slová *rasca, lichva* ako názov dobytka alebo *haluz* vo význame *konár* a viaceré iné slová).

Z lexikálneho aspektu sa niektoré slová na slovanskom území členia iba minimálne. Medzi také patrí napr. sloveso *kosiť* (české *kositi*, poľské *kosić*, bieloruské *kasic*, ruské *kosit* ukrajinské *kosýty*, slovinské, srbochorvátske *kositi*, macedónske *kosi*, bulharské *kósja* (Kopečný, 1964, s. 180). Sloveso *kosiť* chýba v lužičtine. V spojení *kosiť trávu* nie je toto sloveso rozšírené ani v češtine , v časti poľských a slovinských nárečí, t.j. nepoužíva sa na okraji slovanských jazykov. V týchto jazykoch namiesto očakávaného *kosiť* je známe sloveso, ktoré súvisí s praslovanským *sekti* (čes. *sekat*, lužické *sekas/sykac*, poľ. *siekać*, slovin. *seči/sekti*).

Aj všeslovanské sloveso *mlátiť* (praslovanské *moltiti*) v spojení *mlátiť cepami*, t.j. "bitím uvoľňovať zrno z klasov", sa na okraji niektorých slovanských jazykov nahrádza iným slovesom; v bulharčine je *čucha, grucha, bucha, vrši*, v slovinčine sa (klas) *tlče*, v najsevernejšej časti Poľska sa obilie *drašne* (z nemeckého slovesa *dreschen* vo význame *"mlátiť"*). Doklady zo slovanských jazykov ukazujú, že sa v slovenčine slovesá kosiť a mlátiť zachovali v starom pôvodnom význame (t.j. udržal sa najstarší stav) a že slovenčina z tohto aspektu nepatrí medzi tzv. okrajové slovanské jazyky.

Vo svetle súčasných slavistických výskumov sa slovenčina aj z lexikálneho aspektu jednoznačne pokladá za západoslovanský jazyk aj napriek tomu, že má (najmä stredná slovenčina) isté starobylé znaky spoločné s južnoslovanskými jazykmi. O západoslovanskom charaktere slovenčiny svedčia aj viaceré hláskoslovné zvláštnosti, ktoré v 9.-10. stor. charakterizovali celú oblasť praslovanské-

ho základu slovenčiny. Aj materiál z lexikálnej oblasti získaný priamym výskumom v teréne v ostatných rokoch nás teraz už jednoznačnejšie ako doteraz presviedča, že sa vyskytujú nielen západoslovanské hláskoslovné izoglosy, morfologické izomorfy, ale zistili sa aj početné izoglosy či izolexy, resp. izosémy, ktoré západoslovanské územie ohraničujú aj z lexikálno-sémantického hľadiska. Analýza viacerých slov ukázala, že tieto javy možno charakterizovať viacerými slovami z najrozmanitejších okruhov niekdajšieho hospodársko-spoločenského života.

Na dávne medzislovanské lexikálne vzťahy v západoslovanskom areáli dobre poukazujú napr. názvy zo živočíšneho sveta (ale aj slová z iných významových okruhov). Medzi charakteristické jazykové zvláštnosti patrí napr. názov *sýkorka* (čes. *sýkorka*, luž. *sykorka*, poľ. *sikorka*). Vo východoslovanských a južnoslovanských jazykoch má názov tohto vtáka iné podoby (porov. bielorus., ukr., rus. *sinica*, srb.chorv. *senica*, mac. *sinka*, bulh. *siniger* (OLA, 1988, s. 76-77). Aj názov *kohút* je súčasťou západoslovanskej slovnej zásoby. Je rozšírený v slovenských nárečiach (na južnom, strednom Slovensku aj *kokoš*), v češtine *kohout*, v poľštine *kogut* (nar. aj *kohot* i *kurak*). Odlišný názov ako ostatné západoslovanské jazyky má iba lužičtina.

Vo východoslovanských jazykoch a v slovanských jazykoch na Balkáne sa zaznamenala výrazná lexikálna pestrosť.

Typickou lexikálnou osobitosťou charakteristickou pre všetky západoslovanské jazyky je kontinuant za praslovanské *p6s6*, t.j. *pes* (čes. *pes*, luž. *pjas, pes, psyk*, poľ. *pies, pses, pčes, psiak*). Na Balkáne sa slovo pes udomácnilo iba v slovinčine (*pes, pos, pies*) a sporadicky aj v srbochorvátčine (pas, pse, pašče). Pre východoslovanskú oblasť je príznačný názov *sobaka* (a jeho hláskové varianty); v južnoslovanských jazykoch na Balkáne sa stretávame s výraznou lexikálnou pestrosťou. Pre tento areál sú typické názvy utvorené od základu *kuč-*, resp. aj názvy cudzieho, neslovanského pôvodu.

S geografickým rozšírením názvu pes sa však už nezhoduje názov, ktorým sa pomenúva samica psa, t.j. suka. Tento názov je charakteristický aj tým, že z geografického aspektu utvára súvislý nárečový makroareál. Takmer dôsledne sa vyskytuje v ruštine, bieloruštine a ukrajinčine, a tak patrí medzi charakteristické východoslovanské lexikálne zvláštnosti. Zo západoslovanských jazykov sa pripája k tomuto areálu slovenčina a poľština. Názov *suka* nie je príznačný pre češtinu a lužičtinu, nevyskytuje sa ani na Balkáne. Aj slovo suka je staré slovo (praslovanské *soka*). Tu možno spomenúť,

že v češtine i lužičtine a v časti južnoslovanských nárečí sa ako názov samice psa používajú pomenovania neslovenskej proveniencie. Vo väčšine nárečí na území Čiech a Moravy je rozšírený názov *fena* (z francúzskeho femme) i podoby ako *čuba, čupka* (zo stredohornonemeckého *zupe* "suka", nem. *Zaupe*; Machek, 1968, s. 107). Doklady ukazujú, že sa v slovenčine aj pri názve samice psa (suka) zachováva starý stav, ktorý sa zachoval vo väčšine slovanských jazykov, a to na území takmer celého západoslovanského a východoslovanského areálu. (Trubačev, 1960, s. 20-26). Tento doklad potvrdzuje známe zistenie, že v lexikálnom fonde slovenčiny je viac starých slov praslovanského pôvodu ako napr. v češtine.

Organickou zložkou slovnej zásoby západoslovanských jazykov sú aj slová cudzieho pôvodu, najmä slová latinskej, grécko-latinskej a nemeckej proveniencie. Tak napr. v slovenských nárečiach všeobecne známe slovo *kalamár* (z latinského *calamarium*) sa používa aj v češtine i v poľštine *kalamarz* (Kwestionariusz 1952, 54/52). V iných slovanských jazykoch sa toto slovo nerozšírilo. Iba u západných Slovanov sa vyskytuje slovo *komora* (z latinského *camara*) vo význame "miestnosť na uskladňovanie potravín". V tomto význame je slovo komora známe v češtine, poľštine, lužičtine a na okraji bieloruských nárečí.Zdá sa, že slovo komora preniklo do oblasti Karpát prostredníctvom valašskej kolonizácie. V iných významoch sa s ním stretávame vo všetkých slovanských jazykoch.

Skupina slov latinského, gréckeho i nemeckého pôvodu v západoslovanských jazykoch (i v slovenčine) je veľmi výrazná. Prekvapuje však na území Slovenska malý počet slov maďarskej proveniencie (obmedzených zvyčajne iba na menšiu oblasť južnoslovenských a východoslovenských nárečí).

Aj napriek tomu, že slovenčina je aj z lexikálno-sémantického aspektu západoslovanský jazyk, preukazné sú však v nej aj zvláštnosti, ktoré ilustrujú väzbu slovenčiny s ostatnými slovanskými jazykmi, t.j. s južnoslovanským a východoslovanským areálom.

Pozoruhodná je zviazanosť slovenčiny predovšetkým pri zvláštnostiach, ktoré súvisia so starším vývinovým stavom jazyka. Lexikálne zhody a paralely medzi slovnou zásobou slovenčiny a južnoslovanskými jazykmi sa vzťahujú najmä na slová udomácnené v stredoslovenských nárečiach (resp. v ich časti), zriedkavejšie aj na slová rozšírené na celom slovenskom území alebo na jeho prevažnej oblasti. Z početných slov takejto skupiny možno uviesť aspoň slovo *mačka* (nem. die *Katze*) rozšírené na strednom a východnom Slovensku, a zároveň aj v slovinčine, srbčine, chorvátčine i mace-

dónčine v podobe *mačka*, kým v češtine a západoslovenských nárečiach je *kočka* (v poľštine kot, v bieloruštine *koška*, v ukrajinčine *kiska/kitka*, v ruštine *koška*). Aj slovami ako *žatva, poľadovica* alebo aj so slovom *šivačka* "ihla" známymi v slovenských nárečiach stretávame sa v niekoľkých obmenách aj na Balkáne (Habovštiak 1984, s. 211).

Tieto príklady (i početné iné) slovensko-južnoslovanských (resp. stredoslovensko-južnoslovanských) vzťahov viažu sa zväčša na slová tzv. staršej vrstvy (ktoré boli známe aj v staroslovienčine a v praslovančine), čo poukazuje na starobylosť vzťahov "praslovančiny", resp. skôr "prastredoslovenčiny" k slovanským jazykom na Balkáne; osobitne vyniká tesné spojenie so slovinčinou.

Výraznú skupinu už v praslovanskej slovnej zásobe tvoria slová latinskej, resp. gréckej proveniencie. Viaceré slová latinského (či románskeho) pôvodu dostávali sa do slovnej zásoby našich predkov už po ich príchode do terajších sídel, resp. v čase pred konštituovaním Veľkej Moravy, čo svedčí zároveň aj o dávnych kultúrnych vzťahoch. Tak napr. severotalianskym nárečovým prostredníctvom už v predveľkomoravskom období preniklo k nám slovo *kríž* (zo staršieho *krudž*) známe nielen v iných západoslovanských jazykoch (čes. *kříž*, hor. luž. *kŕiž*, dol.luž. *ksica*, poľ. *krzyz*), ale aj v južnoslovanských jazykoch (slovin. *kríž*, srb. chorv. *kríž*, bulh. *križna*). Pre východoslovanské jazyky toto slovo nie je charakteristické.

Preukázané sú aj doklady, ktoré upozorňujú na úzky vzťah slovenčiny k východoslovanským jazykom.

Väzbu slovnej zásoby slovenčiny a východoslovanským areálom ilustruje nielen už spomenuté slovo *suka*, ale aj slovo *srsť* vo význame "chlpy zvierat", ktoré je známe vo všetkých nárečiach na Slovensku, čiastočne aj na poľskom území, ale najmä v bieloruštine, ukrajinčine a ruštine. So slovom srsť sa možno stretnúť aj na okraji českých nárečí, ale pre ne nie je typické. Nerozšírilo sa ani v lužičtine a neudomácnilo sa ani vo väčšine poľských nárečí a v južnoslovanských jazykoch na Balkáne.

Zvláštne je aj všeslovanské slovo *chvost*. Vo význame ako "pohyblivý prírastok na zadnej časti tela stavovcov" (napr. chvost kravy) je slovo chvost známe iba v slovenčine a vo východoslovanských jazykoch (porov. rus., bielorus. *chvost*, ukr. *chvast*). V západoslovanských a južnoslovanských jazykoch sú už iné názvy (porov. čes. ocas, poľ. *ogoń*, lužické *ogen*, *opaška*, slovin., srb. chorv. *rep*, mac. a bulh. *opaš, opaška*).

Zo slavistického aspektu si hodno všimnúť vzťah slovenčiny nielen k celému východoslovanskému areálu, ale aj k jednotlivým jazykom tejto oblasti. Do úvahy prichádzajú vzťahy k ukrajinčine a bieloruštine, ktoré možno dokumentovať na početných príkladoch (Doruľa 1974, s. 150-151).

Lingvistická geografia je dokladom, že slovenčina je z jazykového (nie geografického) aspektu akoby v centre slovanských jazykov, resp. že "leží" na ich križovatke. Najstaršie lexikálne izolexy dokazujú, že ich genézu možno klásť do 4. - 5. stor. po Kr., t.j. do obdobia príchodu Slovanov z pravlasti na územie terajšieho Slovenska. Už z tohto obdobia máme preukazné doklady o vnútornej lexikálnej diferencovanosti praslovanského základu slovenčiny.

Vo svetle súčasnej lingvistickej geografie na podrobnejšom jazykovom materiáli z celého slovanského územia sa zreteľnejšie ako doteraz črtá špecifické postavenie slovenčiny a jej vývin v rodine slovanských jazykov vyplývajúce z jej situovanosti na rozhraní troch slovanských makroareálov. Pozoruhodné je jej tzv. "občasné vybočenie" zo západoslovanskej sféry, ako aj jej spätosť (najmä strednej slovenčiny) so starou slovnou zásobou južnoslovanských jazykov, ale napokon aj jej väzba a kontakty s východoslovanským makroareálom.

Slovensko-južnoslovanské paralely sú dokladom na väzbu v období, keď predkovia terajších Slovákov boli v užšom dotyku s južnými Slovanmi. Slovná zásoba slovenčiny (najmä na stredoslovenskej oblasti) to potvrdzuje. Po rozpade Veľkomoravskej ríše sa územie "nad Dunajom" včleňuje do uhorského štátu, čím sa tento kontakt slovenského etnika s južnoslovanskými jazykmi oslabuje.

O utváraní zväzku lexikálnych izolex, resp. o ich stratifikácii možno hovoriť aj v slovensko-východoslovanských reláciách. Viaceré izolexy sú dokladom o tesnej spätosti slovensko-ukrajinských a slovensko-bieloruských nárečí, pričom poľské nárečové územie, resp. jeho väčšia či menšia časť akoby bola mostom medzi spomínanými jazykmi. Jazykové kontakty v tejto oblasti sa neprerušili ani po rozpade Veľkej Moravy, keď sa slovenčina začala formovať ako jazyk s osobitnými (aj lexikálnymi) zvláštnosťami západoslovanského typu.

Výsledkom vývinu jazyka našich predkov v rodine slovanských jazykov boli početné osobitosti zachované v nárečiach na území Slovenska, no známe aj v jazykových pamiatkach zo staršieho obdobia. Viaceré lexikálno-sémantické zvláštnosti majú charakter istej unikátnosti, lebo sa v rámci slovanských jazykov viažu iba na slo-

venčinu. V slovenčine ako jazyku, ktorý z vývinového hľadiska sa zaradil do západoslovanského makroareálu, zachovali sa a udržiavajú sa aj viaceré zvláštnosti, ktoré ilustrujú vzťah slovenčiny aj s južnoslovanskou a východoslovanskou oblasťou.

V našom jazyku sa takto udržali početné zvláštnosti, ktoré ho spájajú so všetkými slovanskými jazykmi a ktoré v metaforickom zmysle podmienili aj názor, že slovenčina je akoby "srdce slovanských jazykov". V slovenčine možno nájsť doklady na zvláštnosti príznačné pre najstaršie vývinové obdobie slovanských jazykov i na také, čo sa zachovali iba v jednotlivých slovanských jazykoch. A práve preto je slovenčina z komunikatívneho aspektu aj v súčasnosti najprístupnejšia a najzrozumiteľnejšia pre všetkých príslušníkov slovanských národov.

Literatúra:

Doruľa, J.: Z histórie slovensko-poľských jazykových súvislostí v slovnej zásobe. Profesorovi Jánovi Stanislavovi k sedemdesiatke. In: Studia z filologii polskiej i slowianskiej. 14. Red. K. Dejna et al. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974, s. 149-166.

Habovštiak, A.: Atlas slovenského jazyka 4. Lexika. Časť prvá - mapy. Bratislava 1984, s. 464. Časť druhá - úvod - komentáre, materiály 1. vyd. Bratislava, SAV 1984, s. 368.

Kopečný, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. 2. vyd. Brno, Ústav jazykú a literatur ČSAV, Etymologické pracoviště 1964. 559 s.

Kwestionariusz ogólnoslowianski do badań slownictwa gwarowego (Projekt Nr. 2.). Warszawa 1959. 308 s.

Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968. 868 s.

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija lexiko-slovobrazovatelnaja. Vypusk 1. Životnyj mir. Red. R. I. Avanesov, Moskva, Nauka 1988. 192 s. (OLA).

Ondruš, Š.: Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe. In: Studia Academica Slovaca 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 295-316.

Trubačev, O. N.: Proischoždenije nazvanij domašnich životnych v slavjanskich jazykach. Moskva, Izdateľstvo Akademii nauk SSSR 1960, 116 s.

Ján Horecký

Slovotvorná motivácia ako odraz kultúrneho pozadia

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Slovná zásoba nie je len súhrn slov, ale súbor pomenovaní (i frazém), teda jednoslovných i viacslovných pomenovacích útvarov. Pretože sústava pojmov v našej kultúrnej oblasti je do značnej miery medzinárodná (lebo myslenie nie je viazané bezprostredne na konkrétny jazyk), jestvuje značný počet pomenovaní, ktoré majú v rozličných jazykoch rovnakú motiváciu. Spoločnou črtou viacerých jazykov je aj to, že ich slovná zásoba sa rozvíja v podstate dvoma základnými prúdmi: na jednej strane je doplňovanie slovnej zásoby z vlastných zdrojov, teda odvodzovaním, skladaním, rozvíjaním, resp. aj analogickým tvorením, na druhej strane je preberanie slov z iných jazykov a spravidla ich adaptovanie na domáci fonologický a morfologický systém.

Preberanie slov bolo v našich súvislostiach bežné najmä v starších obdobiach, spravidla pri priamom, ústnom styku príslušníkov rôznych jazykových spoločenstiev. Súhrnný obraz o preberaní slov do slovenčiny v predkodifikačnom období podáva J. Doruľa (1987). V súčasnosti sa preberajú slová najčastejšie písomným stykom (a teda aj z jazykov nie priamo susediacich), najmä štúdiom odbornej literatúry v cudzích jazykoch. V kodifikačnom období spisovnej slovenčiny však možno pozorovať rozširovanie slovnej zásoby najmä kalkovaním. Pri ňom sa vlastne využívajú domáce zdroje (slová a morfémy), ale zachováva sa pôvodná motivácia. Výber motivačných znakov je pritom podmienený spoločnou kultúrou, rovnakým spôsobom myslenia. Preto je slovotvorná motivácia, resp. motivácia pri tvorení rozvitých pomenovaní výrazným znakom kultúrneho pozadia.

V dôsledku historického vývoja sa v strednej Európe formovalo v podstate rovnorodé myšlienkové a komunikačné spoločenstvo, reprezentované hlavne štyrmi jazykovými spoločenstvami: nemeckým, českým, slovenským a maďarským, čiastočne aj chorvátskym a slovinským. Preto možno nájsť značný počet slov, najmä odborných termínov, ktoré sú v týchto jazykoch rovnako motivované. Tak proti

nem. *Kran* je v čes. *jeřáb*, v slov. *žeriav*, v maď. *daru*. Podobne proti nem. *Mantel* je v čes. a slov. *plášť*, v maď. *köpeny*. Rovnaká motivácia je zrejmá najmä vo viacslovných (rozvitých) pomenovaniach a zložených slovách:

nem.	čes.	slov.	maď.
Wasserfall	vodopád	vodopád	vízesér
Fahrkran	pojízdný jeřáb	pojazdný žeriav	járó daru
Turmkran	věžový jeřáb	vežový žeriav	torony daru
Manteldeck	plášťový strop	plášťový strop	köpenytetö
Grosstadt	velkoměsto	veľkomesto	nagyváros
Ausrufungspreis	vyvolávací cena	vyvolávacia cena	kikialtásiár

Treba poznamenať, že rovnaká motivácia sa môže v našich jazykoch realizovať odvodeným slovom typu *železnica*, zloženým slovom *Eisenbahn, vasút*, ale aj rozvitým pomenovaním typu *vežový žeriav* (Isačenko, 1958).

Napriek spomenutej stredoeurópskej kultúrnej oblasti (jazykovú situáciu v nej, najmä na území habsburskej monarchie, sústavne skúmal R. Auty, 1958 a ďalšie), charakterizovanej rovnakou motiváciou, možno nájsť vo vývine i v súčasnej štruktúre slovnej zásoby skúmaných jazykov aj isté markantné rozdiely v motivácii a v jej jazykovej realizácii.

Kým v západnej oblasti, reprezentovanej nemčinou a češtinou, sa pomerne často uplatňuje technická, resp. procesuálna motivácia, vo východnej oblasti, zastúpenej slovenčinou a maďarčinou, v paralelných pomenovaniach sa uplatňuje skôr statická alebo obrazná motivácia. Napr. v čes. slove *prádlo* sa uplatňuje motivácia činnosťou, slovesom *prát*, a tým sa verne sleduje nemecká motivácia *waschen - Wäsche*. V slovenčine sa uplatňuje optická motivácia farbou - *bielizeň* a takisto v maď. *fehérnemü*. Základom tu je "*biely*" a paralelne sa pripája formant *-izeň, -nemü*. Podobne v oblasti práva sa v dvojici *Steuermass - míra* daně uplatňuje motivácia meraním, kým v dvojici *daňový kľúč - adó kulcs* je istá miera obraznosti. Čeština sleduje nemčinu aj v názve *stejnosměrný proud - Gleichstrom (gleich - stejný)*, kým slovenčina maďarčinu v dvojici *jednosmerný prúd - egyenáram (jeden = egy)*.

Pozoruhodný je takýto rozdiel v pomenovaniach vaječných pokrmov. Proti procesuálnej motivácii v názvoch *Rührei* a *Setzei*, resp. v českých názvoch *míchaná vejce* a *sázená vejce* stoja v slovenčine názvy *praženica* (výsledok deja) a *volské oká* (na základe

podobnosti), resp. v maďarčine názvy *rántott tojás* (doslovne pražené vajce) a *tükörtojás* (doslovne zrkadlové vajce - náznak zrkadlenia).

Motivácia činnosťou sa prejavuje aj v čes. slovách *psaní* a *dopis* podobne ako v nem. *Schreiben* (*Brief* je pravdepodobne z lat. základu *brevis*), v slovenčine a maďarčine je zrejmá analogická motivácia zo slova *list* - časť stromu. Na druhej strane proti nem. *Blatt* v názve *Amtsblatt* je v češtine *úřední list*, ale v slovenčine *úradný vestník* a v maď. *hivatalos közlöny*.

Rozdiely v motivácii medzi západnou a východnou oblasťou sa prejavujú aj tak, že kým v západnej oblasti je nemotivované pomenovanie, vo východnej je zreteľná motivácia, nezriedka opretá aj o latinský názov. Názorným príkladom je dvojica *akcie - účastina*. Kým v nemčine a češtine je nemotivovaná podoba *Aktie*, resp. *akcie*, adaptovaná z latinčiny (*actio*), v slovenčine je *účastina* a v maďarčine *részvény*. K základovému slovo *účasť*, resp. *rész* sa pripája sufix *-ina*, resp. - *vény*. Veľmi podobná je dvojica čes. *spiknutí* - slov. *sprisahanie* (v nemčine tu je motivované pomenovanie *Verschwörung*). Kým čes. slovo *spiknutie* je dnes vlastne nemotivované, v slovenčine je *sprisahanie* a v maďarčine *összeesküvés* utvorené zrejme podľa latinského *coniuratio*.

Na závažnú úlohu latinčiny pri dotváraní administratívnej a právnej terminológie v Uhorsku upozornili už viacerí bádatelia. Napr. J. Skladaná (1986) skúma vplyv latinčiny na slovenčinu. Otázky sa dotýka aj J. Doruľa (1978). Maďarský bádateľ I. Nyomárkay (1987) upozornil na vzťahy latinčiny a chorvátčiny pri skúmaní chorvátskej právnej terminológie koncom 19. stor. Zistil tu presvedčivé paralely medzi maďarskými a chorvátskymi termínmi utvorenými zhodne na latinskom základe. Napr. proti lat. possessio je v maďarčine *tartomány*, v chorvátčine *držanije* (v slovenčine *držanie, držba*). Proti lat. *notarius* je v maďarčine *jegyző*, v chorvátčine *bilježnik*. Proti latinskej podobe *servitus* sú rovnako motivované termíny v celom stredoeurópskom regióne: nem. *Dienstbarkeit*, slov. *služobnosť*, chorv. *služnosť, službenosť*, maď. *szolgálat*. Proti lat. pomenovaniu *tabula septemvirorum* je v maďarčine *hétszemélyes tábla*, v chorvátčine *stol semorice*, ale v slovenčine *septemvirálna tabuľa*.

Zriedkavejšie sú opačné prípady, keď proti motivovanému pomenovaniu v nemčine a češtine stojí adaptované slovo z latinčiny v slovenčine, kým v maďarčine je motivované pomenovanie. Napr. *kovoznalec* v češtine, *érctudós* v maďarčine, ale *metalurg* v slovenči-

ne. Ďalej napr. *Kraftspeicher*, mad. *erőhalmozó*, v slovenčine *akumulátor* sily.

Napokon treba spomenúť aj také prípady, kde nejde vyslovene o motiváciu, ale o neprítomnosť ekvivalentu za isté slovo v odlišnej kultúrnej oblasti. Školský príklad je nem. *fahren* a čes. jezdit proti slovenskému *chodiť* (a iným ekvivalentom), resp. maďarskému *menni*.

V slovenčine bolo sloveso *jazdiť* bežné len v súvislosti s pohybom na koni: *jazdiť na koni, jazdec na koni* i samo substantívum *jazda, jazdectvo*. Základným slovesom nebolo jazdiť, ale spravidla *chodiť*. O nesystémovosti slovesa *jazdiť* svedčia aj také medzery ako *prejazdievať, odjazdievať, prijazdievať* proti čes. projíždět, odjíždět, přijíždět. Pravda, podoba *jazdievať* v spojení *jazdievať na koni* je bežná.

Podobná situácia je v maďarčine, kde pre pohyb na koni jestvuje špeciálne sloveso lovagol od *ló* (kôň). Tento stav sa odráža aj v maďarskej železničnej terminológii. Pre pohyb vlaku sa používa sloveso *ísť/chodiť* tak ako v slovenčine. Preto je napr. *menetrend cestovný poriadok* (doslovne *poriadok chodenia*). Pre *príchod* vlaku je však *érkezés* (doslovne *objavenie sa*), pre *odchod* zase *indulás* (*vzdialenie sa*).

V terminológii cestnej dopravy proti nem. *Fahrspur* a čes. *jízdní pruh* sa v slovenčine adaptovala podoba *jazdný pruh* (príd. meno jazdný bolo predtým len v súvislosti s jazdou na koni, napr. *jazdný oddiel, jazdná polícia*), kým v maďarčine *menetsáv*.

Dobrým príkladom na lexikálne medzery a na ich vypĺňanie je sloveso *riadiť*. Proti čes. spojeniam *řídit školu, ústav, auto* sú v slovenčine spojenia *viesť školu, ústav, auto*. Sloveso *riadiť* má význam "*upratovať*", napr. *vyriadiť izbu*.

Podobná situácia je aj v maďarčine. Vo význame *viesť, spravovať* je tu sloveso *irányit (udávať smer, usmerňovať)* alebo *vezet (viesť)*. Proti slov. *spravovať* (viesť ako správca) je v maďarčine *igazgat*, kým *upratať* je *takarít, rendet csinál* (robiť poriadok). Ale aj *riadenie* v technickom zmysle, napr. *riadenie vozidla* je *irányítás* alebo *vezetés*. V abstraktnom zmysle je tu aj sloveso *kormányoz*, vlastne *kormidlovať*, ale aj *vládnuť* (*kormány* je *vláda*).

V súčasnej slovenskej politickej a administratívnej terminológii sa však už bežne používa sloveso *riadiť*, v technickej terminológii *jazdiť*, ako aj odvodené slová: *riadiaca funkcia, riadiaci lietania, jazdný pruh, jazdné vlastnosti vozidla*.

Možno teda povedať, že v takýchto prípadoch sa narúša obraz východnej kultúrnej oblasti, kde boli spolu slovenčina a maďarčina a postupne sa formuje nová česko-slovenská kultúrna oblasť, v ktorej sa mnohé otázky lexikálnych medzier, najmä vplyvom spoločenského tlaku, riešia jednotne. Vzniká tak situácia, v ktorej sa mnohé odborné termíny tvoria rovnako v češtine aj v slovenčine, je tu zrejmé paralelné tvorenie.

Literatúra:

A magyar nyelv értelmező szótára. 3 vyd. Budapest, Akadémiai Kiadó 1979.

Auty, R.: Některé problémy vývoje slovenských spisovných jazyků. Slavia, 27, 1958, s. 161-170.

Doruľa, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1978. 135 s.

Horecký, J.: Jazdiť - jazdný - pojazdný. Slovo a tvar, 3, 1949, s. 34-38; Sloveso jazdiť a jeho odvodeniny. Kultúra slova 1, 1967, s. 333-338.

Isačenko, A. V.: Obecné zákonitosti a národní specifičnost ve vývoji slovní zásoby slovenských jazyků. In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha, Nakladatelstvi ČSAV 1958, s. 143-159:

Skladaná, J.: Vplyv latinčiny na slovenčinu od predspisovného obdobia po súčasnosť. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľud. Štúra SAV 1986, s. 288-294.

Nyomárkay, I.: O hrvatskom državnopravnom nazivlju u drugoj polovici XIX. stol. In: Opća i slovenska terminološka problematika. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1987, s. 91-97.

Viest, I.: Maďarsko-nemecko-slovenský železničný slovník. Turč. Sv. Martin 1919, 788 s.

Ján Kačala

Štruktúra slovnej zásoby a gramatika

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Vzťah lexikálneho a gramatického systému je tesný a mnohorozmerný a táto tesnosť a mnohorozmernosť prirodzene vyplýva z jednoty jazyka ako zložitého systému. Vo vzťahu k slovenskej ligvistike sa žiada upozorniť, že uvedenej jednoty jazyka si bol vedomý už tvorca spisovnej slovenčiny Ľudovít Štúr, ktorý už r. 1846 vo svojom základnom jazykovednom diele ***Nauka reči slovenskej*** napísal, že "gramatika tuho je spojená so slovníkom" a že samostatné jazykovedné výklady o gramatike, resp. o slovnej zásobe sú motivované iba metodickými požiadavkami.

Obidva systémy - lexikón i gramatika - majú svoje základné, minimálne a centrálne jednotky /prvky/ aj svoju štruktúru, t. j. súbor vzťahov medzi jednotkami /prvkami/ systému. Základnou jednotkou lexikónu je slovo, resp. pomenovanie, základnou jednotkou gramatiky, resp. syntaxe je konštrukcia, pričom charakter konštrukcie ako istého typu sémantického a gramatického spojenia slov podmieňujú sémantické a gramatické vlastnosti slova, najmä jeho sémantická a gramatická spájateľnosť. Už tu sa ukazuje úzke prepojenie lexikónu a gramatiky, lebo základná jednotka gramatiky, resp. syntaxe - konštrukcia - vzniká konštruovaním zo základných jednotiek, t. j. slov, na základe ich sématických aj gramatických vlastností. Prepojenosť lexikónu a gramatiky sa ukazuje už na slove ako samostatnej znakovej jednotke jazyka, ktorá má nielen lexikálnosémantické vlastnosti, lež aj gramatické /resp. gramatickosémantické/ vlastnosti, obidva tieto súbory vlastností majú rozhodujúci dosah aj na postavenie slov v konštruovaných jednotkách, t. j. v konštrukciách /syntagmatických, polovetných, vetných aj súvetných/.

Lexikálny systém /systém lexikónu/ tvoria veľké súbory rovnorodých slov vymedzované primárne na základe sémantických, sekundárne aj na základe gramatických vlastností. Je zjavné, že slovnú zásobu, lexikón organizuje, štruktúruje sémantika, na druhom mies-

te aj gramatika, a to predovšetkým súbormi gramatických, ako aj lexikálno-gramatických kategórií, ktoré sú vlastné sémanticky rovnorodým veľkým skupinám slov v rámci systému slovnej zásoby. Gramatika má výraznejšiu úlohu pri konštruovaní vyšších jazykových celkov: spolu so sémantikou uspôsobuje a formuje jednotky lexikálneho systému na plnenie úloh vo vetách ako komplexných gramaticko-sémantických systémoch plniacich komunikatívnu funkciu.

Pre našu interpretáciu sémantiky v jazyku je dôležité, že v súhlase s Eugenom Paulinym /p. jeho štúdiu Systém v jazyku z r. 1958/ ju chápeme ako jeden zo systémov jazyka; je to sémantický systém jazyka a proti nemu stojí výrazový /formálny/ systém jazyka. Vzťah medzi obidvoma systémami pokladáme za priradenie: k istému spravidla komplexnému významu je záväzne priradený príslušný výraz /príslušná forma/, pričom nie je vylúčená ani asymetria medzi významom a výrazom /Karcevského asymetrický dualizmus/; to značí, že vzťah medzi významom a výrazom na rozdiel od E. Paulinyho neinterpretujeme na hierarchickom princípe, akoby jeden zo systémov /významový/ bol nadradený, kým druhý /výrazový/ zasa vo vzťahu k prvému podradený. Výraz /forma/ je rozhodujúcim činiteľom pri identifikácii významu.

Význam slova ako jednotky lexikálneho systému je komplexný jav, v ktorom je zastúpená referenčná /odrazová/ zložka, signalizujúca vzťah významu k danému výseku reality, kognitívna /poznávacia, pojmová/ zložka, zaraďujúca jazykový význam do sféry výsledkov poznávacej, myšlienkovej činnosti človeka, a štruktúrna /užšia jazyková/ zložka, dokumentujúca integrovanosť významu slova do jazykového systému, t. j. jeho vzťah k iným slovám tej istej alebo hierarchicky inej triedy slov, ako aj k iným /nelexikálnym/ druhom významu, t. j. k morfologickému, syntaktickému a slovotvornému významu. V súvise s našou témou je dôležité, že do štruktúrnej zložky lexikálneho významu zaraďujeme aj schopnosť slova byť nositeľom istých gramatických významov stvárnených ako obsahový komponent gramatickej, resp. lexikálno-gramatickej kategórie. Tým sa štruktúrna zložka významu slova približuje gramatickému významu, ktorý je všeobecnejší, abstraktnejší ako lexikálny význam. Týmto chápaním sa približujeme chápaniu S. D. Kacneľsona, ktorý vo svojej práci Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije /1972/ vraví, že významový prvok "predmetnosť", charakteristický pre triedu podstatných mien, má gramatickú povahu /Kacneľson, 1972, s. 89/. Hoci významový komponent "predmetnosť" ako kategoriálny prvok vo význame podstatných mien v našej koncepcii pokladáme za najvšeobecnejší komponent významu lexikálnej jednotky, v

každom prípade tu vidíme úzku súvislosť medzi kategoriálnym významovým komponentom lexikálnej jednotky a gramatickým významom. Kategoriálny významový komponent práve svojou abstraktnosťou je blízky gramatickému významu, ktorý je takisto výsledkom neobyčajne intenzívnej abstrakčnej a zovšeobecňovacej činnosti ľudského mozgu. V tomto zmysle možno povedať, že gramatický význam na úrovni slova /pravdaže, vždy v spojení so zodpovedajúcou gramatickou formou, s ktorou dovedna tvorí gramatickú kategóriu/ je pokračovaním kategoriálneho významového komponentu na inej, gramatickej úrovni.

Už doteraz uvedené významové javy svedčia o úzkej zviazanosti lexikónu a gramatiky v zložitom jazykovom systéme veľmi preukazne. V ďalšej časti nášho výkladu si chceme z hľadiska úzkej spätosti lexikónu a gramatiky všimnúť sloveso. Ako východiskovú tézu predkladáme tu myšlienku, že sloveso svedčí o úzkej zviazanosti lexikónu a gramatiky veľmi presvedčivo, presvedčivejšie ako iné slovné druhy. Táto problematika je pri slovese mnohodimenzionálna a široká, už preto sa jej na tomto mieste nemôžeme venovať komplexne a vyčerpávajúco. Chceme uvedenú tézu ilustrovať na skupine javov charakterizujúcich špecifické vlastnosti slovesa ako slovného druhu, s osobitným zreteľom na polárny vzťah slovesa a podstatného mena. Máme tu na mysli tieto javy: 1. jestvovanie prechodných lexikálno-*gramatických kategórií na slovese*, 2. *schopnosť slovesných tvarov* byť východiskom slovnodruhových /transpozičných/ prechodov, ktoré majú vyústenie vo vzniku osobitných prvkov lexikálneho systému jazyka, a 3. schopnosť slovesa byť zdrojom mnohotvárnych derivačných procesov, ktoré majú veľký dosah na sémantickú i na gramatickú štruktúru vety.

1. Lexikálno-gramatické kategórie sa chápu v slovenskej lingvistickej tradícii ako prechodné, nie zreteľne gramatické kategórie, rozložené svojou významovou stránkou viac v oblasti gramatiky, kým svojou výrazovou stránkou skôr v oblasti lexikónu, lebo ich výrazová stránka nie je taká jednoznačne viazaná na súbor ustálených gramatických formálnych prostriedkov, ako je to pri vlastných gramatických kategóriách, ako sú pád, číslo a rod pri substantívach a osoba, číslo, čas, slovesný rod a slovesný spôsob pri slovesách. Nie je náhodné, že lexikálno-gramatické kategórie sa vyskytujú iba pri slovesách, a to pre neobyčajnú flexibilnosť tohto slovného druhu na paradigmatickej rovine jazykového systému, ako aj pre jeho závažný dosah na sémantickú i gramatickú štruktúru vety. Slovesu sa v slovenskej gramatickej tradícii prisudzujú dve lexikálno-gramatické kategórie: kategória slovesného vidu, relevantná najmä v slovanských ja-

zykoch, a kategória intencie slovesného deja, ktorá sa ako lexikálno-gramatická kategória slovenského slovesa po prvý raz charakterizuje v reprezentačnom diele slovenskej jazykovedy - v Morfológii slovenského jazyka zr. 1966 /s. 389 n./. Problematika slovesného vidu a spôsobu slovesného deja /Aktionsart/ je v slovenskej i slovanskej jazykovede, ako aj vo všeobecnej jazykovede široko rozpracovaná a všeobecne známa, preto sa jej na tomto mieste nebudeme osobitne venovať. Pozornosť venujeme problematike intencie slovesného deja, ktorá aj v súvise so široko rozvinutým výskumom sémantickej syntaxe v celosvetovom rozsahu je osobitne aktuálna a zaujímavá.

Intencia slovesného deja ako lexikálno-gramatická kategória slovesa i ako teoretická platforma na výskum spájateľnosti slovesa, analogická teórii valencie slovesa, je špecifická pre slovenskú jazykovednú tradíciu. Tvorcom teórie intencie slovesného deja je Eugen Pauliny /práca Štruktúra slovenského slovesa, 1943/, na slovenskom jazykovom materiáli ju rozpracúvali ďalší bádatelia /J. Ružička, F. Miko, J. Oravec, J. Kačala, K. Buzássyová/ najmä v poslednom tridsaťročí, ale jej základy možno nájsť už u Ľudovíta Štúra /Nauka reči slovenskej, 1846/. V lexikálno-gramatickej kategórii intencie slovesného deja nachádza svoj výraz tie vlastnosti slovesa ako centrálneho vetného člena - predikátu -, ktoré určujú spájateľnosť slovesa s jednotkami inej slovnodruhovej podstaty a podmieňujú výstavbu sémantického i gramatického jadra vety a tým aj vetný typ. Ide o spájateľnosť lexikálnosémantickú aj gramatickú. Lexikálnosémantická spájateľnosť sa prejavuje v druhu a počte pomenovaní, ktoré sloveso predpokladá a vyžaduje realizovať na prednej a/alebo zadnej strane svojho deja. Gramatická spájateľnosť podmieňuje gramatický typ a gramatický tvar /pád/ pomenovaní substancií a príznakov spojených so slovesným dejom. Lexikálno-gramatická kategória intencie slovesného deja takto rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje sémantický aj gramatický typ príslušnej vety.

Na základe intencie slovesného deja sa vymedzujú intenčné typy slovies. Systém intenčných typov je daný možnosťou realizovať na prednej a/alebo na zadnej strane slovesného deja pomenovanie substancie, s ktorou je slovesný dej na základe intencie spojený. V našej koncepcii rozlišujeme štyri typy slovies:

1. subjektovo-objektový typ: -V - /plodiť, stretnúť, obsahovať/
2. subjektový typ: - V /chodiť, plávať, predsedovať/
3. objektový typ: V - /smädiť niekoho, cnieť sa za niekým/
4. bezsubstanciálny typ: V /prášať, mrznúť/

Problematiku intencie slovesného deja a jej dosah na sémantickú i gramatickú štruktúru vety sústavne rozpracúvame v monografii J. Kačala, Sloveso a sémantická štruktúra vety, 1989.

2. Úzku zviazanosť lexikónu a gramatiky veľmi výrazne dokumentuje slovnodruhový /transpozičný/ prechod. Jeho podstatou je to, že z istých tvarov plnovýznamových slov vznikajú uplatnením prechodových mechanizmov samostatné jednotky lexikálneho systému jazyka. Mechanizmy sú lexikálnosémantického a gramatického /morfologického aj syntaktického/ rázu. Z tvarov podstatných mien vznikajú takýmto procesom príslovky /*zima, ráno*/, predložky /*prostredníctvom čoho, zásluhou čoho, vďaka čomu*/, partikuly /*pravda*/ aj citoslovcia /*sláva, bože*/. Charakteristické pre slovnodruhový prechod je to, že vznik novej lexikálnej jednotky je spojený - podobne ako pri konverzívach v angličtine - s pôvodnou, nezmenenou formou východiskového tvaru ako súčasti paradigmy príslušného slova.

Sloveso ako slovný druh s nebývalou rozmanitosťou svojich tvarov poskytuje v porovnaní s ostatnými plnovýznamovými slovnými druhmi veľmi často základ na slovnodruhový prechod. V menšej miere sa to týka určitých slovesných tvarov /pôvodne slovesné tvary *reku, vraj / vraví /, prosím* sa stali časticami, formy *vitaj, vitajte* majú na rozdiel od paradigmatických foriem *vitaj, vitajte* platnosť citoslovec a pod./, vo veľkej miere sa to týka neurčitých slovesných tvarov, najmä pasívnych participií, aktívnych participií, slovesného podstatného mena a prechodníka, z ktorých transpozíciou vznikajú najmä podstatné mená s veľmi rozmanitou sémantikou a prídavné mená, z tvarov prechodníka vznikajú predložky a príslovky.

Vlastný proces slovnodruhového prechodu prebieha komplexne; ako čiastkové procesy možno v ňom rozlíšiť procesy lexikálnosémantické, morfologické a syntaktické. Za rozhodujúci treba pokladať lexikálnosémantický proces, ktorým sa nová lexikálna jednotka konštituuje tak, že sa kategoriálny sémantický komponent slova, do ktorého paradigmy daný neurčitý slovesný tvar patrí, nahrádza kategoriálnym sémantickým komponentom charakteristickým pre slovný druh, ktorého súčasťou sa novo konštituovaná lexikálna jednotka stáva. Konkrétne pri výraze *kupujúci* sa kategoriálny sémantický komponent "dynamický príznak", vlastný slovesu *kupovať*, nahrádza kategoriálnym sémantickým komponentom "predmetnosť", charakteristickým pre skupinu podstatných mien /*kupujúci = kupujúca osoba*/.

V oblasti gramatiky sa slovnodruhový prechod prejavuje v morfológii aj v syntaxi. V morfológii tak, že kategória pádu, ktorú výraz *ku-*

pujúci ako činné príčastie získavalo iba na základe kongruencie s nadradeným podstatným menom /*napr. kupujúci chlapec, kupujúceho chlapca, kupujúcemu chlapcovi..., kupujúca žena, kupujúcej ženy.../*, stáva sa pre novo vzniknuté podstatné meno vlastnou, integrálnou a vyznačuje ho rovnako ako ostatné podstatné mená. Pre syntaktické vlastnosti novo vzniknutého podstatného mena *kupujúci* je charakteristické to, že vstupuje v rámci vety do rovnakých syntaktických funkcií a spojení s inými členmi vety ako iné podstatné mená danej významovej kategórie.

Zavŕšením slovnodruhového prechodu sa pôvodný neurčitý slovesný tvar s formou adjektíva stáva bez zmeny svojej výrazovej stránky plnoprávnym podstatným menom a so slovesným tvarom, z ktorého sa slovnodruhovým prechodom utvoril, dostáva sa do vzťahu špecifickej homonymie.

3. Už spomínaná vysoká flexibilnosť a tvarová bohatosť slovesa s funkciou predikátu má okrem slovnej dimenzie /t. j. vzniku nových lexikálnych jednotiek z pôvodných slovesných tvarov/ aj vetnú dimenziu, to značí, že istá významová alebo výrazová, formová premena slovesa má bezprostredný dosah na sémantickú stavbu vety, ktorej je sloveso ako predikát centrálnym členom. Takéto významové alebo výrazové premeny slovesa označujeme ako derivácie a na úrovni vety hovoríme o derivačných vzťahoch medzi vetami vychádzajúcimi zo slovesnej lexémy, ktorá si zachováva lexikálnu totožnosť, ale po výrazovej derivačnej premene má rozdielne formy prinášajúce rozdielnu organizáciu príslušných viet, najmä čo sa týka rozloženia pomenovaní subjektu a objektu slovesného deja. Totožnosť slovesnej lexémy v rozličných vetách spojených derivačnými vzťahmi je spolu so zachovaním totožnosti ostatných plnovýznamových pomenovaní utvárajúcich vetu najdôležitejším znakom významovej aj výrazovej príbuznosti takýchto viet. Významovú príbuznosť charakterizujeme ako synonymický vzťah medzi vetami, a keďže synonymia viet je tu dôsledkom derivačných vzťahov medzi vetami, hovoríme tu o derivačnej synonymii, ktorú chápeme ako jeden z druhov syntaktickej synonymie.

Podľa druhu premeny slovesa rozlišujeme slovotvornú deriváciu, gramatickú deriváciu a sémantickú deriváciu. Najtypickejším prostriedkom slovotvornej derivácie je samostatná slovotvorná morféma sa v prípadoch ako zhnusiť - zhnusiť sa, zoradiť - zoradiť sa, stratiť - stratiť sa atď. Ukazujú to dvojice, prípadne aj trojice viet typu

/1/ Tréner zoradil cvičencov okolo seba.

/1a/ Cvičenci sa zoradili okolo trénera.

/2/ Študent stratil kľúče od bytu.

/2a/ Študentovi sa stratili kľuče od bytu.

Prostriedky gramatickej derivácie sú veľmi rozmanité. Patrí sem napríklad substantívna nominalizácia */liezť - lezenie, hádzať - hádzanie/*, adjektívna nominalizácia činná */vracať - vracajúci, chodiť - chodiaci/* alebo trpná */vracať - vracaný, obísť - obídený/*, depersonifikácia */cítiť - už cítiť jar, badať - badať zlepšenie vzťahov/*, reflexivizácia pomocou reflexívnej gramatickej morfémy sa */pracovať - pracuje sa do noci, prichádzať - prichádza sa zrána/*, pasivizácia pomocou reflexívnej gramatickej morfémy sa */pridávať - olej sa pridáva po kvapkách, strúhať - črpáky sa strúhajú zo surového dreva/* alebo pomocou spojenia slovesa byť + trpné príčastie */navštevovať - park je navštevovaný, evidovať - pacienti sú evidovaní/* a iné prostriedky. Pri všetkých týchto procesoch nastáva zásadná významová aj výrazová prestavba slovesného okolia a prejavuje sa to výrazne vo vete. Ukazujú to príklady typu

/3/ Zeleň stromov tvorí kyslík.

/3a/ Tvorenie kyslíka zeleňou stromov.

/4/ Mládež obdivuje novú hudobnú skupinu.

/4a/ Mládež obdivujúca novú hudobnú skupinu.

/4b/ Nová hudobná skupina obdivovaná mládežou.

/4c/ Nová hudobná skupina je obdivovaná mládežou.

/5/ Ľudia v mestách chodia na koncerty.

/5a/ V mestách sa chodí na koncerty.

Sémantická derivácia sa zakladá na pohyboch sémantických príznakov vnútri jedného významu tej istej lexémy, pričom sa tieto sémantické pohyby neprejavujú na forme slovesa. Prejavom týchto sémantických pohybov sú zmeny v rozložení pomenovaní substancií alebo príznakov v okolí slovesa. Máme tu na mysli slovesá typu *páčiť sa, hmýriť sa, vybuchnúť, prejesť sa, nasiaknuť, vyprskúť, zavanúť, páchnuť* a ďalšie vo vetách typu

/6/ Na mravenisku sa hmýrili mravce.

/6a/ Mravenisko sa hmýrilo mravcami.

/7/ Hostia sa prejedli zákuskov.

/7a/ Hosťom sa prejedli zákusky.

/8/ Z pivnice páchne plesnivina.

/8a/ Z pivnice páchne plesnivinou.

Z príkladov je zjavné, že významové rozdiely medzi slovesami, tak ako sa zračia v súvzťažných vetách, spočívajú v protismernej in-

tencii slovesného deja; ide tu o slovesá s vnútornou konverziou, v ktorých sa protismerné zacielenie deja realizuje v rámci toho istého denotatívneho /referenčného/ významu a bez zmeny na forme týchto slovies.

Albert Einstein bol povedal, že svet je chudobný na princípy, ale veľmi bohatý na štruktúry. Ak si tento svet zúžime na jazyk, istotne to platí analogicky aj o ňom. Výskum jazykového systému, ako aj fungovania tohto systému v komunikácii potvrdzuje najmä druhú časť Einsteinovej tézy, totiž bohatstvo štruktúr, a to v rozmanitých oblastiach jazykového systému a jeho používania a fungovania. Túto tézu potvrdzujú aj výsledky výskumu vzťahu lexikónu a gramatiky, ktoré sme mohli v našom príspevku len naznačiť.

Bibliografia

KACNEĽSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972. 216 s.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1989, 252 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, 896 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

PAULINY, E.: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Red. A. Dostál. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18-28.

ŠTÚR, Ľ.: Nauka reči slovenskej. V Prešporku 1846, nákladom Tatrína č. 1, 216 s.

František Kočiš

Ľud ako základ života národa a štátu

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Slovo *ľud* bolo najmä v nedávnej minulosti veľmi frekventované a malo, ale aj dnes má široké významové spektrum. Toto slovo používajú dnes politici, politológovia, etnografi, jazykovedci, výtvarní a hudobní teoretici, literárni teoretici, filozofi, spisovatelia a básnici, architekti atď. To isté platí aj o pojme ľud. Treba povedať, že nie všetci vedci, ktorých tu spomíname, sa zaoberajú štúdiom ľudu ako etnicko-ontologickou alebo jednoduchšie filozofickou kategóriou, ale skôr iba jednou alebo istou stránkou tvorivej činnosti ľudu v dávnej minulosti, keď ľud ešte nemal zreteľné znaky národa a štátnosti, keď ľud bol robotnou silou pri obrábaní pôdy, pri chove dobytka v pastierstve, keď fáral za zlatom, uhlím či železom do baní... Centrom pozornosti týchto výskumníkov bola a je najčastejšie ľudová pieseň, ľudová slovesnosť, ľudové staviteľstvo, ľudové výtvarné umenie, ľudová výroba hudobných nástrojov, odevov, krojov atď. V prácach spomínaných odborníkov sa preto skôr a častejšie používa atribút ľudový ako vzťahové prídavné meno označujúce vzťah k ľudu a k jeho životu, práci, a to nielen v minulosti, ale aj v súčasnosti, lebo ľudová tvorivosť nezanikla ani vo svojej pôvodnej podobe, ani v stálom napodobňovaní tejto tvorivosti - v oživovaní ľudových tradícií, zvykov a pod., čiže v istej reprodukcii toho, čo sa nám z pôvodnej ľudovej tvorivosti zachovalo. Ide zväčša o ľudové spevy, tance, zvyky, kroje, výrobky a pod.

Keď ide o jazykovedu a osobitne o jazykovedcov, ktorí sa zaoberajú rečou ľudu v minulosti, ale i v súčasnosti, teda o dialektológov ako skúmateľov nárečí, najčastejšie sa spomínajú v súvislosti s dejinami jazyka a so vznikom a rozvojom spisovného jazyka. Každý spisovný jazyk má totiž svoj základ v istom nárečí, podľa ktorého sa normovali a kodifikovali základné znaky záväznej podoby dorozumievacieho národného nástroja v súčasnej kultúrnej spoločnosti (porov. u nás Bernolák, Štúr).

Tento úvod by vari mal stačiť na to, aby sme si ozrejmili a aspoň čiastočne priblížili pojem ľud, o ktorom chceme v tejto štúdii podro-

bnejšie hovoriť, a to z osobitného aspektu, ktorý nebol všeobecne známy - aspoň nie v rokoch totality: ľud je základ života národa a štátu. Tento aspekt je podľa nášho názoru veľmi dôležitý najmenej z dvoch dôvodov: 1. pojem a slovo ľud má dnes v istej časti verejnosti hanlivý príznak, a preto sa neprávom zatracuje a odmieta alebo sa ako historická kategória veľmi podceňuje; 2. význam slova ľud sa často skresľuje najmä v tom zmysle, že za ľud sa pokladajú najširšie vrstvy obyvateľsta (porov. spojenia pospolitý ľud, prostý ľud, pracujúci ľud), v predsocialistickej spoločnosti vraj nevládnuce vrstvy (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 185; Slovník slovenského jazyka II, 1960, s. 63).

Pri výklade pojmu a slova ľud sa budeme opierať o európskych i našich autorov, ktorí sa otázkou ľudu zaoberali ešte pred nástupom komunistickej moci u nás. Títo autori sú dnes našej kultúrnej verejnosti neznámi alebo len málo známi. Z nich sa u nás najviac čerpalo pri tvorbe časopisov vychádzajúcich v rokoch 1945-1948. Týmto príspevkom chceme aspoň čiastočne preklenúť štyridsaťročnú absenciu tejto literatúry v našej kultúre a odbornej literatúre a nadviazať na to, z čoho by sme pri našich vedeckých úvahách v tomto smere mali vychádzať aj dnes. Dnešnému mysleniu táto nadväznosť, kontinuita i historická pamäť veľmi chýba, dokonca ju mnohí vedome odmietajú.

Okolo pojmu a slova ľud sa rozvírila hladina verejnej mienky najmä v súvislosti s posledným návrhom zmluvy medzi Českou republikou a Slovenskou republikou, dohodnutým v Mílovách. V našej tlači a vôbec vo verejnosti bolo počuť všelijaké hlasy nielen o samotnom texte zmluvy, ale aj o jej slávnostnej preambule, v ktorej sa hovorí o českom a slovenskom ľude: My, ľud Českej republiky, a my, ľud Slovenskej republiky, reprezentovaní svojimi zástupcami v Českej národnej rade a Slovenskej národnej rade atď. (citované podľa textu návrhu zmluvy zo Slovenského denníka z 15.2.1992).

Za všetky negatívne ohlasy, za všetky takmer urážlivé a odsudzujúce mienky na adresu pojmu ľud uvedieme jeden krátky ohlas od O. Švataráka z Havířova-města nadpísaný Prinajmenšom čudný kompromis, ktorý bol uverejnený v týždenníku Zmena, IV, 1992, č. 126, s. 24 z 27.-28. 2. 1992. Citujeme: "My, lid České republiky a Slovenské republiky, reprezentovaný svými zástupci v ČNR a SNR, uznávající svrchovanost ČR a SR... Takto sa začína návrh zmluvy medzi ľudom republiky X a Y. Netreba dodávať, že zmluva, ktorá by bola uzavretá medzi ľudom a ľudom, to jest medzi nikým a nikým, by z právneho hľadiska nemala žiadnu cenu. Zmluvu môže uzavrieť Jano s Janom, podnik s iným podnikom, obec s inou obcou, jeden región s druhým regiónom, zem s inou zemou(!), republika s inou republi-

kou, ale nie ľud s ľudom. Ľud totiž nie je žiadna kategória. Ľud je dobrý akurát na to, aby mohol ktokoľvek, čokoľvek v jeho mene presadzovať.

Predovšetkým sa treba pozastaviť nad čudnou logikou pána O. Švataráka a všetkých, ktorí takto a podobne zmýšľajú. Ak teda ľud je nikto, koho alebo čo potom prestavuje Česká národná rada a Slovenská národná rada alebo čo potom je vláda Českej republiky a Slovenskej republiky? Ak český a slovenský ľud, ktorý v konkrétnom historickom čase a v konkrétnom etnickom celku môžeme označiť za český a slovenský národ, je nikto a nič, čo potom predstavujú národné parlamenty a napokon aj Federálne zhromaždenie? Koho alebo čo zastupujú, za koho alebo za čo hovoria ich poslanci, aké sú to vlastne inštitúcie, keď nezastupujú nikoho alebo nič? Akú právnu subjektivitu potom vlastne majú? Na základe takejto logiky alebo "nelogiky", s akou proti existencii ľudu argumentuje O. Švatarák a napokon aj týždenník Zmena (keď už takýto "veľohlas" na štátnu zmluvu uverejnil), môžeme celkom logicky konštatovať, že ani podnik s podnikom, ani obec s obcou, ani región s regiónom, republika s republikou, ani krajina s inou krajinou nemôžu uzatvárať zmluvy, lebo tiež sú nikým a ničím, lebo pri uzatváraní zmluvy za tieto celky a organizácie musia vystupovať príslušné riadiace orgány, príslušné vedenie, príslušní zástupcovia! Tu možno obrazne povedať, že zamestnanci podniku sú v malom ten ľud, ktorý je pri zmluve zastupovaný vedením podniku. Všetci zamestnanci totiž so všetkými zamestnancami iného podniku tú zmluvu uzatvárať nemôžu. To však nám nedáva oprávnenie hovoriť, že tento podnikový ľud je nikto alebo nič. Podľa logiky O. Švataráka a vari mnohých iných švatarákov aj tu by sme mohli hovoriť o nulovej kategórii: zamestnanci podniku sú nikým alebo ničím.

Treba sa oprávnene pýtať, na základe čoho O. Švatarák a jemu podobní "myslitelia" prišli k takému zničujúcemu záveru o ľude. Odpoveď vari netreba dlho hľadať, tá je hneď poruke. V nedávnej minulosti sme sa totiž od socialistických a komunistických ideológov a aparátnikov od okresného formátu až po federálnych, od asistentov až po profesorov na katedrách marxizmu-leninizmu dosť napočúvali o ľude, o slovenskom, českom i československom ľude, o jeho tvorivých schopnostiach, o jeho rozhodujúcom podiele na straníckej či štátnej moci, inokedy o pracujúcom ľude a o jeho podiele či účasti na riadení atď. Slovo ľud bolo sprofanizované, lebo sa zneužívalo ako pláštik a ako kulisa pri výklade pôvodu a prameňa vlády komunistickej strany a robotníckej triedy, ako zdroj svojvôle boľševických politikov. "Vláda ľudu" sa na dlhé desaťročia stála zavádzajúcim, ale

aj nemilosrdným heslom na vytieranie očí celému svetu. Áno, ten ľud tu bol aj vtedy, žil tu, ale v skutočnosti nerozhodoval. Pracoval, ale ovocie jeho práce bral niekto iný. Ten ľud tu trpel, znášal krivdy, dlhým utrpením si pripravoval slobodu, život bez poroby, čakal na tú historickú chvíľu, v ktorej sa mu znova vrátilo pravé meno, pravé miesto a naozajstná vláda nad všetkými vecami. Za totality bol ľud prázdnym slovom alebo slovom naplneným falošnou sémantikou. Preto aj dnes mnohí tomuto slovu neveria, pojem ľudu odmietajú, dokonca sa mu posmievajú a degradujú ho na nič.

Dnes, v prísľube rozvoja demokratického štátu, po zrušení ústavného článku o vedúcom postavení KSČ v živote našej spoločnosti, po odstránení komunistickej totality a po slobodných voľbách takto hovoriť o ľude je strašný omyl. Ľud totiž nikdy nebol tým, za čo ho pokladala komunistická ideológia, ako ho vykladala zvrátená boľševistická ideológia a propaganda za socializmu. Nikdy nebol, nie je a nebude iba lacnou národopisnou, rozprávkovo-romantickou a nárečovou čačkou, ktorú po celé roky vystavovali na obdiv pri folklórnych slávnostiach. Tých slávností bolo v minulosti neúrekom, lebo mali za cieľ úplne zastrieť pravú podstatu ľudu. Bol to útok na ontologickú prapodstatu človeka ako jednotlivca a národa ako prirodzeného etnického celku. Bolo to rafinované zaháňanie nášho človeka do ľudových krojov, do ľudových tancov a ľudovej muziky, do zvykov a obyčajov, ktoré často zaväzovali poverou, nevedomosťou a kultúrnou negramotnosťou, ktorá mala veľa spoločného so starými pohanskými zaklínadlami, okultnými obradmi okiadzajúcimi pohanských bohov, strigy, mátohy, nečisté sily a stelesnené zlo. Bolo to slepé a bezmocné klaňanie sa prírode, jej nespútanej sile. Bol to kult, ktorý mal odvádzať ľudí od pravého poznania sveta a jeho Stvoriteľa, od viery v osobného a trojjediného Boha, v jeho vykúpenie a posvätenie ľudských duší, od transcendentnej viery v jedného pôvodcu sveta. Práve duchovné i materiálne bohatstvo ľudu sa zastieralo jeho tzv. revolučnosťou, odbojnosťou proti pánom a duchovenstvu, povstaniami, rebéliami, ktoré boli síce dejinnou skutočnosťou, ale nie dejinným poslaním ľudu.

Čo je teda ľud? Odpoveď na túto otázku nám dáva filozofická esej L. Hanusa, dnes už osemdesiatpäťročného teológa, filozofa, profesora morálky, spisovateľa, ktorý bol trinásť rokov väznený v žalároch totality. Je to esej nadpísaná jednoduchým názvov Ľud, uverejnená v esejisticko-filozofickom diele Rozhľadenie z r. 1943. Z tejto eseje sa pokúsime vybrať tie najnosnejšie myšlienky, uvedomujúc si fakt, že táto esej i celé dielo L. Hanusa, autora európskeho formátu, by si zaslúžili opätovné a čo najskoršie vydanie, aby sa konečne zahan-

bili a zamĺkli tí, čo plávajú v plytkých vodách svojich krátkozrakých úvah o národe, ľude a neváhajú vynášať súdy o veciach, ktorým vôbec nerozumejú. L. Hanus písal esej o ľude v čase, keď sa zrodila slovenská štátnosť, keď slovenský ľud začal byť nielen základom či podkladom národa, ale aj nositeľom suverénneho štátu, nositeľom národného a štátneho, hospodárskeho a kultúrneho života. Preto jeho myšlienky majú aktuálny filozofický náboj a hlbokú pravdivosť. Podľa L. Hanusa je ľud podkladom národa, reprezentantom jeho nekonečného bohatstva telesných i duševných síl. Je to more, ktoré napája generáciu za generáciou, more, z ktorého tie generácie berú materiálnu i duchovnú poživeň, znásobujú svoje tvorivé schopnosti. Do ľudu sa aj vracajú všetky upotrebené a nahromadené sily. Ľud, to je istý kolobeh života jednotlivca i národného celku. L. Hanus doslova hovorí:"Ľud je teleso veľké a večné, v sebe stále totožné, hoci časy a veky boli zmenili svoju tvárnosť. Vonkajšie premeny, profily máp naň nevplývajú, kým ostane verný svojmu vnútornému zákonu." L. Hanus ďalej rozvíja svoju úvahu o ľude v tom zmysle, že "v ľudstve má iba to váhu, čo sa snúbi s ľudom, čo je ľudové, čo je spojené s organizmom pospolitosti". Preto aj dedukuje, že iba to je veľké, čo pochádza z ľudu, a veľké je to preto, lebo je jednoduché ako ľud sám. Upozorňuje však, že medzi jednoduchosťou vecí je rozdiel. Hovorí, že divá slivka je vo svojich plodoch jednoduchá, hoci je trpká, má svoje jednoduché bytie. Naproti tomu broskyňa je vo svojej zrelej kráse tiež jednoduchá, ale medzi obidvoma jednoduchosťami je veľký rozdiel v tom, že broskyňa je výsledkom ľudskej práce, ľudského umu, vytrvalosti v pestovaní plodov prírody. Je to rozdiel kultúry: na broskyni sa prejavuje prirodzenosť prírody znásobená vynaloženou ľudskou námahou.

A ešte jedno porovnanie nám tu L. Hanus ponúka: trávnica je vo svojej kráse jednoduchá a rovnako jednoduchá je aj Beethovenova symfónia, lenže symfónia je vo svojej jednoduchosti výsledkom tvrdého boja človeka o zmysel života, je to víťazstvo ducha. Trávnica je začiatok, prvotina zeme, symfónia je koniec, vrchol slávy, ale obidva výtvory patria ľudu, sú z ľudu. V tom druhom diele ducha sa zračí túžba ľudu po výške ducha, po vzdelaní a kultúre, smerovanie do nesmrteľnej sféry ducha. Odtiaľ aj pramení túžba ľudu po vlastnom zdokonaľovaní úmornou prácou, preto si ľud nesmierne cení tých, ktorí dospeli do výšok vzdelania, kultúry, techniky, tých, ktorí sa súhrnne označujú za inteligenciu. Preto aj ona patrí do ľudu, ale ako vrchol jeho túžob, úsilia po dokonalosti. Preto medzi pospolitým ľudom a inteligenciou nemôže byť priepasť nedôvery, nenávisti a nepriateľstva. A ak by bola, je to vina inteligencie, jej zrady na túžbach

ľudu. Na druhej strane však sa môže stať, že nižšia pospolitosť v dejinách klesne do priemeru a priemernosti a potom živí v sebe masovú nenávisť či závisť voči svojim horným vrstvám, voči vlastnej dosiahnutej výške (tie časy tu nedávno boli). L. Hanus tu konštatuje, že také správanie nie je vlastnosťou zdravého ľudu, je to prejav proletarizovanej masy vyzlečenej z ľudskosti.

L. Hanus však pri svojej úvahe o ľude obracia svoje kritické slovo aj k inteligencii. Čo všetko môže inteligenciu odtŕhať od koreňov, ktoré má v ľude? L. Hanus predovšetkým varuje pred snobizmom. To je vlastnosť tej časti inteligencie, ktorá je duševne na úrovni pospolitého ľudu, aj nižšie, ale svoju spolupatričnosť k ľudu zastiera obtieraním sa o vrstvy vyššieho štandardu (aj cudzieho), napodobňuje vzory, ktorých úroveň sama nemôže dosiahnuť, lebo nemá vlastný život. L. Hanus tu hovorí o inteligencii ako o lietajúcom piesku, ktorý sa v smere vetra nanáša na prevládajúci smer. "Niet väčšieho nebezpečenstva, väčšej karikatúry snobstva ako polointeligencia, ktorá sotva niečo začala a nič poriadne neprežula," hovorí L. Hanus. On však v čase písania svojej eseje nemohol vedieť - mohol iba tušiť -, že tento druh inteligencie sa neskôr dobrovoľne poddal hrubej sile vodcov socializmu, zapredal svoj pravý ľudový pôvod, odvrhol morálne kvality ľudu spojené s kresťanstvom, s duchovnou silou zakotvenou v Bohu už od čias Cyrila a Metoda, chcel byť pri všetkom, a tak odvrhol hierarchický spoločenský poriadok. Táto časť inteligencie sa sama vyradila z krvného obehu sýteného ľudom a stala sa obludnou masou ľudí - ako konštatuje L. Hanus - "s vytknutými kĺbmi, ktoré sa dajú krútiť na všetky strany". Takúto inteligenciu ťažko obžalúva zo spreneverenia sa ľudu aj T. Kolakovič (porov. Hlaváč, 1991), jezuita, pôvodom Chorvát, jeden z najaktívnejších katolíckych organizátorov náboženského, sociálneho a filozofického povojnového usporiadania pomerov v strednej Európe po druhej svetovej vojne, osobitne na Slovensku.

Na súčasnom stave ľudstva má veľkú vinu inteligencia. Tak by sa zdalo, že vzdelanci sú ďaleko od toho, čo znamená slovo intelligere, poznávať. Nepoznávajú nič, čo nezapadá do prečudesných myšlienkových systémov, ktorých si vytvorili v poslednom čase celý rad. Bez hanby a s hrošou kožou využívajú svoje postavenie, sú pyšní a prázdni od hlbokých myšlienok, vo svojom povýšenectve sa smejú z ľudu, pohŕdajú jeho zbožnosťou i zbožnosťou vôbec. Teraz táto inteligencia žne, čo siala. A siala neúctu a neveru v Boha, nemravnosť, nenávisť, egoizmus. Zabudla vo svojej krátkozrakej bohorovnosti, že sú vo svete, vo svedomí ľudí i ľudstva isté základné zákony, ktoré nemožno obchádzať bez následku, bez trestu.

Zachovať kontinuitu s ľudom je pre inteligenciu to najťažšie, no napriek tomu je to najväčšia a trvalá úloha inteligencie všetkých čias. "Stavba ľudového človeka je dielom vekov," hovorí L. Hanus, "a cesta ducha, ktorou má tento človek prejsť, je dlhočizná a strmá." Je to cesta od prahĺbok ľudu do vznešených výšok ducha, vzdelania. Človek vzídený z ľudu je potom doma v kozme i v rodnej chalúpke. Je to človek vzdelaný, inteligentný, mravný, duchovný, zodpovedný, rozhľadený, človek, v ktorom horí láska k ľudu ako jeho bytostnému základu.

Úvahu o ľude končíme impozantným záverom L. Hanusa: "Pestovať ľud znamená postaviť sa na jeho zdravé základy a zostať s ním v kontakte v každej vrstve a na každom stupni. To jednoducho značí žiť statočne, pracovať zo všetkých síl, prevažovať sa od povrchu, od módy a hesiel k hĺbkam, podstate, ku koreňom života." Preto k tomu záveru ešte pridávame: ľud, to sme my všetci, čo žijeme v hraniciach svojho etnika, svojho národa, spája nás spoločný život, spoločný jazyk, spoločná kultúra, mravný ideál zakotvený v Bohu a jeho zákonoch. Preto aj začiatok preambuly v spomínanom návrhu zmluvy je hlboko ľudský a bytostne pravdivý. V ľude je naša minulosť, naša prítomnosť i naša budúcnosť, lebo ľud je náš zrod, naše trvanie i záruka nášho šťastného návratu do večnosti. Pravý ľud je boží ľud hlboko vrastený do rodnej zeme a ešte hlbšie ponorený do nekonečnosti božej svojím mravným zákonom.

Je len prirodzené, že vo svojom čase sa ľud v priestore vymedzenom prirodzenými zemepisnými i politickými hranicami, spojený spoločným vedomím spolupatričnosti, spoločným jazykom, spoločnou kultúrou, históriou stáva národom vedeným najlepšími jednotlivcami, ktorí stvorili pre svoj národ podmienky slobodnej existencie. T. Milkin takto oslovuje Bernoláka a bernolákovcov, pripisujúc im prvú zásluhu na vedomom jazykovom formovaní sa Slovákov ako národa (citované podľa I. Kotvana, 1947):

Vy stvorili ste povedomie prví:
že národom sme a nie dáke mrvy,
a že sme v právach rovní iným kmeňom,
že samostatní
sme jak ostatní
so svojou rečou, so svojským tiež menom.
To sila veľká, to raz skutkom bude;
ja preto kloním vám sa spiacim v hrude.

Definície národa môžu byť a sú rozličné, ale sú v nich isté znaky, ktoré sú všetkým definíciám spoločné. Dnes niet pochýb o tom, že prirodzeným právom ľudu je utvárať vlastné národné spoločenstvo, hoci sa toto právo ľudu ešte i dnes nezmyselne popiera na viacerých miestach starobylej Európy, kolísky a mohutného vzrastu civilizácie a kultúry. Dnes by však už namiesto klasických znakov, ktorými vymedzujeme pojem národa a národ, malo platiť vymedzenie národa podľa sv. Augustína: Národ je súhrnom rozumových bytostí, spojených tou istou spoločnou láskou k tomu istému dobru (porov. Gilson, 1947). Teda nie nacionalizmus a jeho nenávisť voči iným národom, nie oživovanie bojov za národ, ktoré mali svoje miesto v 19. stor. či na začiatku 20. stor., ale spolunažívanie národov v duchu Evanjelia lásky k tomu istému dobru.

Prirodzeným vyústením existencie ľudu ako národa je štát, vlastný, slobodný štát. Nie ako nástroj utláčania, nie ako administratívny útvar vyplnený úradníkmi a chladnou administratívou, nie ako svojvôľa vládcu, monarchu alebo nebodaj tyrana, politickej, kapitálovej či vojenskej oligarchie: "Štát má byť mohutnou výstavbou, ohromným účinným životom, v ktorom sa neuplatňuje ani jednotlivec, ani voľajaký krúžok priateľov alebo rodina, lež "ľud" (porov. Guardini, 1947). Toto konštatovanie je v súlade s odvekou túžbou ľudu žiť v slobodnom, kultúrnom spoločenstve, založenom na práve jednotlivca, združení, stavov, na poriadku, mravnosti. Štát podľa R. Guardiniho má byť výsosťou, zastupujúcou majestát Boha ako prameň všetkej moci, teda aj štátnej. To je však už oblasť, ktorá má osobitnú problematiku.

Náš úmysel bol aspoň v skratke naznačiť pojmovú i sémantickú náplň slova ľud a dokázať, že je to základná kategória existencie každej spoločnosti, každého národa a štátu. A v tom zmysle ponúkame svoje myšlienky na ďalšie úvahy ľuďom dobrej vôle, pripisujúc s vďačnosťou túto štúdiu svojmu profesorovi L. Hanusovi, ktorého myšlienky o ľude som chcel sprostredkovať najmä mladšej generácii, ktorá sa s jeho prácami nemohla a ani dnes nemôže bezprostredne stretnúť.

Literatúra:

Gilson, E.: Kresťanstvo a intelektuáli. Nová práca, 3, 1947, č. 9, s. 531.

Guardini, R.: Štát v nás. Nová práca, 4, 1948, č. 2, s. 102-104 (prel. Dr.C. M.).

Hanus, L.: Rozhľadenie. Trnava, Spolok sv. Vojtecha, 1943, s. 40-58.

Hlaváč, L.: Kristus Kráľ. Katolícke noviny, 24.11.1991, s. 4.

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala - M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987.

Kotvan, I.: Anton Bernolák. Nová práca, 3, 1947, č. 1, s. 43.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 2. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.

Rudolf Krajčovič

Lexika toponymie ako prameň dávnej histórie

FF UKo, Bratislava

1. Dnes sa už vo všeobecnosti uznáva, že názvy obcí a miest skrývajú informácie o raných dejinách lokalít, ktoré označujú, príp. dejiny okolitého regiónu, v ktorom sa vyskytujú. Takéto informácie sú spravidla o prírodných reáliách (druh porastov, lesov, vlastnosti terénu a pod.), ale aj o historických reáliách zo sféry hospodárskeho a spoločenského života, dobovej kultúry i kultu. O tomto dôležitom prameni poznania dávnej minulosti, o metódach ako sa zmocniť informácii, ktoré tento prameň môže poskytnúť, sme uvažovali vo viacerých štúdiách teoreticko-metodického charakteru, ale aj v štúdiách analytických. Zdôraznili sme v nich, že ak názvy obcí a miest majú byť zdrojom vedeckých informácií o dejinách lokalít, príp. okolitého regiónu, je potrebné ich historické záznamy adekvátne heuristicky spracovať, primerane jazykovo rekonštruovať a napokon ich skúmať teoreticko-matodickými zásadami genetickej toponomastiky. Základným východiskom týchto zásad je téza, že názvy obcí a miest vznikli zo slov a slovotvorných prostriedkov, ktoré jestvovali pred vznikom názvu v lexike jazyka toho etnika, ktoré toponymiu utvorilo. Týka sa to tak vecne pojmových, ako aj metaforických, metonymických, resp. ináč modifikovaných lexikálnych prostriedkov využitých pri tvorbe starších názvov obcí a miest.

Z toho, čo sme doteraz uviedli, je zrejmé, že prameňom informácií o prírodných a spoločenských reáliách vlastne nie sú názvy lokalít, ale dobový význam a forma slov, z ktorých názvy vznikli a sú v nich zafixované. A práve so zreteľom na tento fakt jednou zo základných požiadaviek genetickej toponomastiky je identifikovať slovo, z ktorého názov vznikol, rekonštruovať jeho formu a význam, aké ich mal v čase, keď sa ním utvoril názov lokality. V zásade ide tu o postup retrospektívny, čiže o postup od živého názvu v súčasnosti, príp. v minulosti k jeho starším i najstarším záznamom, od ich rekonštrukcie a analýzy k identifikácii dobovej formy a obsahu slova, z ktorého vznikli. Potom majú nasledovať verifikačné postupy, a to ve-

rifikácia starobylosti slova, jeho formy a obsahu napríklad komparáciou s lexikou iných slovanských jazykov, praslovančiny a pod. a verifikácia rekonštruovaného obsahu konfrontáciou s prírodnými reáliami, s reáliami získanými historiografickými alebo archeologickými výskumami, príp. záznamami v listinnom materiáli o názve alebo o lokalite, ktorú názov označuje.

V ďalšej časti zhrnieme výsledky našich výskumov v podobe genetických hesiel. To znamená, že budeme postupovať od identifikovaného slova (rozumie sa v jeho historickej forme i obsahu) zafixovaného v pôvodných názvoch lokalít k skúmanému názvu, k jeho historickej i súčasnej forme. Predmetom našich úvah bude stará toponymia pozdĺž starej známej komunikácie Nitra - Bratislava - Devínska brána. Naším cieľom je zistiť, aké informácie o tejto komunikácii poskytujú slová v toponymii zafixované.

2. Komunikácia Nitra - Bratislava - Devínska brána spájala v dávnej minulosti staré strategické miesta v smere západ - východ, resp. východ - západ. Okrem toho jej význam spočíval v tom, že z nej jedna odbočka smerovala od Devínskej brány na sever k veľkomoravskému a poveľkomoravskému centru a druhá od Bratislavy na juh k historickému Blatnohradu, centru Panónie.

Podľa našich výskumov smer, ale aj hospodársky a spoločenský život, ktorý tak či inak súvisel s našou komunikáciou, odráža nasledujúci inventár lexiky zafixovanej v starej toponymii v jej blízkosti na obidvoch stranách (slová sa uvádzajú v smere od Nitry k Bratislave).

Nitra, mesto Nitra (Nitraua 826, Nitra 880, Nitria 1111, Nitra, Nitria 1158, podľa VSO, tak aj ďalej).

mučenik, m. "mučeník, martýr"; cirkevný termín známy v staroslovienskych textoch (napr. v Kyjevských listoch z rozhrania 9.-10. stor.) a v lexike jazykov južnoslovanského pôvodu. - Mučenik -, osada so sakrálnou stavbou zasvätenou kultu mučeníka Klimenta, patróna cyrilometodskej misie na Veľkej Morave (porov. záznam "et capellam in Mussenik sancti Clementis" z roku 1111/tr. 1414, CDSI I, 64). Dnes Močenok pri Nitre (Mussenic 1113).

kráľ, m., kráľova, posesívne adj. od kráľ "panovník, vladár". - Kráľ -, Kráľová, osada patriaca panovníkovi, jeho rodu. Dnes Horná Kráľová (Crali 1113, Kralowa 1773). Slovo prevzala stará maďarčina (Kniezsa), preto nemožno vylúčiť maď. pôvod názvu. My sa opierame o najstarší záznam.

kráľ, m., kráľova, posesívne adj. od kráľ, ako v predchádzajúcom hesle. - Dnes Kráľová nad Váhom (Crali 1113, Villa Regis 1332, Kralowa 1808).

kapus, maď. "stráž pri cestnej, mýtnej bráne". - Kapusd (-d maď. demin. prípona), malá osada pri cestnej, mýtnej bráne, príp. osada, v ktorej bývajú strážnici brány. Pôvod. Kepežd, dnes Hájske (Kopusde 1113).

sreda, f. "miesto povoleného trhu (určeného názvom dňa)", dodnes v slov. nár. sreda, spis. streda; slovo celoslovanské (Machek). - Sreda, osada pri mieste trhoviska. Dnes Dolná Streda (Zeredahel 1283, Vagh Szeredahely 1773). Slovo prevzala stará maďarčina (Kniezsa), preto možno rátať s maď. pôvodom názvu. My vychádzame zo slovanského základu, pretože pri obci archeológia objavila z 11. storočia slovanské pohrebisko (VSO I, 332).

Mojtechov, m., posesívne adj. od osobného mena Mojtech posesívnou príponou -ov. - Pôvodne Mojtechov (grad), neskôr Mojcechov (so zmenou ť na c ako v slove cicho v miestnych nárečiach). Dnes Majcichov, pri Trnave (Moycheh 1262, t.j. Mojcech-). V chotári obce objavili rozsiahle veľkomoravské hradisko (VSO II, 211).

gosté, pl. m. "cudzí hostia, kupci"; celoslovanské, čes. hosták "cudzí kupec" (Machek). - Gost -, osada pri trhovisku pre cudzích kupcov. Dnes Hoste, pri Trnave, predtým Gest (Gezt 1231, od roku 1948 Hoste).

voderadi, pl.m. "tí, čo sa mali starať o vodu, služobní vodorobotníci"; porov. srb., chor. raditi "pracovať", rus. radeť "starať sa", resp. doklad z Čiech Woderadeh, terram (cum ministerialis aquariis)(Krajčovič). - Voderady, osada, v ktorej bývali voderadi, služobní vodorobotníci. Dnes Voderady (ľud. Vodzeradi) pri Trnave (Wedered 1241, Wogeradj 1773).

grnčári, pl.m. "zhotovovatelia hlinených nádob, hrnčiari"; pôvodne celoslovanské (dnes v srb., chor. lončar). - Grnčár -, osada, v ktorej bývali hrnčiari. Dnes Hrnčiarovce nad Parnou, pri Trnave (Girinch 1267, Hrnczarowcze 1773). Trochu väčšia vzdialenosť nie je na prekážku, pretože hrnčiari museli pracovať tam, kde sa vyskytovala tzv. hrnčiarska hlina.

kapus, maď, "stráž pri cestnej, mýtnej bráne (tu pri starom hrade)". - Kapusd, ako v hesle kapus. Dnes nejestvuje (svedectvo o osade však podáva charakteristický doklad "...Kapusd villa, portariorum nostrorum Castri Posoniensis..." z roku 1244/tr., VSO I, 511 spája s obcou Jarná pri Trnave, bývalý Gocnod a CDSI II, 115 , 537 (s Kepeždom).

igrec, m. "hráč na hudobný nástroj a spevák súčasne".

- Igrec -, osada igrecov, ktorí sa starali o zábavu panstva, príp. iných pocestných. Dnes Igram, pri Trnave (s charakteristickým záznamom "Igrec villa Joculatorum 1244/tr., Ikran 1264, Igricy 1382). Slovo prevzala aj stará maďarčina ako igric. Najstarší záznam znie však Igrec, čo je staroslovenská forma po zániku jerov.

kapela, f., kaplná, adj. tvar od kapla, a to z lat. capella; kapla,"malá sakralná stavba (s menším speváckym zborom") (Machek). - Kaplná, osada pri malej sakrálnej stavbe. Dnes Kaplná, pri Trnave (Capulna 1244/tr., Capella 1292). Slová igrec a kaplná sú z hľadiska ideovo-kultúrneho kontrastné. Preto možno predpokladať, že kresťanská sakrálna stavba so speváckym zborom tu vznikla s cieľom paralyzovať svetskú zábavnú ustanovizeň igrecov.

četa, f. "menšia strážna skupina", dodnes v srb., chor. a bulh. (Machek). - Četa, osada, v ktorej žila menšia skupina strážcov. Dnes Čataj, pri Trnave (Chatey 1244/tr., Chetou 1296, ŠmVd 27). Slovo četa prevzala stará maďarčina (Kniezsa), preto možno usudzovať na maď. pôvod názvu, príp. na vplyv maďarčiny (prípona -j je zo starej maďarčiny). My vychádzame zo záznamu Chetou.

tovarníci, pl., m. "služobníci, čo mali na starosti sklady tovarov, t.j. výrobkov alebo produktov určených na trh"; od tovar, pôvod. "náklad, produkt určený na trh", (Machek) činiteľskou príponou -nik.- Tovarníky, osada, v ktorej bývali tovarníci (starali sa o sklady tovarov, chránili, strážili ich a pod.). Dnes Tárnok, osada pri Veľkom Grobe (Tawarnyk 1301). Slovo tovarnik prevzala stará maďarčina, v ktorej z neho je tárnok (Kniezsa). Ale najstarší záznam ukazuje na domáce slovenské znenie, z ktorého pri rekonštrukcii sme vychádzali.

eisgrub, - grab, nem. "ľadová jama"; - Eisgrub, -grab, osada v blízkosti ľadovej jamy. - Dnes Veľký Grob, neďaleko Trnavy (Grwb, Also-, Felse Aisgrub 1425, Gruob 1523). Názvy Tovarnik - a Eisgrub majú pravdepodobne rovnakú motiváciu vzniku. Poukazujú totiž na skladový priestor (ľadová jama) a súčasne na ľudí, ktorí sa oň starali (tovarníci). Blízkosť lokalít tento predpoklad podopiera. Atribúty Also-, Felse-, ale aj ďalšie lokality Chorvátsky Grob a Slovenský Grob, nem. Kroatisch Eisgrub, Slavischeisgrub, svedčia, že pozdĺž našej komunikácie najmä medzi Trnavou a Bratislavou podobných skladov tovaru bolo viac. Záznamy obcí Chorvátsky a Slovenský Grob sú však mladšie (pozri VSO I, III).

monári, pl. m. "výrobcovia šperkov, náhrdelníkov a pod."; od koreňa mon- (ten z gréckeho monos "náhrdelník") činiteľskou príponou -ar (Stanislav, Krajčovič). - Monáre, osada, v ktorej bývali mo-

nári. Dnes osada nejestvuje. Bola pri Chorvátskom Grobe (predium Monar 1236, ŠmVd 16).

vinári, pl. m., nem. weiner(n) "tí", čo dorábali víno, pracovali vo vinohradoch". - Wienern, osada, v ktorej bývali vinári, služobní vinohradníci. Dnes Vajnory, pri Bratislave (Pratchan sive Weynarn 1313, SJ II, 432). Nemecké znenie názvu môže byť adaptácia. Prípona -ar v zázname môže byť totiž stopou domáceho Vinár-.

dvorníci, pl. m. "služobníci, ktorí zásobovali panský (hradný) dvor (najmä potravinami)". - Dvorníky, osada dvorníkov. Dnes nejestvuje. Bola pri Bratislave (terra uduornicorum 1217, Dornik alias Zeuleus 1337, Dwornyk 1260, SJ II, 171). Maďarský záznam názvu zeuleus, t.j. szőlész *"vinohradník"*, príp. szölös (kert) "vinica, vinohrad" naznačuje, že Dvorníky bol slovenský názov Vajnor a že dvorníci zásobovali panský, resp. hradný dvor hroznom, vínom a pod.

dežnici, pl. m. "služobníci, ktorí pri práci používali dieže na miesenie cesta, čiže pekári" alebo "tí, čo zhotovovali dieže"; od dieža "plytké korýtko na miesenie cesta; celoslovanské (Machek, díže). - Dežniky, osada, v ktorej bývali dežnici (pekári alebo zhotovovatelia dež). Dnes nejestvuje. Bola pri Bratislave (Deeznuk 1323).

Pračane, pl. m. alebo práča, f.; Pračane, názov obyvateľov, ktorí bývajú v osade Práča; práča "miesto, kde bola väčšia práčovňa (pre hradné panstvo alebo klérus)"; od práč "služobník, ktorý je povinný prať, čistiť" a to od prať činiteľskou príponou -č, resp. -áč (Varsík); celoslovanské (Machek). Niekedy sa základ názvu spája so starým vojenským termínom prak- "vrhač kameňov" (pozri SJ II, 432). - Pračany,

Práča, osada, kde bývali práči, kde sa pralo pre panský alebo hradný dvor, príp. pre klérus (možné aj osada pri mieste vojenskej posádky). Dnes nejestvuje. Bola pri Bratislave (Parachan 1290/tr., Pracha 1523, SJ II, 432).

Braslav, posesívne adj. od osobného mena Braslav. - Pôvodne Braslavgrad, t.j. Braslavov hrad. Dnes Bratislava (Braslavespurch 907/16. stor., Brezelauspurch 907/12. stor., k dokl. SJ II, 76 n, novšie k názvu Krajčovič, 1988).

3. Z nášho inventára slov zafixovaných v starej toponymii v línii Nitra - Bratislava - Devínska brána vyplýva záver, že stará komunikácia v tomto priestore viedla cez Váh pri dnešnej Seredi, ďalej smerovala k veľkomoravským hradiskám Mojtechov (grad) a Braslav (grad). Lexika starej toponymie, ktorá na obidvoch stranách tejto komunikácie jestvovala v 10.-13. storočí, podáva informácie o tom, že to bola komunikácia veľmi dôležitá. Ešte pred 10. storočím spájala

veľkomoravské hradiská (Nitra, Mojtechov, Braslav, Devín), ďalej bol na nej zainteresovaný panovnícky dvor (dvakrát kráľ-, príp. kráľova), bola strážená a boli pri nej cestné prekážky, brány (četa, resp. maď. csata, dvakrát kapus "stráž pri bráne", azda aj prača, pračane), boli pri nej výrobné, obchodné a iné služobné lokality (gosté "cudzí kupci", grnčári, voderadi, monári, vinári, nem. veinern, dvorníci, dežnici, práča), sklady tovaru (tovarníci, eisgrub) a napokon odpočinkové a pri nich kultúrne i kultové strediská (mučeník-, igreci, kaplná, resp. kapela).

Literatúra:

CDSI I, II - Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.
Ed. R. Marsina. Bratislava, Vydavateľstvo Obzor 1971;
II. Ed. R. Marsina. Bratislava, Vydavateľstvo Obzor 1987.

Kniezsa, I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 1,2. Budapest, Akadémia kiadó 1955.

Krajčovič, R.: K sémantickej rekonštrukcii najstaršej slovenskej lexiky. Jazykovedný časopis, 34, 2, 1983, s. 156-162.

Krajčovič, R.: O kontinuite starej slovenskej a praslovanskej lexiky I. Slovenská reč 53, 1988, 5, s. 259-269; II. Slovenská reč 53, 1988, 6, s. 321-328; III. Slovenská reč 54, 1989, 1, s. 3-9.

Krajčovič, R.: Bratislava v 9.-10. storočí vo svetle toponymických faktov. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava, AHM 1988, s. 169-179.

SJ I, II - Stanislav, J.: Slovenský juh v stredoveku I, II Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1948 (III. zv. sú mapky).

ŠmVd - Šmilauer, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha - Bratislava 1932.

Varsík, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1984.

VSO I, II, III - Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I-III. Hl. red. M. Kropilák. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1977-1978.

Peter Liba

Tradícia - Literatúra - Folklór

PdF, Nitra

Tradícia je v prvom rade pojem kultúrovedný, filozoficko-historický, hoci naň reflektuje najmä antropológia, ontológia, kozmológia - i teológia. Má svoju bohatú históriu - od antických autorov počnúc cez 18. a 19. storočie a v súčasnej dobe jej krajné odmietnutie predstavuje sartrovský existencionalizmus. Na druhej strane v súčasných technokratických koncepciách spoločnosti stále rastie túžba po naplnení jej humanizačnej vyrovnanosti a stálosti v projektovaných systémoch.

Bez tradície je kultúra neúplná, ba vlastne ani sa nemôže vytvárať, pretože tradíciou je sám kultúrotvorný proces. To, čo spája ľudí medzi sebou, je typ kultúry, a to spoločné idey a spôsob života, hovorí R. Benedictová. Tradícia nepredstavuje imanentný rad, pretože sa začleňuje do dejín kultúry ako zložito determinovaný a diferencovaný segment kultúry. Avšak do tradície patria iba stabilné javy spoločenského života. Proces vznikania nových tradícií nemožno bezdôvodne spájať so zánikom starých, lebo medzi nimi jestvuje organická súvislosť. Prvé rýchlo nemiznú, ale v súlade s novým spoločenským bytím sa obohacujú a rozvíjajú. Dakedy sa tradícia stotožňuje s pojmom kultúra. Pojem tradície možno zúžiť alebo maximalizovať, tradícia je alebo nič alebo všetko. Sme však presvedčení, že tradíciu nemožno vylúčiť z predmetu štúdia vzťahu folklór a literatúra. Naopak: len analýza tradície otvorí nám okno a presvieti cestu za komplexnejším poznaním a podporí naše ďalšie vedecké reflexie, úvahy a interpretácie.

Tradícia sa nikdy nejaví ako autonómna duchovná štruktúra, ale ako heteronómna, s dodatkom, že ide o funkčnú heteronómiu. Pritom autonómia tradície sa viditeľne presadzuje ako relatívna minulostná entita, ktorá si vyžaduje špecifickú komunikáciu.

Príjmime teda poznatok o tom, že každá realita, ktorú vnímame /svet bytostí a bytností, vecí, ideí a pod./ má vždy svoju minulosť, ale svojím bytím, svojím "dávaním sa" je zameraná predovšetkým na budúcnosť. Preto princíp obsahovej /skutkovej/ jednoty, ktorý "pred-

stavuje" zmenu na tradíciu, je vyjadrený skutočne komunikačne takto "ten istý zmysel a ponímanie", t. j. vedomie /viera/, že minulostné javy, formy, fakty, udalosti a pod. sa významovo zjednocujú na komunikačnej časovej osi - prv - teraz. Takto chápaná tradícia je potom súčasťou kontinuitných vzťahov v systéme kultúry. Aj S. J. Gurevič charakterizuje tradíciu tak, že je záležitosťou budúcnosti.

Ukazuje sa, že časové relácie a hodnotové postoje, musíme preniesť do roviny analýzy vlastností diania /trvania/, a to pohybu, zmeny, vývinu, aby sme opísali tradíciu plastickejšie a presvedčivejšie. Filozofia nám napovedá, že činnosť je neodmysliteľnou zložkou diania, že dianie je myslitelné ako zachovanie totožnosti pri rozdielnosti, nevylučujúcej totožnosť; jestvuje skutočná rozdielnosť stavov len tam, kde ostáva čiastočná totožnosť obsahov. Aby istá realita mohla podliehať dianiu, musí aspoň čiastočne ostať tým, čím bola predtým. To "spoločné", pretrvávajúce, stále je vlastne syntézou bytia a diania reality, čo je vlastne aj zárukou kontinuity. Dianie je čímsi súvislým, deliteľným, plynúcim i rozložitým, má horizontálny i vertikálny smer. Keďže dianie má svoj pôvod v aktívnom komunikujúcom subjekte, ktorý je v dianí a "dáva" niečo zo svojej dokonalosti, je v prijímajúcom subjekte, ktorý túto dokonalosť prijíma. Pod pojmom proces treba vidieť dianie ako rad udalostí, spočívajúcich v tvorení nových objektov z iných objektov reality pomocou istých operácií. Proces je potom tvorivý činnostný ľudský fenomén, pretože udalosti ako hraničné body spoločenského diania určuje človek - čin.

Ak pod pojmom tradícia budeme rozumieť "zmýšľanie, názory o osobitnej spoločenskej štruktúre, resp. ako konsenzus v čase", potom celý problém tradície presunieme do oblasti poznávania a vedomia. Ide o stav vedomia, o druh myslenia /poznávania/, ktoré sa deje na časovej osi minulosť - prítomnosť - budúcnosť, a to nie ako protiklad starého a nového, ale ako proces zmeny trvania, pričom "trvanie vystupuje v zmene i okolo zmeny a mechanizmus zmeny vstupuje do pohybu mechanizmov trvania".

Tradícia sa konštituuje ako opakovateľnosť a totožnosť presvedčenia /citovaný princíp: "ten istý zmysel a ponímanie"/, a nie ako výraz tradičného názoru alebo tradičnej činnosti /čo je vlastne tradicionalizmus/. Štruktúra tradičného vedomia zásadne vylučuje individuálne "novátorstvo", pretože sa hodnotí ako narušovanie ustáleného systému vzťahov /J. A. Levada/. Tradicionalizmus je vlastne jednostranné dodržiavanie tradície, iba nasledovanie vzorov; je opakom zmeny a vývinu. Na druhej strane to nemusí byť celkom pravda, pretože každá tradícia, každá obyčaj... je schopná premeny, evolú-

cie, preorientovania. Lenže takéto preorientovanie sa vždy deje nad ňou, a nie vnútri nej.

Zo synonymných postupov, akými sú inovácia, transformácia, reprodukcia sa v súvislosti s tradíciou opakuje najmä aktualizácia. Avšak z aspektu logiky je aktualizácia vyšším stupňom komparatívneho poznávania subjektu. Pri skúmaní kultúrnej, literárnej a folklórnej tradície bude treba odlišovať pojem *aktualizácia* od *aktuácie*, pretože aktuácia znamená uvádzať do činnosti sám cieľ "tradičnej" hodnoty, lebo medzi pôvodným a terajším pôsobí vzťah príbuznosti a prirodzenej zhody. Pretvára sa teda možnosť "historickej hodnoty" do pôsobnosti skutočného konania subjektu.

Tento hodnotový postoj k minulosti tiahne so sebou sám spôsob odovzdávania /*tradere*/, ako aj spôsob prijímania /získavania/ odovzdaného a prijatého. Do hry prichádzajú také vlastnosti diania tradície, ako je stálosť, nemennosť, nepretržitosť, zmena, pamäť, regenerácia, utvrdzovanie; pri zmene zasa do úvahy prichádza aj pojem progres - regres ako atribúty vývinu. Ďalej je tu prítomný pojem opozície stálosti - nestálosti, usporiadanosti - neusporiadanosti, čo sú vlastnosti vedomia, a vedomie minulého, jeho organizovanie, ozmyslovanie je vždy zviazané s koncepciou času /vývinu/ a priestoru.

Tradícia sa v bežnom živote, sčasti aj vo vedeckej práci kvalifikuje dosť paušálne a nezdôvodnene ako spoločenský regres. Zaiste je to relikt vedeckého myslenia z obdobia racionalizmu, živeného neskôr pozitivizmom a marxistickým materializmom. V skutočnosti je to relikt nedorozumenia alebo falošnej, nesprávnej interpretácie. Ba v ostatnom čase sa negácia tradície viazala na odmietavý, propagandistický postoj ku kresťanstvu, ktoré sa k tradícii mravnosti, kultúry a cirkevnej náuky hlásilo. Z filozofického hľadiska je pokrok "logickým dôsledkom vzostupného diania", pretože sa vždy uskutočňuje na osi: menšia nedokonalosť väčšia dokonalosť. Platí to pre gnozeológiu, etiku, techniku - i celú spoločenskú a duchovnú oblasť. Z toho vychodí taký logický paradox: folklór v minulosti bol dokonalejší než v prítomnosti. "Pokrok nie je popretím minulého, pretože by už nemohol byť pokrokom. Je vlastne minulé zdokonalené v prítomnosti". V oblasti ľudskej kultúry je potom objasňovaním toho základného, stáleho, opakovaného - už ako nového. Zdá sa, že pokrok, pokrokovosť a pod. zapadá do oblasti progresivizmu, tak ako regres do tradicionalizmu a historizmu, čo je výsledkom špekulácie a abstrakcionizmu teoretického myslenia. Pokrok je vlastne "lepší spôsob bytia" aj toho pôvodného, kontinuitného elementu trvania /diania/. V ňom je pretvárajúca a poznávajúca sila tradície. Podstatou pokroku nie je iba dosiahnutie niečoho nového, ale rovnako aj ochrana toho, čo je

staré. Človek môže existovať len vtedy, ak nezabúda na to, čím bol prv. Pokrok teda nie je v tradícii, pretože pokrok je rast poznania tradície ako integrovaného prežívania pozitívnych hodnôt minulosti v kontexte prítomnosti. Tradícia môže byť normou kultúrneho pokroku minulosti, tak ako folklór môže byť normou kultúrneho napredovania /hatenia/ ľudových vrstiev. Ale táto norma potom vždy podlieha vyššej norme, v našom prípade etnograficko-historickej norme.

Zosúčasňovanie, sprítomňovanie tradície, jej stálych, dobrých hodnôt minulosti ako aktuačný proces jednotlivcov alebo spoločenstiev, si žiada objasniť najmä pojem minulosť /dávnosť/ a postoje k nej. A pojem novosť privodí na pretras otázky vývinu, progresu a regresu v spojitosti s tradíciou.

Ak ide o regres v tradícii alebo tradície, tak ich možno chápať len ako falošnú, chcenú a vymyslenú tradíciu, tradíciu organizovanú "zhora", najčastejšie v podobe ideologickej petrifikácie. Napr. masarykovský česko-slovenský etatizmus, "svätý" centralizmus hlavných miest, mýtus svetobežníctva - oproti češstvu a slovenskosti, akceptované vždy iba jednou ideologickou skupinou. Podobne je to aj s tzv. negatívnou tradíciou, ktorá má časovú platnosť. Napr. slovenský romantický mesianizmus chápaný ako politicko-ideologické negatívum, ale z hľadiska inovácie literárneho jazyka /umeleckého výrazu/ je v súčasnosti vzorom, nasledovaniahodnou tradíciou /napr. v poézii Š. Moravčíka/.

Z dejín skúmania tradície sú dôležité názory z obdobia racionalizmu, názory sporov medzi tradicionalistami a prúdom moderného myslenia, potom aj názory romantikov, ktorí uznávali viacero tradícií, a tak aj možnosť výberu nadväzovania, ďalej negácia tradície u Marxa a Engelsa, ako aj u existencionalistov. Inšpirujúce sú mimo Szackého informácií aj názory teológov, ktorí sa museli vyrovnať s tradíciou sv. Písma v ústnej i písomnej podobe, ba celá moderná biblická exegéza je založená na uznávaní - neuznávaní cirkevnej prvokresťanskej tradície.

Všetka činnosť človeka je obrátená do budúcnosti, hovorí v tejto súvislosti J. P. Sartre, preto zásadne obchádza úlohu tradície. J. P. Sartre vyznáva onen mýtus ľudského "od nova". Ak sa máme "vytvárať celí znovu" a v každom okamihu výjsť od nuly, potom sú dejiny jednotlivca len sledovanie rozbrojov a história ľudstva nemá nijaký zmysel. Tu sa história stráca ako pojem, pretože minulosť nemá žiadnu objektívnu platnosť a reálnosť. Vývin a tradícia vôbec nie sú protiklady, ak sa obe zahrnú do pojmu minulosť, sú to kooperujúce fenomény; ale ani súčasnosť a prítomnosť nemôže byť všetkým.

Minulosť nikdy nie je hotová, je vždy v stave zrodu ako prítomnosť a budúcnosť. Minulosť je faktická, nedá sa zmeniť, ale v prítomnosti nejde len o fakty, ale aj o činy. A čin je vždy fakt ľudský čiže fakt obdarený duchovným /druhotným/ významom. Len tento ľudský čin je povahy historickej. To znamená, že nie je viazaný len na samotný fakt, ale závisí od toho okamihu, v akom mu človek určil zmysel. Túto pravdu poznali už scholastici, ktorí odlišovali *actus hominus* a *actus humanus*. Len posledný mal do činenia s ľudskou duchovnou slobodou. Konštitutívnym znakom tradície nebude potom časový vzťah minulosti a prítomnosti, akoby prvé dávalo zmysel druhému, akoby prvé predstavovalo tvar druhého, pretože prítomnosť je relatívna, hodnotovo obmedzená. Tradícia - ako sme povedali - pôsobí smerom k budúcnosti, lebo každý výber, každý postoj má cieľovú podstatu v budúcnosti.

Kultúrne dianie je historicky podmienené a nedá sa redukovať na pohyb v čase, nemožno absolutizovať iba jednu jeho stránku, pretože dianie sa bytostne viaže na subjekt. A každý subjekt /bytie/ sa zasa viaže na činnosť /časopriestor/. Vzťah tradície a priestoru /spoločenského, historického, regionálneho a i./ je vzťahom lokalizácie minulostného a konkrétneho k udalosti, k faktu, činu, k postoju subjektu. Lokalizácia ako atribút umiestnenia je síce z rodu mechanistického myslenia, preto by bolo správnejšie hovoriť o prítomnosti tradovaného, lebo ide o ontologický zmysel tradície, a nie fyzikálno-organický. Je to zároveň situácia rozhodovania, výberu, dejinného položenia, slobodnej voľby subjektu. Tak sa vlastne utvára aj dejinná totožnosť tradície a v nej aj dejinné konanie jednotlivca alebo spoločenstva. Odlišujeme pojem historické a dejinné, pretože pre poznanie tradície to má metodologický význam. "Historické" je to, čo sa stalo v priebehu ľudského vývoja, ale čo už patrí len minulosti a nemá dosah pre jednotlivca a pre spoločenstvo. "Dejinné" je však to, čo sa raz stalo, ale podnes ďalej pôsobí, hýbe a určuje život ľudí. Predmetom historiografie /histórie/ nie je len minulosť, ale aj my sami.

Minulosť sa nám potom ponúka v zmysle koncepcie tradície "ako schopnosť uchovávať /spomienky/ a vyvolávať alebo neustále ich kriesiť prítomným činom", hovorí J. Lacroix. To isté robí aj história zakotvená v prítomnosti. Aj Hegel povedal, že prvou kategóriou historického vedomia nie je spomienka, ale predtucha, očakávanie, prísľub. Človek nie je zajatcom minulosti, ktorá mu leží na srdci ako mora, ale naopak, minulosť je tu pre človeka, oslobodzuje ho, dovoľuje mu vytvárať minulosť znovu a znovu. Človek stále stojí tvárou v tvár úlohe: "vytvárať budúcnosť, a tým nepretržite dodávať druhotný význam minulosti", uzatvára svoje úvahy J. Lacroix.

Oproti týmto náhľadom marxizmus chápe tradíciu ako evolucionistický prežitok. Engels tvrdí, že "tradícia je sila bezvládnosti v dejinách". Je to pasívna sila, a preto musí ustúpiť. Marxizmus uprednostňuje utópiu budúcnosti. Podľa Marxa je tradícia v stave permanentného regresu, avšak historický proces pôsobí v smere detradicionalizácie spoločnosti. Aj Durkheim zmenšoval rolu tradície v 19. storočí, hoci práve toto storočie je otcom nových tradícií národných, etnických, pokrokových /Lenin/, teda aktuálnych, prísne výberových, pragmatických. Toto viedlo k paradoxu stotožniť ich s demokraciou /Stalin/. V podstate ide o apriórnu negáciu historických tradícií, o ideologický ornament politického jazyka. J. Szacki v súvislosti so vzťahom tradícia - minulosť rozvádza tri okruhy problémov: 1. dávnosť je vlastnosť, ktorá podlieha hodnoteniu /dodatočnému, druhotnému/; 2. akou mierou minulosť faží prítomnosť; 3. v akom vzťahu bude budúcnosť k minulosti. J. Szacki však objasnil aj ďalšie základné pojmy vzťahu človek - minulosť, a to transmisiu - dedičstvo - tradíciu. Prvý pojem obsahuje spomínaný mechanizmus tradície, t. j. činnosť prechádzajúcu z pokolenia na pokolenie, druhý značí predmet tradície, t. j. aké "dobrá sa prijímajú a čo podlieha prijímaniu a uchovávaniu". A tretí pojem je vlastne rozborom subjektov kultúrnej tradície - postojov k minulosti a ich stupňov.

Nejestvujú však veľké a malé tradície, tradície žijú len vtedy, ak sa o ne uchádzame, ak na nich staviame, odvolávame sa na ne. Nepýtame sa na ne, či sú autentické. Osobitným problémom ostáva stratifikácia tradícií. Stratifikáciu možno označiť za výsledok aplikácie zámerného usporiadania recepcie tradície v jej spoločenskom kontexte. Synchrónne styky v recepcii minulosti zabezpečujú horizontálne rozšírenie inovácií, diachrónne styky pôsobia medzigeneračne, medziskupinovo, medzi obdobiami, a práve tie upevňujú stabilitu druhov, žánrov, udalostí, tém a pod. Stratifikácia tradície je vlastne časopriestorové členenie pôsobenia minulosti v prítomnosti. Preto môžeme hovoriť o archaických vrstvách tradície, starých, novších /jestvuje aj tradícia tradícií, tradícia nového a pod./, domácich - cudzích vrstiev, lokálnych, regionálnych, ľudových, národných /štátnych/, etnických, konfesijných, rustikálnych, urbanistických a i. Ak príjmeme za rozhraničujúci element udalostnú situáciu dejinného procesu, potom môžeme hovoriť o stratifikácii tradície podľa symbolizovaných postáv alebo hnutí /husitská tradícia, jánošíkovská, adamitská, chiliastická; cézaro-papizmus, mesianizmus atď./.

Tradícia má v súčasnosti často iba psychicko-nostalgickú hodnotu. Zároveň badať presvedčenie, že bez spätosti s tradíciou stráca človek v prítomnosti orientáciu aj smerom k budúcnosti, hoci vieme,

že nie všetko minulé a staré je aj dobré. J. Szacki na druhej strane rozširuje opis tradície z hľadiska kultivácie a intelektualizácie, čím tradícia dostáva rozmer psychologický a sociálny - kolektívne svedectvo, kolektívnu pamäť, aktuálnu užitočnosť /Husserl/ a osobitne predpokladovú tradíciu. Tradicionalizmus ako jeden z ústredných problémov je metodologicky nosný, podobne aj vzťah história - tradícia. Pre tento vzťah vydelil osem úloh, osem základných funkcií histórie, a to potreba životnej múdrosti, zušľachtenie, funkcia úteku, dodávateľka podkladov pre argumentáciu súčasných hodnôt, dorozumenie pomocou tradície-symbolov, potreba predvídania, expertízy minulosti a upevnenie miesta človeka vo svete, v pokolení, v spoločenstve. Poslednú nazval funkciou utopického pátosu.

V podstate skoro u všetkých autorov, ktorí sa seriózne zaoberajú tradíciou, vystupuje ako hlavné kritérium a cieľové určenie hodnotový postoj na pozadí komunikačných situácií a komparácií vývinových kategórií.

Ústredným pojmom, ktorý "rozohráva" uvažovanie o pôsobení literárnej tradície je pojem vývinu /progresu-regresu/, ako to vidieť z predchádzajúcich úvah a analýz. Krajné odmietavé postoje voči vývinu predstavujú stúpenci holizmu a emergentizmu.

Tézy a komentáre k literárnemu vývinu sú viacmenej rámcovou orientáciou okolo zložitých otázok literárnej tradície, ktorá bola najčastejším predmetom literárnej histórie a iba v poslednom čase zaujala aj teoretikov umenia a literatúry. Myslíme tu na citovaný zborník Literárna a literárnomúzejná tradícia /1980/, ktorý nie je syntézou, ale skôr smelým otvorením problému literárnej tradície z hľadiska kultúrovedy, komunikácie a teórie textu. J. Bakoš uchopil problematiku tradície kultúrno-filozoficko-historicky. V gnómickej charakteristike: "tradícia predstavuje prítomnosť minulosti v súčasnosti" je všetko, ale aj dosť málo. V ďalších úvahách tradíciu ozrejmuje ako "aktívny permanentný proces zhodnocovania... a zapájania do dynamického systému kultúry". Akceptuje jej sociálnu funkciu a funkciu stabilizátora "zvečňovania" prítomnosti. Z tohto aspektu sú dôležité analýzy minulosti a historizmu. V centre záujmu sú však moderné teórie dejín umenia a koncepcie tradície: 1. tradícia ako konvencia - konzervovanie - inovácia - transcendencia; 2. tradície pozitívne hodnotené v umení /ako obklopenie, ako fundament umenia, vrstvenie tradícií/. Bakošovo myslenie je myslením v kategóriách estetiky a filozofie, preto pôsobí inštruktívne, presvedčivo a komplexne aj pre potreby poznávania literárnej tradície. Bližšie o literárnej tradícii napísal P. Zajac, a to na pozadí kategórie času a priestoru. Prijať jeho označenie tradície "ako tvorby komunikačného rezervoáru literatúry"

by znamenalo aj v zmysle autorových úsilí jej redukciu. Nerobí to ani P. Zajac, ba naopak, zdôrazňuje v tradícii princíp tendencie k usporiadanosti, k výberu a samoregulácii. Napokon Zajac skúma jej textovú realitu v literárnej komunikácii. Časová a priestorová varieta skutočnosti podmieňujú jednotlivé historické koncepcie tradície, ktoré opisuje pomocou Glowińského typov historických štýlov. Výsledné úvahy P. Zajaca tvorí osem charakteristík základných predpokladov komunikačnej koncepcie literárnej tradície: trojrozmernosť času, priestorová otvorenosť a interferencia, mnohovrstevnosť, potenciálna nadväznosť na informačnú pamäť literatúry, viecsmerný vzťah prvotného textu k druhotnému textu, prítomnosť tradície v mikropriestore textu, prítomnosť hodnotového pohľadu v tradícii. Popovičov prístup k literárnej tradícii je redukovaný na metatextové postupy medzitextového nadväzovania, akými sú textové mechanizmy odovzdávania, prenosu, reprodukcie a posunov, chápania tradície na úrovni paradigmatiky, teda tradície ako súboru medzitextového nadväzovania, a na úrovni syntagmatiky - tradície ako dynamickej konfigurácie medzitextových vzťahov.

V našich úvahách sme upozornili aj na budovanie literárnej tradície z dvoch aspektov. Literárna tradícia sa buduje ako mimovoľný, neformulovaný prúd vedomia o tradovaných hodnotách literárnej minulosti i ako vedomá, zámerná a usporiadaná činnosť, textovo dokumentovaná a vlastná každému literárnemu obdobiu a literárnemu prostrediu /literárna pamäť - repertoár vzorových diel, ideálov lektúr a i./, generácií a jednotlivcov. Je to - ako dodatočne zisťujeme - vlastne J. Szackim opísaná zamýšľaná či tvorená /predpokladová/ tradícia. Ide o takú situáciu spoločenských a literárnych premien, keď sa vytvára "nová" tradícia, kontroverzná tradícii predchádzajúcej generácie. Napr. tradícia J. Kráľa v davistickej poézii mala nahradiť tradíciu parnasistických reprezentantov línie Hollý - Sládkovič - Hviezdoslav - Krasko.

Upozornili sme zároveň na pohyb literárnej tradície ako celku i na pohyb v literárnej tradícii, najmä na zhodnocovanie diel literárnej minulosti pôsobením novovzniknutých diel. Preto sme mohli tvrdiť, že "literárna tradícia sa v literárnej synchrónii ukazuje ako upravený, usporiadaný stav literárneho diania". Osobitne nás zaujal selektívny prístup autorského subjektu /tvorca-príjemca/ k literárnej tradícii, a to v troch pozíciách určovania historickej nadväznosti. Ide o nadväznosť na jeden model tvorby /štýl/, nadväznosť na historické fakty a skutočnosti a o nadväznosť na všeobecné hodnoty literárneho obdobia, školy, smeru, generácie a pod. Zaujal nás aj regres a s ním spojené otázky zrýchleného a spomaleného literárneho procesu za

účasti literárnej tradície. Skratovo formulovaná predstava o literárnej tradícii v jej textovej /materializovanej/ podobe a v podobe literárneho vedomia /ako hodnotový systém/ korešponduje s názormi mnohých domácich i zahraničných autorov, preto sa ju žiada ešte ďalej precizovať.

Nám postačí konštatovať, že foklórne tradície predstavujú jeden z vážnych stabilizačných elementov udržovania kolektívnej pamäti a folklórneho vedomia /pružná stabilita tradície/, ktorý má osobitný význam pre poznávanie estetickej činnosti jej nositeľov a poetiky folklóru vôbec. Ľudové tradície sa funkčne viažu na sám folklórny proces /dianie/ smerov dovnútra systému i smerom navonok, a to do folklórneho okolia, ktoré prezentuje kultúra, umenie, literatúra a iné spoločenské a sociálne inštitúcie.

Zaiste správanie sa ľudovej tradície v kultúrnom systéme i napr. vo vzťahu k literatúre bude mať iné parametre v čase štylizovaného folklóru čiže folklorizmu. Ide o vlastnú folklórnu tvorbu nadväzujúcu na svojbytný vývinový prúd reálneho folklórneho prejavu a o jeho odlišnosti v čase, keď sa jeho imanentné zdroje oslabujú, limitujú, keď sa vývinový agens otupuje a primárne funkcie folklórnej tradície preberajú iné sociálne, kultúrne, estetické aktivity, t. j. keď sa z tvorivého folklórneho subjektu stáva postupne objekt. Ide o rozdiel medzi spontánnym nadväzovaním na vlastný vývinový rad a jeho premenu na zámerne /nefolklórne/ nadväzovanie /živelná a usmerňovaná folklórna tradícia/. Pravda, historik-folklorista by mal dať odpoveď aj na to, či vôbec a kedy folklórne dianie prežívalo onú "nezávislosť a samobytnosť".

O folklórnej tradícii ako svojbytnej budeme môcť hovoriť vždy vtedy, keď u nositeľov folklórnej tradície objavíme úctivý až nekritický postoj a nezvratnú autoritu vlastnej minulosti ako bytostne záväzného prežívania prítomnosti, i ako neoddeliteľného základu perspektív ľudového spoločenstva. Je to vlastne to, čo M. Leščák nazval ako "úcta nositeľov ľudovej kultúry k vlastným kultúrnym tradíciám". A vôbec to nemá nič spoločné s tradicionalizmom, ktorý je výsledkom teoretického zovšeobecňovania, abstrakcionizmu, videnej reality z nadhľadu a či zboku folklórneho dianía.

Viliam Marčok

Postmoderné modifikácie lyrického subjektu v slovenskej poézii

FF UKo, Bratislava

Pre habitus lyrického subjektu socialistickorealistickej poézie sú charakteristické nasledujúce vlastnosti:

1. Na úrovni postoja voči skutočnosti - neochvejná kompetentnosť.

2. Vo vzťahu k príjemcovi mala táto kompetenčná prevaha najčastejšie podoby demonštrácie správnej reakcie, návodu naň alebo aspoň nepochybného náznaku.

3. Tento kompetenčne suverénny lyrický subjekt sa v básnickom texte najčastejšie tematizoval v podobe sebavedomého Ja alebo My, ktoré je najčastejšie len zosilneným variantom Ja a nie výrazom opravdivo kolektivistického My.

4. Tematicky sa takýto subjekt orientuje na empiricky zvládnuteľnú historickú a ideologickú skúsenosť; hlbšie metafyzické - antropologické a metafyzické - problémy majú v tomto tematickom zábere len povahu prechodných a dokresľujúcich javov.

5. Väčšina básní preto má charakter bezproblémových, opisnooslavných výpovedí. Ak sa v tematickom zábere objaví nejaký sujetový konflikt (My chudobní - Vy bohatí, Ja uvedomelý - Ja neuvedomelý atď.), vždy sa rieši v súlade s historickou, t.j. ideologickou pravdou. Vo väčšine básní preto dochádzalo k retušovaniu obrazu života v zmysle komunistického historického optimizmu alebo k degradácii autentickej spoločenskej a vnútornej skúsenosti na propagačný materiál ilustrujúci ideologické tézy a ilúzie.

6. V úsilí dosiahnuť maximálny možný spoločenský konsenzus básnici v rôznej miere rezignovali na svoju osobnostnú výlučnosť a utvárali obraz svojho lyrického subjektu z výrazových prostriedkov radšej konvenčných a tradičných (tzv. ľudovosť). Aj z arzenálu najaktuálnejšej avantgardnej tradície sa využívali len tie "pochopiteľnejšie" a skonvencionalizované. Tomuto postoju subjektu voči bytiu bola podriadená celá tvarová a výrazová gestikulácia básnického textu.

Ako je známe, postmoderna ani v poézii nezačína programovým generačným či skupinovým vystúpením, ale sa rodí z postupného rozleptávania avantgardného (modernistického) náporu na skutočnosť v tvorbe konkrétnych básnikov. Príznaky strácania tvorivej istoty možno od sklonku šesťdesiatych rokov zaregistrovať dokonca u čelných predstaviteľov socialistickej poézie. Napríklad v Novomeského cykle básní ***Dom, v ktorom žijem*** (1966), v niektorých básňach J. Kostru zo zbierky ***Len raz*** (1968 - Len raz, Dal by som za báseň poslednú košeľu, A celý život opravuje text, Tvoj oheň, väčšina textov z cyklu Zmiešané sonety atď.). Toto zneistenie voči svetu i básni má takpovediac biologicko-existenciálnu motiváciu: ubúdanie životných síl spôsobilo, že príslušníci staršej básnickej generácie sa postupne začínali prepadať z dejinno-ideologického horizontu bytia, nad ktorým sa dovtedy udržiavali silou vôle, do jeho existenciálnych hlbín. Táto strata istoty je evidentná aj u takých skalopevných ideológov, akými boli dovtedy Mihálik, Horov či Plávka. Mihálik dokonca v zbierkach Trinásta komnata (1975) a Účasť (1983) využíva typické postmoderné postupy viacpólovosť lyrického subjektu, kríženie štýlovo rozdielnych kontextov (v básni Nadanie dokonca využíva kváziveteckú citáciu) atď. proti postmoderne: na vyrovnanie balansu. Rúfus a Válek od samého začiatku zápasia s vedomím existenciálnej tragickosti bytia a neschopnosti poézie zvládnuť rozporuplnosť súčasnej civilizácie. Ich básne - v téme i v tvare - doslova praskajú vo švíkoch, ale sila intelektu a vôle ešte dokázali aspoň rámcovo udržať tradičnú integritu textu a lyrického subjektu (viď Válkove záznamy Z absolútneho denníka v zbierke Milovanie v hnusej koži, 1965).

Prvú vedomú nálož pod ideologicky totalitné videnie človeka a sveta položila "konkretistická" generácia - J. Ondruš, J. Stacho, J. Mihalkovič, Ľ. Feldek, J. Buzássy, V. Kovalčík, J. Šimonovič a trochu tradičnejšie orientovaný M. Kováč. Bol ňou program, ktorý hlásal prekonávanie ideologickej a historickej bariéry medzi konkrétnym človekom a realitou pomocou rozrušovania zmyslov ("soľ do zmyslov", J. Stacho) a explozívnej sily metafory ("metaforou ku komplexnosti" básnického videnia, Ľ. Feldek). Humanizujúci zmysel tohto generačného náporu komplexnejšie osvetlil M. Hamada v polemike s V. Mináčom: "Monolitov a hegemónov, železných ľudí sme poznali dosť. História, ktorou naša generácia od svojho detstva a v mladých rokoch prešla, ju v nijakom prípade nenapĺňa optimizmom a v žiadnom prípade nemá cit ľahkomyseľne pripúšťať, že nám dejiny (totiž tie, čo prídu) aj tak prerastú cez hlavu. A nechce sa im fatálne poddávať, ani v tom prípade nie, ak jej bude niekto sľubovať svetlú budúcnosť. Mináčov fatalizmus, alebo, krajšie povedané, viera, že

dejiny neodvratne smerujú k optimistickému zakončeniu, našu generáciu neuspokojuje. Pretože zatiaľ čo on vníma svet zhora, my sa naň a do neho dívame predovšetkým z miesta a situácie, v ktorej sa nachádzame. Históriu vnímame ako dejiny ľudí, a nie dejiny fiktívneho spoločenského organizmu, lepšie povedané stroja, v ktorom by človek mohol byť zanedbateľný. Práve preto si nevymýšľame teórie o "čestných pokrytcoch", práve preto považujeme etické hľadisko za eminentne politické a to, čo Mináč a iní považujú za okľuku, historickú chybu, omyl a podobne, nazývame degradáciou ľudskosti, ktorou bol zasiahnutý celý náš spoločenský organizmus, každý z nás vo svojej ľudskej podstate. Preto náš záujem o ľudské indivíduum, o človeka, nepovažujeme za individualizmus, ale zdôvodňujeme ho úsilím dopátrať sa síl, ktoré pôsobia v nás a mimo nás. Nechceme sa iba vyhovárať na neprajné podmienky, nechceme sa iba búriť proti determinácii vonkajšieho sveta. Nechceme iba reagovať na to, čo sa nám nastoľuje, ale chceme byť aktívnymi spolutvorcami podmienok, v ktorých máme ako ľudia žiť" (V hľadaní významu a tvaru, Bratislava 1966, s. 237).

Konkretistický lyrický subjekt zostal typicky prechodný, dvojlomný. Nové postmoderné kvality sa objavujú v jeho odvahe, s akou z monolitu dejín a ideológie vylupoval živého človeka a bezprostredne ho konfrontoval s existenciálnou tragikou života jednotlivca, s jeho iracionalitou, ale aj s vlastnou temnou biologickou potenciou, s veľkosťou i záludnosťami vlastnej imaginácie, s potrebou hravosti atď. Možno ich teda nájsť všade tam, kde konkretistická báseň konfrontuje človeka - neraz aj za pomoci provokácie a mystifikácie - s neočakávanou vnútornou či vonkajšou skúsenosťou a vyzýva ho, aby vyšiel za hranice konvenčného vnímania sveta a prejavil schopnosť pôvodnej, individuálne autentickej a ľudsky opravdivej a celistvej, nezredukovanej reakcie. Na miestach, kde konkretistická báseň prerastá zo senzualisticky expresívneho opisu reality do objavovania jej magickej tajuplnosti a existenciálnej prekvapivosti. Postmoderna sa ďalej otvára tam, kde v lyrickom subjekte evoluje viacero postojových centier a z hlbín textu sa vynára jeho dialogická, kontextová podstata (najvýraznejšie u Ondruša). Poplatná modernistickej tradícii zostáva preceňovaním suverenity lyrického subjektu a dôverčivosťou voči avantgardistickému optimizmu, veriacemu, že ľudskú situáciu možno obsiahnuť jednorazovým metaforickým gestom (skratom), a artizmu. Nastupujúca generácia im vzápätí - už v roku 1964 - práve tieto momenty vyčítala.

"Osamelobežecká" generácia (nar. po 1940) aj napriek tomu, že sa v jej rámci sformovala skupina usilujúca o programovú emancipá-

ciu - "osamelí bežci": I. Štrpka, I. Laučík a P. Repka - a že jej časť sa uspokojovala s epigónskym postavením voči konkretistom, začína už vlastne postmodernisticky: potichu a osihotene. Tak prichádzajú Strážay, Peteraj, Moravčík, Švantner, Štrasser a ďalší. Každý po svojom, polemicky pokračuje v rozbíjaní ideologicky zmeravenej predstavy sveta a človeka, s ktorým začala predchádzajúca generácia. Strážay nahrádza prudký metaforický nápor konkretistov na realitu, ktorý bol neraz len provokujúcim jazykovým násilím, tichým započúvaním sa do toho, čo si veci šepocú o nás; a jeho až veristicky odpozorúvané zátišia z každodenného života vypovedajú predovšetkým o vytrácaní sa človeka zo sveta a ľudskosti z nás (Veciam na stole, 1966). Stišovanie náporu lyrického subjektu, ktorý svojou hrmotnosťou znásilňuje svet a sťažuje počuť seba samého, zostalo Strážayovým programom dodnes. Aj v súčasných básňach, v ktorých sa odvažuje stále viac hovoriť sám, je moment potláčania expresie lyrického subjektu evidentný: "Ľudia odchádzajú, aj najbližší./Obavy nesúvisia s otázkou, kam idú,/ ale kde nás nechávajú./ Svet bez jedného človeka je iný,/ ale nie nový" (Elégia, 198). Peteraj ďalej kultivoval a zjemňoval konkretistické techniky evokácie zmyslového zážitku, no cez jeho impresívne jemné záznamy presvitá melanchólia, vyplývajúca z toho, že slovo nedokáže zachytiť štvrťtóny organických premien vecí i z toho, že okolitý svet sa stále mení a človekove pokusy zastavovať tento proces alebo meniť jeho smer vždy stroskotávajú. Raz má táto melanchólia len podobu jemnej hudby, ktorá zaznieva z ornamentálnej bohatosti a pravidelnosti záznamu, inokedy ju básnik priamo tematizuje, ako napr. v básni Bolesť: V sade sa rozsvietili harfy, podobné prúdiacim sviecam na jazere. /Akýsi rezbár ich menil dlho, podľa vtáctva:/ pridával vetvám farbu s inou rezonanciou, /zmierený s tým, že mu každá struna vyschne"/Sad zimných vtákov, 1965). Pre text je charakteristický akvarelovo rozplývavý sémantický efekt, umocňovaný nahrádzaním veci jej obrazmi vo vedomí či odrazmi v okolí (1. verš), objavnými synestéziami, tematizáciou hudobného motívu i pokojnou elegickou intonáciou veršov. Peterajov vývin bol, ako ešte ukážeme, zložitý i búrlivý. Moravčík pokračoval v nadrealistickom a Stachovom prebúdzaní našej sexuality, ktorú moralizátori a naša prudéria zaháňajú do podvedomia. Kritika aj čitatelia sa upriamili na povrchovú provokatívnosť (až lascívnu šteklivosť) Moravčíkovej erotiky. Dlho zostávalo mimo pozornosti, že týmto apelom na našu najhlbšiu prirodzenosť(i prírodnosť) sa básnik pokúšal súčasníka vylamovať z ideologických a návykových životných stereotypov a provokovať ho k ľudsky prirodzenejšiemu správaniu, ako i to, že básnik zároveň prekrýval Stachom

preexponovanú brutálnu živelnosť a osudovú tragickosť sexuálnych vzťahov závojom rituálnej hravosti, ba až selankovitej idylickosti, a tým ich znovu priblížil k prirodzenej a odvekej túžbe po hedonistickom naplnení. Súhlasne s tým nahradil konkretistické, z túžby po silnej expresii prameniace, násilie na jazyku až márnotratným mazlením sa s rečou básne (onomatopoje, kalambúry, falošná etymológia, archaické a nárečové zvukovo príznakové slová, tvorba nových slov na tomto základe - Slávnosti baránkov, 1969 a O veľkej zmyselnosti bielych ovečiek, 1970). Podobne možno charakterizovať aj lyrické subjekty ďalších príslušníkov generácie.

Paradoxne - najviac sa priblížili antiprogramovanej postmodernej poézii programoví "osamelí bežci". Laučík, Štrpka a Repka sa programovo odklonili od avantgardnej artistnosti a vydali sa cestou beatnikov, stúpencov heppeningov a akčného umenia (performans) hľadania poézie priamo v živote. Vo svojich programových vystúpeniach sa vzdali tvorby básne ako esteticky dokonalého textu a nastolili program "živej", "akčnej" a napokon "otvorenej básne", ktorá už život nezobrazuje a nehodnotí, ale simuluje náš pohyb uprostred neho. "Otvorená báseň" prekonáva všetky apriorizmy - ideové, skúsenostné i vyjadrovacie - v ľudskom vedomí. Preto napríklad "osamelí bežci" úplne vylúčili z repertoára svojich zobrazovacích postupov všetky konvenčné metafory, epitetá konstans aj prirovnania. Má to byť báseň, ktorá by "znútra svojho procesu" zaznamenávala predovšetkým autentický "vnútorný pohyb k ľudskosti, k sebe" (Pozri programové články v Mladej tvorbe, 1964, č. 5 a 1967, č. 2).

Výsledný tvar osamelobežeckej básne však svedčí o tom, že pokus o autentickejšiu sebadefiníciu subjektu končí v jeho dezintegrácii, "stroskotaním na troskách reality" (Laučík). Osamelí bežci stupňujú senzualistický nápor konkretistov na realitu až do tej miery, že sa stráca tematický rámec "komplexnej metafory" (básne) a pohyb jej sujetových elementov končí v nedopovedaní (u Laučíka aj v pol slove!), v tragickom stroskotaní či v groteskej absurdite (Repka). Lyrický subjekt je buď individuálne neidentifikovateľný (zrak, videnie), alebo sa v zmysle zámeru poznávať neznáme tematizuje do podôb letca, polárnika, horolezca, jaskyniara (Laučík) alebo exupéryovského princa, kopijníka atď. (Štrpka). Pre tvar básne je rozhodujúcejšie, že to už nie je tradičný statický pozorujúci subjekt, ale subjekt neobyčajne pohyblivý - v priestore. Analogisticky povedané - osamelí bežci pri tvorbe básne definitívne nahradili optiku statického objektívu pohľadom prudko sa pohybujúcej filmovej kamery. Povedané s Laučíkom, lyrický subjekt ich poézie je "medzi vegetáciou reportáží/ akýsi nový Saint-Ex".

Túto najpodstatnejšiu zmenu napokon celkom výrečne vyjadruje názov prvej osamelobežeckej zbierky - Pohyblivý v pohyblivom (1968, I. Laučík). Tejto optike videnia sa prispôsobuje aj faktúra textu, ktorého členenie pripomína švenkovanie filmovej kamery:

Tvár: žena vo večerných šatách pokrytá sladkými chrastami - detail jej holý chrbát - polocelok

holý vrch na ktorom sa rozbiehajú ovce v prúdoch - celok

strach pred pristátím lietadla - vnútorný detail

(I. Laučík: Pohyblivý v pohyblivom, s. 13).

Najmä Laučík sa usiloval vo svojom debute navodzovať atmosféru "akčnej básne" pomocou scénických poznámok (zmenu priestoru pomocou opakovania slova Pohľad, zmenu času za pomoci číselného záznamu jeho plynutia - 13, O4, 13, 06 atď.). V druhej knižke (Sme príbuzní na začiatku, 1970) od tejto vonkajškovej textovej gestikulácie upustil a sústredil sa podobne ako Štrpka na textovo implicitnejšie zachytenie procesnosti svojej výpovede. Osamelí bežci prebrali a vytvorili celú škálu špecifických textotvorných postupov. Na úrovni pomenovania je to predovšetkým simultánna prítomnosť elementu prírodného, historického, fyzicko-gestického a psychického v obraze /Gotika: ruky a z nich vypadne mŕtvy mlok/ Smutný letopočet na stene 1518: hrubé vrece, PvP, s. 11), na úrovni syntaxe vynechávanie interpunkčných znamienok (okrem modálneho ! a ?!), na úrovni kontextu komentáre v zátvorkách, cudzojazyčné citáty a na úrovni veršovej výstavby tendencia k typografickému zvýrazňovaniu častí verša. Konkretistickú senzuálne expresívnu metaforu vo svojich textoch dôsledne nahradili zdôraznenou kolážou predmetov a výjavov a nadrealistickým spájaním oxymorických významov.

Rýchle striedanie priestorového stanoviska lyrického subjektu má za následok oslabenie významovej súdržnosti, no stále je to ešte len predstupeň k polymorfnému postmodernému lyrickému subjektu a k postmodernému lyrickému textu, ktorý bude mixážou výpovedí rozdielneho pôvodu či textovou kolážou.

Tento sľubný rozbeh k postmodernému videniu sveta prerušila násilná ideologická konsolidácia literatúry po okupácii v 1968. Vojtech Mihálik a jemu prisluhujúci konsolidační kritici (predovšetkým D. Okáli) zinscenovali hromadnú popravu tejto "neangažovane experimentujúcej" básnickej generácie.

Veľká časť z nej po zákaze publikovania našla tvorivý azyl v popmusic, ktorá týchto básnikov (Štrpka, Peteraj, Štrasser, Moravčík) priťahovala už predtým svojou antiliterátskosťou a väčšou otvorenosťou voči autentickému individuálnemu prejavu.

V dotváraní podoby postmoderného lyrického subjektu a objavovaní jemu zodpovedajúcich výrazových prostriedkov mohla slovenská poézia pokračovať fakticky až po novembri 1989. Z osamelobežeckej generácie týmto smerom najvýraznejšie vykročili K. Peteraj a Š. Moravčík. Prvý vo svojich nových básňach na vyjadrenie mnohorozmernosti, dynamickosti a protirečivosti vedomia dnešného človeka neobyčajne vynaliezavo využil poetiku videoklipu (pozri napr. Videobáseň (1916) zo zbierky Minútové básne, 1986). Druhý v zbierkach Přhľavenie (1989), Idiotikon (1989) a Ľudský sendvič (1991) zvýraznil predovšetkým antitotalitné zacielenie svojej pansexuálnej vzbury.

Nehatený výlev "srdca a žlče" poznačil aj podobu Moravčíkových básní. V jeho sebavedomom a zádrapčivom subjekte ako by sa povedľa starého hravo zádrapčivého postoja zviditeľnil aj tušený pól sarkazmu a melanchólie. Prítomnosť týchto dvoch duší v jeho básňach najvýraznejšie dokumentuje zmena postoja k láske, ktorá už nie je len "nahotkou liečivou", ale už sa mení aj na chladivú a nebezpečnú "hadiu duchnu". Básnik spostmodernil aj textovú podobu svojej básne: hojné citáty, alúzie na cudzie texty a postupy, rozkmitanie expresivity výrazu až do polôh obscénnosti atď. Dobre je, že Moravčík ani v terajšej etape výronu žlče nezabudol na hravý, slovotvoričský pól svojho básnického talentu. Dôkazom toho sú veľmi funkčné alternatívne pomenovania pre reálie totality (navidopotu, navidožlči, lživot, tmaják, olovocie atď.), ironické obratne (Napi sa a si pán), triafajúce kalambúry (Chceš byť ničí bič nití...) atď. Moravčík dostal postmoderný sémantický princíp palimpsestu a textovej kolá-že až do slova (vnútronný, rozranikdydostení). Miestami sa v jeho textoch tematizuje autoirónia básnického subjektu (básnik "Vysoko nad rámom, /nad slnkom v obradnom /hubertuse/ riadi svoj kontajner: /poznámky, útržky, správy kusé..., Ľudský sendvič, s. 47), no jeho vladársky duch sa nevie vzdať demiurgského postoja voči vlastným textom a zaujať skromnejší (postmodernejší) post moderátora diskurzu, cudzích hlasov.

Až mladší (napr. I. Kolenič) a najmladší (napr. Zbruž) vo svojich textoch verejne a nesentimentálne demaskujú a demontujú "jeho veličenstvo demiurgský básnicky subjekt". Napríklad v básni I. Kolenič-a Ignorancia ako forma môžeme na túto tému nájsť nasledujúce výpovede:"Nie, už ma nenavštívia tí, ktorým v žilách / Koluje nestráviteľná krv, spenená galaxia... / Ja nie som z vyvolených... / Ja sa vraciam sám, prázdny...// Ako to teraz vyzeráš, priateľ môj? / Tvoje nízke čelo a tvoje kopýtka, penis vláčiaci sa po zemi..."/ a v záverečnej

nom veršic *- Kolenič, -šepla, - vy ma strašne nudíte...* Pôvabné hry aristokracie, 1991, s. 28-29/.

Teda až po stupeň sebaiónie a sebavýsmechu dospelo skúmanie kompetencie súčasného básnika, ktoré sa v šesťdesiatych rokoch započalo tvorivým zmestením trubadúrov ideológie a Rúfusovým priznaním bezmocnosti poézie voči problémom súčasného človeka a súčasnej civilizácie.

Ako vidieť z tejto prvej skúsmej retrospektívy, stopy postmoderných transformácií lyrického subjektu v slovenskej poézii nie sú síce súvislé, no sú zreteľné.

Augustín Maťovčík

Slovenský biografický slovník v kontexte súčasnej lexikografickej tvorby

Matica slovenská, Martin

V každej spoločnosti, v každom národe a štáte pôsobia dejatelia, ktorí svojou tvorivou aktivitou posúvajú vývoj poznania, vedy, umenia, ekonomiky či politiky dopredu. Každý národ si tieto tvorivé činy popredných osobností, teda svojej národnej reprezentácie všíma, eviduje, oceňuje a uchováva v pamäti pre budúce generácie. Takúto sumu znalostí o slovenskej národnej reprezentácii, o jej zástoji v historickom vývine i v súčasnom živote nášho národa v širších súvislostiach encyklopedicky sústreďuje vo svojich heslách Slovenský biografický slovník, ktorý je jedným zo základných výsledkov dlhoročnej práce Biografického ústavu Matice slovenskej v Martine.

Je všeobecne známe, že v spracovaní a vydávaní encyklopedickej literatúry na Slovensku, vrátane biografických slovníkov sme oproti susedným národom zaostali možno o celé storočie. Z prehľadu základnej biografickej a slovníkovej literatúry do roku 1918 je zjavné, že do tohto obdobia nevyšiel na Slovensku nijaký samostatný biografický alebo náučný slovník. Životopisné portréty slovenských dejateľov vychádzali v inonárodných univerzálnych a špeciálnych lexikonoch, predovšetkým nemeckých, maďarských a českých. Z tohto hľadiska je cenný napr. Wurzbachov

Biographisches Lexikon /Viedeň 1857-92/, Szinnyeiho slovník

Magyar írók élete és munkái /Budapešť 1891-1914/, Riegrov

Náučný slovník /Praha 1860-74/, ako aj ďalšie špeciálne slovníkové a monografické diela, obsahujúce heslá slovenských dejateľov.

Výsledkom rozvíjajúceho sa spoločenskovedného výskumu na Slovensku po roku 1918 bolo aj vydanie prvých slovníkových diel

encyklopedického charakteru, medzi ktorými sa zjavili aj špeciálne biografické príručky. V roku 1932 vyšiel Bujnákov Slovenský náučný slovník a Chrobákova Rukoväť dejín slovenskej literatúry. V polovici 30. rokov vyšlo kolektívne dielo redakčného výboru pod názvom Reprezentačný lexikon Slovenska a Podkarpatskej Rusi a v roku 1942 vydal Celo Radványi /Ercé/ biografickú príručku Slovenská krv; napokon v roku 1943 vyšiel Príručný pedagogický lexikon od Juraja Čečetku. Všetky tieto slovníkové diela, napriek odlišnostiam, majú spoločné vlastivedné aktualizujúce zameranie s cieľom podať základné informácie o slovenských literárnych a národných dejateľoch v minulosti i súčasnosti hlavne pre potreby domácich záujemcov.

Po druhej svetovej vojne, keď sa zdalo, že podmienky pre rozvoj vedy a kultúry na Slovensku budú priaznivejšie, encyklopedickej tvorbe sa nedarilo. Skôr naopak - po neúspešnom pokuse s vydaním Príručného encyklopedického slovníka vo Vydavateľstve Osveta v Martine v 50. rokoch, ktorý sa skončil súdnym stíhaním a zatváraním jeho tvorcov, práce na encyklopedických dielach sa rozbiehali len veľmi pomaly. Popri aktualizujúcich a politizujúcich slovníkoch k dejinám KSČ a SNP v 60. rokoch vznikali a v nasledujúcom desaťročí začali sa realizovať projekty viacerých slovníkových diel hlavne na pôde Slovenskej akadémie vied a Matice slovenskej, z ktorých každý mal vlastné, neraz pohnuté osudy. Vďaka vytrvalému úsiliu vedeckých a encyklopedických pracovníkov tak vznikli a postupne vychádzali:
Vlastivedný slovník obcí na Slovensku /Bratislava 1977-1978, 3 zv./,
Encyklopédia Slovenska /Bratislava 1977-1982, 6 zv./
Encyklopédia slovenských spisovateľov /Bratislava 1984, 2 zv./,
Biobliografia prírodných, lekárskych a technických vied na Slovensku od roku 1850 /Martin 1976, 2 zv./.,
Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu od J. Kuzmíka /Martin 1976, 2 zv./,
Pedagogická encyklopédia Slovenska /Bratislava 1984-1985, 2 zv./,
Encyklopédia dramatických umení Slovenska /Bratislava 1989-1990, 2 zv./. Do tejto pestrej mozaiky encyklopedic-

kých diel sa zaraďuje aj Slovenský biografický slovník.

Myšlienka spracovania a vydania špeciálneho Slovenského biografického slovníka sa zrodila a realizuje sa v Biografickom ústave Matice slovenskej v Martine, ktorý bol založený v roku 1969. Po širších prípravách, najmä po vybudovaní potrebnej dokumentácie sme v roku 1982 zostavili a vydali heslár pod názvom Malý slovenský biografický slovník, obsahujúci vyše 14 500 osobností so základnými rodnými dátami a odkazmi na hlavný prameň. Potom sa neveľký kolektív tohto pracoviska, za účasti odborníkov z celého Slovenska i zo zahraničia, pustil do spracovania vlastného diela. Výsledkom mimoriadneho tvorivého úsilia a neraz úmornej redakčnej práce je vydanie prvých piatich zväzkov Slovenského biografického slovníka v rokoch 1986-1992; v roku 1992 plánujeme zadať do tlače posledný - šiesty zväzok základnej abecednej série slovníka, ktorý by mal vyjsť v roku 1993. Pretože Slovenský biografický slovník obsahuje heslá nežijúcich osobností, v nasledujúcich rokoch počítame so spracovaním a vydaním dodatkových zväzkov SBS v päťročných časových cykloch. Práca na Slovenskom biografickom slovníku bude teda permanentnou tvorivou činnosťou a jednou z hlavných úloh Biografického ústavu Matice slovenskej.

Slovenský biografický slovník je špecifickým lexikografickým dielom, obsahujúcim životopisné heslá tých dejateľov - Slovákov i Neslovákov, ktoré sa evidentným spôsobom zúčastnili na kultúrnom, vedeckom, umeleckom, hospodárskom, politickom a spoločenskom vývine slovenského národa od najstarších čias až do súčasnosti. Vychádzajúc z tejto koncepcie slovník obsahuje popri známych osobnostiach aj heslá mnohých málo známych, neprávom zabúdaných a obchádzaných dejateľov zo všetkých oblastí tvorivej práce, vrátane tzv. negatívnych osobností či exilových autorov, ktorých v nedávnej minulosti z nekultúrnych dogmatických princípov vyhadzovali z iných slovníkových diel. Zo Slovenského biografického slovníka z politických, ideových alebo iných dôvodov sa dejatelia nevyraďovali. Nemohli sme však spracovať napr. heslá tých exilových a iných autorov, o ktorých sme nemali takmer nijaké životopisné údaje a hodnoverné pramene, ba dokonca sme nevedelei, či už umreli. Heslá novoobjavených alebo inak zabudnutých dejateľov zaradíme do dodatkových zväzkov SBS.

Na tomto mieste treba zdôrazniť, že bez dokumentárnej bázy Matice slovenskej, bez jej tlačených, rukopisných, obrazových a iných prameňov, bez databázy slovenskej národnej bibliografie a bez špeciálnych biografických katalógov, kartoték a zbierok životopisných

dokumentov Biografického ústavu /dotazníky, matričné výpisy, úmrtné oznámenia, biografie, autobiografie a pod./ by sa nedali spracovať a redigovať heslá SBS na požadovanej odbornej úrovni. Celý slovník a každé heslo sa spracúva a rediguje podľa jednotných metodických zásad a prijatej štruktúry. Každé heslo v konečnej podobe je teda výsledkom tvorivej práce kolektívu autorov, lektorov a redaktorov.

Slovenský biografický slovník, na rozdiel od iných spomínaných encyklopedických diel, obsahujúcich stručnejšie personálne heslá vlastivedného alebo odborového zamerania, si postavil za cieľ spracovať podrobné biografické heslá dejateľov podľa jednotnej štruktúry: záhlavie, životopisná časť, hodnotiaca časť a bibliografická časť. Záhlavie obsahuje meno a priezvisko osobnosti /s variantami priezviska, prímerím, krycím menom a pseudonymami/, definíciu osobnosti, dátum a miesto narodenia a úmrtia, genealogické a rodinné vzťahy so sociálnym pôvodom. Životopisná a hodnotiaca časť podáva v chronologickom usporiadaní prehľad o štúdiách, pôsobiskách a zamestnaniach dejateľa, vrátane jeho politickej angažovanosti, ako aj prehľad všetkých aktivít podľa významu a oblastí tvorivej činnosti. Napokon bibliografická časť prináša súpis diela /v úplnosti alebo výberovo/, súpis literatúry o dejateľovi a pri heslách prvej a druhej kategórie aj súpis pamiatok. V takejto štruktúre jednotlivé heslá predstavujú vlastne malé ucelené životopisné portréty či štúdie osobností, ktoré svojou bibliografickou časťou poskytujú dostatok informácií a odkazov na pramene pre ďalšie štúdium a poznanie danej osobnosti.

V pracovných a edičných plánoch Biografického ústavu MS dokončenie Slovenského biografického slovníka a príprava dodatkových zväzkov bude patriť medzi základné náplne činnosti tohto pracoviska. Tejto úlohe podriaďujeme budovanie biografickej dokumentácie, zameranej na zhromažďovanie životopisných dotazníkov, výpisov z matrík a iných biografických dokumentov, na získavanie výstrižkov z periodickej tlače, excerpovanie prameňov a spracovávanie bibliografie biografickej literatúry v koordinácii so slovenskou národnou bibliografiou. Vzhľadom na kvantitu a kvalitu narastajúcej biografickej dokumentácie počítame v dohľadnom čase s počítačovým spracovaním biografických informácií, ktoré by sa mali stať organickou súčasťou informačnej databázy Matice slovenskej.

Prudký rozvoj vedeckého výskumu a informatiky bezpochyby ovplyvní aj perspektívy Biografického ústavu MS. Popri vydávaní Slovenského biografického slovníka sa už dnes zamýšľame nad novými programami a spracovaním iných typov slovníkových diel, napr.

slovníka súčasných osobností alebo špeciálnych slovníkov biografického typu podľa odborov a tvorivých oblastí a pod. Základom nových projektov, a teda aj budúcej činnosti Biografického ústavu by mal byť rozvinutý vedecký výskum v celej oblasti biografistiky. Ak chceme dosiahnuť úroveň susedných národných kultúr, musíme sa zamýšľať aj nad spracovaním takých špeciálnych biografických diel, ako sú napr. podrobné kalendáriá života a tvorby našich najvýznamnejších spisovateľov, kultúrnych, vedeckých či politických reprezentantov. Hodne dlhov máme v objavovaní a sprístupňovaní biografických materiálov, autobiografií, memoárov, denníkov a iných dokumentárnych textov, bez ktorých nemožno dôkladne poznať našu minulosť. Celkom nové pole sa nám otvára v oblasti genealogického bádania. Uvažujeme aj o založení a vydávaní pútavej a čitateľsky atraktívnej edície biografických publikácií umeleckého a popularizačného typu, ktoré by sa vyrovnali dnešnej európskej úrovni v oblasti literatúry faktu. Tieto plány budú však vyžadovať maximálne sústredenie tvorivých síl nielen v rámci nášho pracoviska, ale aj v celoslovenskom meradle.

Silvia Mihálíková

Premeny slovenskej politickej kultúry

FF UKo, Bratislava

Zaoberanie sa otázkou súčasného stavu politickej kultúry na Slovensku hrozí tým, že laik i profesionál sa dopustia určitých zjednodušení a zovšeobecnení jej prejavov a charakteristík, ktoré sa v kratšej či dlhodobejšej perspektíve ukážu ako nepodstatné. Nebezpečenstvo nespočíva len v nezvládnutí problému, politickej alebo vedeckej orientácii autora, ale aj v skutočnosti, že uplynulé desaťročia sa fenoménu politickej kultúry u nás alebo nevenovala pozornosť, alebo koncepcia politickej kultúry bola predmetom zatratenia a kritiky ako súčasť buržoáznej, a teda nepriateľskej ideológie.

Zásadnejšie vymedziť obsah a dimenzie politickej kultúry sa u nás pokúšajú politológovia, sociológovia, historici, publicisti i politici až po novembri 1989. Usilujú sa prostredníctvom politickej kultúry vysvetliť svetom pomenovaný "nežný" či "zamatový" charakter nášho zásadného spoločenského zlomu a nájsť jeho zvláštnosti v porovnaní s časovým a obsahovým postupom pádu komunizmu v susedných krajinách bývalého sovietskeho bloku.

Pojem politická kultúra sa začína používať pri opise procesov tvorby politickej scény v ČSFR, aj pri vysvetľovaní niektorých postupov poslancov parlamentných zborov a predstaviteľov jednotlivých politických strán, hnutí a rôznych občianskych zoskupení.

V určitých prípadoch predstavuje politická kultúra normatívny ideál, ku ktorému môže dospieť rodiaca sa demokratická spoločnosť iba postupne, dlhodobým vplyvom demokratických inštitúcií, vytvorením nového vzťahu medzi politikmi a občanmi a, pravdaže, zmenou hodnotových orientácií a vzorov politického správania. Nuž a tak sa stalo, že politická kultúra predstavuje neraz zaklínaciu formulku, ktorou sa raz vysvetľujú a ospravedlňujú prednosti našej "holubičej povahy" v politike, inokedy nedostatok základných prvkov slušného správania a tolerancie medzi politikmi či prívržencami rozdielnych politických názorov.

Obsah politickej kultúry

Kolaps komunistickej ideológie spolu so zrútením sa sovietskeho impéria v strednej a východnej Európe koncom 80. rokov nášho storočia je faktom, ktorého príčiny, priebeh a dôsledky sú a ostanú aj v budúcnosti predmetom rôznych úvah a výkladov. Rozmanitosť ciest jednotlivých krajín k zásadnej premene spoločnosti vedie k hľadaniu súvislostí, spoločných čŕt, ale aj toho, čím bola táto odlišnosť podmienená. Ako to, že v Poľsku trval tento proces približne desať rokov, v Maďarsku desať mesiacov, v bývalej NDR desať týždňov a v Československu desať dní? Čo spôsobilo, že v Rumunsku prišlo ku krvavému kúpeľu, a u nás sa bezmála nerozbil ani jediný výklad? Čo je v pozadí postupného rozpadu rozhodujúcich politických hnutí podieľajúcich sa na páde predchádzajúcich režimov? Ako si možno vysvetliť vzájomnú nevraživosť ich členov, prívržencov či sympatizujúcich, ktorí dokázali spoločne vzdorovať totalitnému režimu a v podmienkach rodiacej sa demokracie sa nevedia ani pozdraviť pri náhodnom stretnutí? Ako pochopiť, že spontánny odpor takmer celej našej populácie voči ideológii i praxi komunizmu sa v priebehu dvoch rokov odráža v umiestnení bývalej komunistickej strany na čestnom druhom mieste vo volebných preferenciách?

Hľadanie odpovedí, možných smerov uvažovania o týchto problémoch nás často zavedie práve k úlohe politickej kultúry, jej obsahu a charakteristík.

Vychádzam z predpokladu, že *politickú kultúru* tvorí odlišný vzťah ľudí k politike a jej predstaviteľom, ich postoje a hodnotenia politických javov, politicky orientované očakávania a vzory správania. Politická kultúra tvorí "čiernu skrinku" spoločnosti, ktorá obsahuje informácie o tom, čo občania vedia o svojom štáte a jeho politických inštitúciách, čo si o nich myslia, aký k nim majú citový vzťah a ako ich prijímajú či odmietajú.

Stav, vlastnosti a úroveň politickej kultúry podliehajú rôznym kritériám a korekciám vo vzťahu ku konkrétnym historickým skúsenostiam a tradíciám jednotlivých národov, krajín a regiónov. Zároveň v každej diferencovanej spoločnosti existujú paralelne rozmanité politické subkultúry, ktoré môžu vytvárať rôzne konfigurácie vzájomného pôsobenia. Vyvierajú z rozdielnych hodnotových a kultúrnych orientácií, politických tradícií a noriem danej spoločnosti. Závisia rovnako od politickej situácie a celkového vnútorného vývoja danej komunity, ako aj od roly danej krajiny v geopolitických súvislostiach určitého regiónu či sveta.

Politická kultúra teda nie je suchou teóriou, slovnou konštrukciou vzdialenou od života človeka. Naopak: môžeme ju skúmať len cez konkrétnych ľudí, cez ich vedomie, cítenie, záujmy a konanie. Poodhalením príčin, motívov a záujmov jednotlivcov a skupín, ktoré nie sú vždy v politickom živote otvorene formulované a prezentované, sa možno pokúsiť objasniť stav politickej kultúry spoločnosti. Názorným príkladom je vývoj našej spoločnosti v predchádzajúcich rokoch normalizácie. Konformný postoj časti občanov k vládnucej ideológii a moci bol neraz iba pláštikom skutočných motívov politickej činnosti, presvedčenia a záujmov, ktoré sa mohli otvorene prejaviť len v úzkom priateľskom či rodinnom kruhu.

Riešenie spomínaných otázok i snahy hlbšie charakterizovať súčasnú situáciu v postkomunistických krajinách a jej možné perspektívy vedú tímy vedeckých pracovníkov ku skúmaniu úlohy politických kultúr v transformačných procesoch.

Krátku eufóriu po páde totalitných režimov vystriedali dnes oveľa triezvejšie pohľady nielen na to, čo sa stalo počas búrlivej jesene 89, ale i na samotný charakter a cieľ sociálnej, ekonomickej a politickej transformácie. Nadšenie z nečakane rýchleho a akoby bezproblémového pádu komunizmu prerástlo do postupného odhaľovania hlboko zakorenenej dlhoročnej morálnej, duchovnej, ekonomickej a kultúrnej devastácie spoločnosti. Predstavy o tom, že pád komunizmu všetko vyrieši a automaticky bude nahradený demokratickou spoločnosťou, sa ukázali mylné.

Doterajšie výsledky výskumov poskytujú rad všeobecných tvrdení typu: prevažná väčšina populácie súhlasila a viac menej aktívne podporovala pád totalitného režimu, hlási sa k hodnotám demokracie, k názorovej pluralite v politickom živote, k fungujúcemu trhovému hospodárstvu. Tieto tvrdenia respondentov však nič nehovoria o vnútorných súvislostiach prijatia súčasných a budúcich zmien, o pretrvávajúcich či zanikajúcich kultúrnych a politických tradíciách, o obrovskom zmätku v hodnotení a očakávaniach celkovej spoločenskej zmeny.

Demokratické politické tradície

Tradície demokratickej politiky sa v našej krajine spájajú predovšetkým s obdobím Československej republiky (1918 - 1038), ktorej vznik bol výsledkom dlhodobých snáh českých a slovenských politikov a splnením ich nádejí týkajúcich sa politickej a štátnej zvrchovanosti. Aj keď v dnešných sporoch o štátoprávne usporiadanie za-

znievajú najmä zo slovenskej strany negatívne odozvy na skúsenosti späté s obdobím prvej republiky, neslobodno zabudnúť, že počas posledných štyridsiatich až päťdesiatich rokov to bolo práve toto obdobie, ktoré sa v historickom vedomí a procesoch kultúrnej transmisie hodnotilo jednoznačne kladne. Preto sa aj totalitná moc snažila zdiskreditovať v očiach verejnosti demokratické princípy fungovania prvej republiky a vymazať z historickej pamäti jej protagonistov. Ostáva faktom, že výsledky tohto pôsobenia komunistickej ideológie prinášajú dodnes svoje plody, hoci sú zreteľné určité rozdiely v postojoch a hodnoteniach občanov v Čechách a na Slovensku.

Viac ako tretina Slovákov nenachádza alebo nepozná vo svojej minulosti historické osobnosti, na ktoré by mohla byť hrdá. V Čechách občania najvyššie hodnotia práve osobnosti späté s demokratickými tradíciami prvej republiky (T. G. Masaryk, M. R. Štefánik, J. Masaryk) a len približne 15% obyvateľov sa domnieva, že taká osobnosť neexistuje alebo ju nevedia uviesť.

Podstatne menšia časť slovenskej respondentskej verejnosti takisto akceptuje prínos uvedených osobností k demokratickým tradíciám spoločného štátu, ale pravdepodobne nesprávny postup politickej reprezentácie prvej republiky voči Slovákom je, okrem iného, príčinou, že občania na Slovensku inklinujú k osobnostiam, ktoré sa zaslúžili najmä o národnú emancipáciu Slovákov (A. Hlinka a v dávnejšej *minulosti Ľ. Štúr a A. Bernolák).*

V rovine poznania minulého politického vývoja vlastnej krajiny možno identifikovať výrazné kognitívne manká, ktoré sú späté s celkovými procesmi politickej socializácie v uplynulých desaťročiach komunistického experimentu. K demokratickým politickým tradíciám prvej republiky sa teda v podstatne vyššej miere hlási česká (70%) ako slovenská verejnosť (37%).

Na Slovensku predstavujú významné medzníky vývoja politické tradície formované a súvisiace s obdobím vzniku a trvania Slovenského štátu a Slovenského národného povstania.

Slovenský štát predstavuje neuralgický bod nielen v diferencovanom hodnotení zo strany slovenskej a českej verejnosti, ale postoj k nemu tvorí aj deliacu čiaru medzi obyvateľmi Slovenska. Dá sa azda konštatovať, že tá skupina slovenskej populácie, ktorá zaujíma jednoznačne kladný postoj k Slovenskému štátu, sa otvorene hlási k reanimovanému modelu samostatného Slovenska so zdôraznením jeho demokratickej podoby, resp. ku konfederatívnemu usporiadaniu spoločného štátu. Zásadným argumentom stúpencov tohto názoru je presvedčenie, že počas trvania Slovenského štátu (1939-

1945) sa naplnili túžby Slovákov po štátnej zvrchovanosti, čo neostáva bez odozvy v pomerne širokých vrstvách slovenskej populácie, ktorým prekáža nevyhovujúca podoba doterajšieho modelu federácie. To vedie k podpore tých politických síl a osobností, ktoré akcentujú prvok samostatnosti Slovenska v budúcnosti.

Približne tretina slovenskej populácie odmieta prevažne pozitívne hodnotenie Slovenského štátu, jeho národnú samostatnosť považuje za značne fiktívnu, pretože sa dosiahla za cenu podriadenia sa Slovenského štátu hitlerovskému Nemecku. Táto skupina občanov inklinuje viac menej k modelu federatívneho štátu, neraz s akceptáciou unitárnych prvkov. V poslednom období badať vo vedomí občanov Slovenska určitú radikalizáciu postojov vo vzťahu k možným kompromisom pri riešení štátoprávneho usporiadania. Približne dve tretiny občanov, ktorí nie sú jednoznačne za oddelenie oboch republík, je proti hľadaniu kompromisu, ak by vyžadoval podstatné ústupky zo slovenskej strany, resp. ab by sa ani za cenu značných ústupkov zo strany Slovenska nenašlo prijateľné riešenie. Navrhujú zamerať sa na oddelenie oboch republík. Sústavne klesá počet občanov, ktorí súhlasia s podstatnými ústupkami zo slovenskej strany a s prijatím návrhu českej strany, len aby sa republika vyhla rozpadu spoločného štátneho usporiadania.

Slovenské národné povstanie ako historický medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti vníma časť obyvateľstva cez prizmu prejavov otvoreného odporu proti fašizmu a hodnotí ho jednoznačne kladne. Napriek štyridsaťročnému deformovanému výkladu jeho podstaty ako záležitosti prevažne ilegálneho komunistického odboja, pretrváva vo vedomí najmä staršej generácie jeho hodnotenie ako prínosu pre tvorbu demokratických tradícií. Príslušníci mladšej a strednej generácie sa často domnievajú, že význam SNP sa zveličuje, a bagatelizujú jeho význam.

Výrazne kladné hodnotenie demokratických politických tradícií predstavuje vo vedomí celej populácie, mladších alebo starších, rovnako Čechov ako Slovákov, ***obdobie Dubčekových reforiem*** z konca šesťdesiatych rokov. Rozšírený názor o spätosti Pražskej jari s demokratickými požiadavkami v Čechách a s presadzovaním národných ambícií na Slovensku sa ujal najmä v českom prostredí. Na Slovensku je táto interpretácia pomerne rázne odmietaná a úsilie o zrovnoprávnenie oboch národov sa považuje za prirodzenú súčasť demokratických procesov. V národne orientovaných kruhoch slovenskej spoločnosti sa ako dôkaz prehliadania a podceňovania slovenských požiadaviek a slovenského podielu na pokuse o reformu ko-

munistického režimu považuje sám názov "Pražská jar", ktorý akoby evokoval jednoznačne českú dimenziu tohto obdobia.

Súčasná kampaň, vedená najmä zo strany pravicovo orientovanej časti politického spektra namierená proti ideám a hlavným protagonistom Pražskej jari, sa však len okrajovo odráža v hodnotení tohto obdobia jednotlivými skupinami respondentov. Dokonca aj mladšia generácia a študenti vidia v pokuse o reformu komunizmu jednu z najvýznamnejších demokratických tradícií nášho spoločného štátu. Snahy podrobiť z dnešných pozícií zdrvujúcej kritike ideový zámer a kvality politických predstaviteľov tohto obdobia zaznievajú zväčša do prázdna, ba vyvolávajú skôr *inverzný efekt*, ktorý charakterizuje vedomie slovenskej populácie. Súvisí to s presvedčením, že toho, ktorému sa ubližuje, treba chrániť, prípadne aj privrieť oči nad jeho nedostatkami. Nezohľadnenie tohto rysu politickej kultúry na Slovensku sa môže prejaviť aj vo vyústení dnešného škandalizovania a odsudzovania niektorých predstaviteľov politického života spomínaným efektom inverzie.

Mimoriadne závažným a z hľadiska malého časového odstupu (a často aj nedostatku pramenného materiálu) nedostatočne zhodnoteným je obdobie normalizácie v 70. rokoch. Podľa odpovedí respondentov vyznieva v porovnaní s predchádzajúcimi vývojovými etapami nášho štátu rovnako nepriaznivo ako obdobie komunistického režimu za Jakešovho vedenia. Hoci sa normalizácia uskutočňovala na Slovensku kompromisnejším spôsobom ako v Čechách, napriek tomu nebadať výraznejšie rozdiely v jej hodnotení zo strany slovenskej a českej populácie. Pri hodnotení vnútorných peripetií tohto obdobia vystupuje do popredia ustavične sa opakujúci "národný povahový rys" Čechov i Slovákov: nájsť pravého vinníka našich príkorí a krívd, či už išlo kedysi o Stalina, Sovietov, Brežneva, dnes to zasa môžu byť Nemci, Maďari, Rómovia atď. Väčšina populácie si iba hlboko v podvedomí pripúšťa svoj diel zodpovednosti na krivení českej a slovenskej chrbtice, kde sa neraz prejavila aj "nadpráca" a kus ľudskej malosti.

Domnievam sa, že práve fakt značnej homogénnosti slovenskej populácie vo vzťahu k bývalému politickému režimu vytvára politickopsychologickú traumu, ktorej prekonanie sa stáva čoraz zložitejšie.

Až teraz sa začínajú otvorene prejavovať "úspechy a plody" desaťročia trvajúcej indoktrinácie spoločnosti komunistickou ideológiou. Málo zohľadneným faktom pri vysvetľovaní príčin a charakteru dnešných problémov v politike, ekonomike, kultúre, sociálnej oblasti

je to, že viac ako desať miliónov obyvateľov našej republiky malo v novembri 89 menej ako 41 rokov, teda približne 65% populácie prešlo rôznymi stupňami komunistickej výchovy a prevýchovy.

Hoci politická socializácia sa vyznačuje niektorými špecifikami najmä v zmysle kontinuálneho vývoja politických názorov bez ohľadu na vek, jej uskutočňovanie počas štyroch decénií komunistického experimentu zanechalo hlboké stopy vo vedomí, stereotypoch myslenia a správania veľkej časti našej populácie, Nemyslím tým rozmanité *lineárne prejavy nedemokratických postupov a správania*, ktoré sú zrejmé na prvý pohľad. Ide skôr o vnútorné, hlboko zakorenené prestavy o politike, o jej predstaviteľoch, o limitoch samostatného uvažovania a hodnotenia politických javov. Patrí sem rozhodovanie o každodenných problémoch, ale i o celospoločenských záležitostiach v intenciách extrémnych prístupov - buď všetko alebo nič; netrpezlivosť a netolerantnosť k odlišným predstavám riešenia problémov. Tieto vlastnosti sa prejavujú v správaní a uvažovaní predstaviteľov politickej elity i vo vzťahoch v priateľských, pracovných či profesionálnych skupinách. Autentické materiály rôznych liniek dôvery uverejnené v masmédiách, štatistiky psychológov a psychiatrov, každodenné kontakty na pracovisku a so známymi svedčia o nedostatku elementárnych vzťahov porozumenia, dôvery, ochoty vidieť svet okolo seba inými očami, ako sú vlastné. Neraz sa pritom stretávame s premenou skromnosti a poníženosti sa žiadanie a nárokovanie, s arogantnosťou, neúctou, netolerantnosťou bez záujmu o dialóg, čo predstavuje jednu z metamorfóz oficiálnej reálnosocialistickej politickej kultúry.

Tu nevystačíme s vysvetlením tohto javu prostredníctvom historického determinizmu, hľadaním analógií v minulosti, ani s obvinením novej moci z neschopnosti a chýb pri zavádzaní demokratických pomerov. Ak sa chceme vyhnúť striktne normatívnemu výkladu politickej kultúry, v rámci ktorého sa u nás začína s kreovaním politickej kultúry na " zelenej lúke", musíme zohľadniť reálne súvislosti stavu a úrovne politickej kultúry pred novembrom 89.

Ťaživé dedičstvo totalitarizmu v zmysle diametrálne odlišnej oficiálnej a dominantnej politickej kultúry sa v určitých modifikáciách prenieslo aj do postkomunistického obdobia. Pretrvávajúce predstavy o rozdelení spoločnosti na "my" a "oni", pričom "oni" tvoria politickú reprezentáciu, ktorá rozhoduje bez rešpektovania vôle občanov, sú súčasťou presvedčenia respondentov o tom, že politika je "špinavá záležitosť" a v najlepšom prípade "panské huncútstvo".

O silnom zastúpení normatívneho a etického prístupu k hodnoteniu politiky vo vedomí verejnosti svedčia výsledky výskumu, v ktorom mali respondenti možnosť vyjadriť svoje výhrady voči politickej reprezentácii, jej politike, ako i celkovému vzťahu občanov a politikov. Výsledky potvrdzujú, že občania dnes väčšmi odsudzujú nedodržiavanie základných noriem slušného správania, demokratických princípov a tolerancie v politickom živote ako nepriaznivý stav hospodárstva a zhoršenie vlastného ekonomického postavenia. Tento jav môže mať prechodný charakter a prípadné ďalšie zvýšenie nepriaznivých ekonomických dopadov na obyvateľstvo nevylučuje zmenu priority hodnôt. Pravda, nedá sa vylúčiť ani to, že existencia inštitucionálnej a kultúrnej inercie sa prejaví zakotvením týchto princípov v hodnotových a kultúrnych vzorcoch napriek zhoršeniu životných podmienok a aj po zásadnej zmene spoločnosti.

Otvorenou ostáva odpoveď na otázku, či existujúca politická kultúra, ktorá sa dnes napriek značnej diferencovanosti vyznačuje vysokým stupňom inercie s prejavmi rozmanitých prvkov komunitarizmu, určuje charakter tvoriacich sa demokratických inštitúcií a vtláča im svoju pečať, alebo či novovznikajúce demokratické politické inštitúcie sú dostatočne schopné a silné utvárať novú kvalitu politickej kultúry. V oboch smeroch tohto pôsobenia ide o konkrétnych ľudí, ktorí veľmi pozorne sledujú efekty započatej zmeny spoločnosti. Na to, aby postupne opustili zaužívané stereotypy konania a uvažovania im však nestačia iba proklamatívne zmeny v jednotlivých oblastiach života spoločnosti. Väčšmi ich potešia, no najmä presvedčia, aspoň čiastočne pozitívne signály a skúsenosti dokazujúce zmysluplnosť prijatého smeru politického a spoločenského vývoja. Lenže to sa vo vedomí verejnosti spája najčastejšie s pozitívnymi posunmi v ekonomickom postavení každého človeka.

V ekonomike však nastáva fázový posun v porovnaní so zmenami v politickej oblasti; ako hovorí R. Dahrendorf, na podstatné politické zmeny stačí 6 mesiacov, základné ekonomické zmeny sa dajú zvládnuť za 6 rokov a zmeny vedúce k vytvoreniu občianskej spoločnosti si vyžadujú viac ako 60 rokov. A keďže dnes sa naša spoločnosť nachádza ani nie v polovici obdobia, ktoré je potrebné na zviditeľnenie pozitívnych ekonomických zmien, treba nevyhnutne rátať s prehĺbením recidívy tých prejavov politickej kultúry, ktoré ju charakterizovali v uplynulom režime. Nemožno vylúčiť ani ich rozšírenie o prvky donedávna umelo potláčaného nacionalizmu, nedôvery a zášte voči tým ľuďom, národom, štátom, ktoré sa nachádzajú v zdanlivo či reálne lepšej situácii. Spomínaná časová prognóza R. Dahrendorfa je ešte veľmi optimistická napríklad v porovnaní s pred-

poveďami Z. Brzezinského, ktorý sa domnieva, že ČSFR bude potrebovať na dostihnutie západnej Európy približne 30 - 40 rokov. Kritériá výpočtu dĺžky obdobia môžu byť diskutabilné, ale svedčia o uvedomení si skutočnej zložitosti a ťažkostí ďalšieho vývoja postkomunistických krajín.

Demokratické politické tradície môžu pomôcť pri otupení ostria budúcich problémov vnútorného vývoja napriek ich pomerne slabej zakotvenosti vo vedomí verejnosti. Súčasťou ich pôsobenia je vytváranie účinných psychologických bariér voči možnému presadzovaniu autoritatívnych a nedemokratických prvkov v politickom a sociálnom živote, odmietnutie tých tendencií politickej hry, ktoré demagógiou a populizmom protirečia podstate demokratických tradícií.

Zároveň nemožno vylúčiť, že psychologické bariéry ako dôsledok zotrvačnosti v myslení človeka prekážajú vstupu nových, doposiaľ nepoznaných foriem demokratického procesu do politiky. Môžu tvoriť súčasť strachu a odmietnutia hodnôt a orientácií, ktoré nemajú v našej minulosti na čo nadviazať.

Poznanie pretrvávajúcich tradícií demokracie, ako i pokusy o tvorbu nových politických tradícií patria k rozhodujúcim faktorom utvárania demokratickej politickej kultúry.

Ján Michálek

Ľudová náhrobníková poézia

FF UKo, Bratislava

Odchod človeka zo života vyvolával v ľudovom prostredí veľkú pozornosť a viažu sa k nemu početné a rôznorodé kultúrne prejavy. Boli to najmä rozličné zvyky a praktiky, ktorým sa etnografia výskumne venovala pomerne hodne. Patria sem už rozličné predzvesti smrti, ale aj úkony, ktoré mali uľahčiť skon, potom zvyky súvisiace s prípravou mŕtveho a jeho uložením do truhly a so samotným pohrebom. Súčasťou pohrebu bolo aj tzv. vykladanie nad mŕtvym, teda slovesný prejav /doprevádzaný monotónnou kvílivou melódiou sprevádzanou plačom a výkrikmi/, ktorý sa zakladal na improvizácii a približoval vlastnosti a dobré skutky mŕtveho a vyjadroval žiaľ nad jeho odchodom.

Bádateľský záujem sa sústredil aj na cintoríny ako miesto posledného odpočinku a hroby konkrétnych ľudí na nich. Vo vedomí ľudí bola silne zakotvená aj pamiatka zosnulých, s ktorou sa spájalo opäť mnoho obradov. So samotným pohrebom sa spájali aj tzv. pohrebné plače a rozlúčky. Osobitný kultúrny jav viažúci sa na pochovávanie mŕtvych predstavujú ľudové náhrobníky.

Už aj bežný pohľad na naše cintoríny i v súčasnosti ukazuje niekoľko vrstiev náhrobníkov. Najstaršie z nich /drevené, kamenné, kovové/ sa výrazne odlišujú od produkcie novších majstrov a dielní, vyznačujú sa vyššou variabilitou, tvarovou i textovou pestrosťou. Sú spravidla dielom dobových majstrov /rezbárov, kamenárov, kováčov/, pričom časove sa viažu často na viacej generácií tvorcov a územne sa vzťahujú nielen na jednu lokalitu /sídlo majstra/, ale na širšie okolie. Na všetkých týchto starších druhoch náhrobníkov vyskytovala sa ornamentálna výzdoba /najmä na drevených, menej na kamenných a najmenej na kovových/ a v textovej zložke sa spravidla objavovali prevažne základné údaje o pochovanom /meno, rok narodenia a úmrtia/ umiestnené najrozličnejším spôsobom, uvedené a ukončené najstručnejším vyjadrením /napr. Tu spočíva, Tu odpočíva, Tu je pochovaný a pod., resp. Pokoj prachu jeho, Odpočívaj v pokoji a pod./.

Na novších typoch náhrobníkov /ktoré mali sp .la väčšiu plochu, ako boli stĺpové tvary/ vznikol priestor na upla enie rozsiahlejšieho textu, poetických nápisov a postupne i väčších veršových jednotiek či skladieb. V niektorých oblastiach Slovenska /napr. Hont, Novohrad a i./ bol výskyt takýchto nápisov častý. V Cerove a okolí sú veršované nápisy takmer na každom pomníku /R. Bednárik/. Napriek tomu sa však v odbornej literatúre u nás tomuto materiálu nevenovala takmer nijaká bádateľská pozornosť. K dispozícii je však niekoľko starších zápisov textov /napr. Chotek, K.: Cerovo. Praha 1907; Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, IV, 1901, s. 32-34, VI, 1903, s. 56-57/. Rudolf Bednárik, znalec našich cintorínov a náhrobníkov, sa nazdáva, že tieto veršované texty nie sú "starého dáta".

Veršované nápisy na náhrodníkoch vytvorili ľudoví tvorcovia a možno ich zaradiť do ľudovej poézie. Z hľadiska skladby, rozsahu, jazykového prejavu ich možno triediť do viacerých skupín.

Prvú skupinu predstavujú jednoduché informatívne texty, ktoré oznamujú, kto v hrobe leží /Tu odpočíva v Kristu Pánu v pokoji telo milého miláčka urodzeného Janka Plachiho, Tu s Bohom spočíva..., Tu s Bohom spočíva Spasiteľa čaká... a pod./, pričom ide už o rozvinutejšiu podobu ako v prípade najzákladnejších údajov o mŕtvom. V rámci nápisov tohto druhu vyskytujú sa niekedy aj údaje, kde a prípadne za akých okolností pochovaný zomrel. Platí to najmä o tragických úmrtiach, o vojakoch, vysťahovalcoch, haváriách a pod. V snahe upozorniť na výnimočné prípady tejto povahy aj za okolností, že napr. rodák z obce je pochovaný inde, resp. je nezvestný, umiestňuje sa text o ňom v mimocintorínovom priestore, ale v jeho blízkosti, napr. pri vchode. Tak je v obci Čáry /o. Senica/ pred vstupom do cintorína kameň-pamätník, ktorý je venovaný mladému rodákovi zomrelému v mladom veku v Amerike /Tam ďaleko za morom umrel náhlou smrťou Štefan Komarek ve veku 26 rokú/. Výnimočnosť a najmä tragickosť osudu tohto mladého vysťahovalca zapôsobila v jeho rodisku, v prostredí, z ktorého ako mladý človek odišiel, tak silne, že si jeho pamiatku uvedeným spôsobom v rodisku natrvalo úctili zabudovaním pamätníka v podobe náhrobníka pri vstupe do miestneho cintorína.

Podskupinu nápisov tohto druhu tvoria ďalej tie jednoduché texty, ktoré svojím obsahom úsporným spôsobom vyjadrujú zväčša žiaľ nad úmrtím dieťaťa alebo mladého človeka. Zvýrazňoval sa tým hlboký zármutok a žiaľ nad vyhasnutým nádejným životom.

V súvise s týmito krátkymi textami sa často vyskytovala úsečná /spravidla jednoslovná/ charakteristika pochovaného /pobožný, poctivý, verný, milovaný, mnohovážený, spravodlivý a pod./, ktorou pozostalí vyjadrovali tiež svoj vzťah k nemu.

Pozoruhodná je však v súvise s veršami na náhrobníkoch predovšetkým tá skupina, ktorá predstavuje rozvitejšie veršované útvary a skladby. Obsahovo sa viažu často na výnimočné momenty súvisiace so smrťou pochovaného, pričom sa práve tento motív vo veršoch bližšie rozvádza. Časté sú tu najmä námety náhlej smrti. Napríklad:

Ach, ty vojna hrozná, muža si mi vzala,
potecha jediná v synovi ostala.
Cieľom syna bolo zmierniť bolesť matky,
osud neľútostný dal mu však čas krátky.
Skončil si štúdiá, zhasol život mladý,
ranu v srdci matky tú čas nezahladí.
Drahý manžel a syn milý,
nech je Vám Boh milostivý.

/Cerovo/

x

Tu odpočíva v Kristu Pánu
drahý manžel a otecko
Štefan Juríček
25. III. 1945 - 6. II. 1965
Tragicky zahynul pri svojom povolaní
na železnici.
Spi sladko, drahý manžel a otecko,
tvoj osud ti nedoprial ďalej s nami žiť,
ale v našich srdciach budeš stále žiť.
Tvoja manželka

/Fačkov/

x

Tu odpočíva v Kristu Pánu
náš drahý synček
Vladko Mundier
15. I. 1959 - 7. IV. 1961
Keď som začal poznávať svet
v mladom kvete jarných krás,

radosť moju zmaril prudký jed.
Nebolo mi dané dožiť pravý čas.
Spinkaj sladko, drahý synček náš.

/Oščadnica/

Vo veršoch na náhrobníkoch rezonuje lútosť pozostalých nad osudom mŕtveho a v súvise s tým vyskytujú sa často motívy starosti o ženu, siroty, hospodárstvo.

Tu odpočíva v Kristu Pánu Jozef Nosál.
Ako obeta nešťastia,
drahý manžel, dobrý otec
nikdy nezabudneme.
Pokoj prachu jeho!
Či možno zabudnúť, keď srdce bolesť
trápi.
Keď Teba, drahý môj manžel,
nikto mi nenavráti.

/Demandice/

x

Horké slzy roní manželka a dcérka,
otec, matka a rodina všetka.
Drahý synčok milý, v náhlosti si skonal
v krásny deň májový, keď každý kvietok
sa už budí.
Teba nám zem skryla na večné večnosti,
kde ťa už nevzkriesia naše bôľne vzdychy.
A matkino srdce preveľký žiaľ zviera,
nad stratou velikou čo Božia moc vzala.
Smrť neľútostná sa neuspokojila,
že život mladého otca v hrob vložila.
Povolala si k sebe aj milého synka
a matkina nádej zničená je všetka.
Spite sladko v pokoji!

/Cerovo/

Osobitne sa najmä v roľníckej rodine pociťoval predčasný skon syna, ktorý mal prevziať starosť o gazdovstvo.

Čakali sme pomoc, ostal žiaľ,

keď predčasne si, synku, dokonal.

/Cerovo/

x

Tu sladko spi, synku drahý,
krátka bola radosť naša,
krátky bol i život tvoj.
Bol si jediný syn náš drahý
Do videnia na deň súdny.

/Dobrá Voda/

Ľudové verše na náhrobníkoch využívajú obraznosť a tvorivé prostriedky ľudovej poézie. Právom ich teda zaraďujeme do ľudovej tvorby, a to aj napriek tomu, že svojou fixovanosťou patria do "písaného" folklóru. Ich motivická pestrosť a tvarová variabilnosť však presvedčivo dokladajú, že je to tvorba ľudová. Potvrdzuje to aj táto ukážka: "Dvaja sináčkovia tu odpočívajú, ktorí Rodičov svojich v zármutku nechali v najkrajšom mesiaci plnom kvetov, máji, aby s Kristem Pánem spolu prebývali mladší Roman Janko a ten starší Palko. Dvaja bračekovia úprimní a milí, ňak jim Bôh dá radosť vo večnej chvíli. R. P. 1904" /Cerovo/.

Zaujímavé sú nápisy a verše na slovenských náhrobníkoch aj po jazykovej stránke. Už aj z uvedených príkladov vidieť, a širší materiál to presvedčivo dokladá, že tieto nápisy sú často silne poznačené príslušným lokálnym nárečím. Je to pochopiteľné, pretože ich spravidla formulovali a vpisovali do ľudových náhrobníkov ľudoví výrobcovia či tvorcovia pochádzajúci z danej lokality alebo z najbližšieho okolia. Na evanjelických cintorínoch vyskytujú sa nápisy /i dlhšie veršované útvary/ v češtine /napr. "Kristus pán jest muj život cóse tedi mám lekati. Zde zpočívá Ján Lietava. Musel se smrti poddati. Prežil 43 lét, oddal Duši Bohu spet. Zesnul L. P. 1912 Nov. 24" - Veľký Lom/, prípadne ešte častejšie prenikajú do textu prvky češtiny, biblickej češtiny ako vplyv cirkevného jazyka. Najčastejšie však vyznievajú po tejto stránke náhrobníkové texty ako kombinácia spisovného jazyka s nárečovými prvkami či vsuvkami v rozličnom rozsahu. Na katolíckych cintorínoch nachádzame zasa /najmä v záverečných formulách/ latinské citáty a prejavy.

Možno teda na záver tohto krátkeho pohľadu povedať, že texty na náhrobníkoch a najmä ľudová poézia na nich, je súčasťou ľudovej tvorby a patrí do slovenského folklóru ako jeho organická zložka. Hoci je poznačená na jednej strane táto tvorba istou schematickosťou a jej rozsah a rozvoj bol ohraničený daným priestorom plochy

rozličných typov náhrobníkov a aj vzhľadom na to, že jej výskyt v rozvinutejšej podobe sa viaže najmä na niektoré regióny Slovenska, máme tu do činenia s poéziou, tvorbou, ktorá nesie všetky znaky tvorby ľudovej. Vyznačuje sa úspornosťou výrazu, zviazanosťou s náboženskou vierou a cirkevnou príslušnosťou. Ľudoví veršovníci vyjadrujú a uchovávajú v nej postoj a prejavy pozornosti a úcty k mŕtvemu, čo výrazne vystupuje do popredia najmä v prípadoch tragického odchodu človeka zo života, v prípadoch mladých ľudí a skonu živiteľov rodín a vôbec ľudí statočných, čestných, spravodlivých. Je to tvorba hodná pozornosti aj dnes, pretože je svojská, je osobitou výpoveďou tvorcu o človeku - a iba zdanlivo paradoxne - aj o živote.

V rámci národopisu nevenovala sa jej u nás dosiaľ primeraná pozornosť, na čo sme už upozornili. Možno ju však ešte aj dnes materiálovo úspešne dokladať /výskum s týmto zameraním v súčasnosti rozbiehame/ a potom - teraz už bez prekážok - aj bližšie bádateľsky zhodnotiť ako tvorbu zvláštnej kultúrnej hodnoty.

Literatúra:

BEDNÁRIK, R.: Ľudové náhrobníky na Slovensku. Turč. Sv. Martin 1949.

BEDNÁRIK, R.: Cintoríny na Slovensku. Bratislava 1972.

BENEŠ, B.: Česká lidová slovesnost. Praha 1990.

CHORVÁT, K.: Smrť, pohreb a mŕtvi v tradícií a zvykoch ľudových. Slovenské pohľady, XV, 1895.

CHOTEK, K.: Cerovo /národopisná monografia/. Praha 1907.

Jozef Mlacek

Frazeológia v prózach Mikuláša Šprinca

FF UKo, Bratislava

Literárna veda vyslovila o Mikulášovi Šprincovi okrem iného aj takéto základné konštatovania: Keď v lete 1945 odchádzal do exilu, mal za sebou básnickú prvotinu, nejaké preklady a sľubne sa rozvíjajúcu, ale odrazu prerušenú kultúrnu a organizačnú prácu. V nasledujúcich desaťročiach vyrástol na jedného z popredných a najproduktívnejších básnikov, na iniciátora mnohých kultúrnych podujatí Slovákov v USA (Hvišč, 1991). V oblasti literárnej tvorby zaujíma M. Šprinc čelné miesto práve ako básnik. Poéziou sa však jeho vlastná tvorba ani zďaleka nevyčerpáva. Pre pochopenie mnohých vecí jeho života a jeho diela, ale aj pre pochopenie mnohých vecí zo života našich emigrantov všeobecne sú veľmi dôležité jeho faktograficky, memoárovo orientované prozaické diela. Nie svet fiktívnych postáv, ale jeho vlastné skúsenosti, zážitky jeho priateľov v exile, hľadanie novej životnej postate v cudzom prostredí, to tvorí bázu Šprincovej prózy. Tu môže zachytiť vlastnú anabázu po úteku zo Slovenska až po príchod do Ameriky (***K slobodným pobrežiam***; Scranton, Pasadena, Obrana Press 1949, 321 s. - príklady z tejto knihy budeme označovať indexom K a číslom, ktoré znamená stranu z uvedeného vydania), tu môže ukázať rozličné životné osudy slovenských starousadlíkov aj čerstvých exulantov v Amerike (***Cesty a osudy***, Chicago 1957, 111 s. - príklady z tejto knihy označíme indexom **C** a číslom príslušnej strany textu), tu sa môže v spomienkach vracať k rozličným vlastným zážitkom zo starej vlasti aj z nového domova (***Z odviatych dní***, Cambridge, Ontario-Canada, Priatelia dobrej knihy 1979, 108 s. - príklady z tejto knihy uvádzame pod indexom **Z** a číslom strany príslušného textu). Sú to diela zaujímavé z hľadiska literárneho (na viacerých miestach tu nachádzame napríklad básne, ktoré vznikli ako výsledok bezprostredného zážitku a ktoré sa neskôr dostali do rozličných autorových zbierok básní), dôkladné z hľadiska danej faktografie a napokon pozoruhodné aj svojim jazykom. Práve tejto poslednej stránke uvedených Šprincových diel sa budeme venovať v tomto príspevku.

Jazyková výstavba týchto diel dáva sama podnety na výskum v rozličných smeroch. V našom rozbore spomenieme najmä niektoré slovotvorné osobitosti jazyka týchto diel a ešte viacej frazeológiu v nich. Skôr ako prikročíme k pohľadu na tieto momenty Šprincovho jazyka, aspoň náznakovo upozorníme aj na niekoľko zvláštností z iných, najmä nižších rovín jazykovej stavby.

Kompletnosť takéhoto pohľadu si žiada začať už pravopisnými osobitosťami týchto textov. Isté zvláštnosti sú z tohto hľadiska celkom logické, veď prvá zo sledovaných kníh vyšla ešte pred pravopisnou reformou z r. 1953. Preto nás neprekvapujú pravidelné odlišnosti typu *ženy stály, vtáky sletely* a pod. Pozoruhodnejšie sú však tie odchýlky, ktorými sa jeho pravopis odlišuje aj od predchádzajúcich pravopisných pravidiel, ale aj od tých, ktoré priniesla spomenutá reforma. Nielen v uvedenej prvej knihe, ale aj v ďalších nachádzame jednotlivosti, ako napr. *pravidelnosť, priezračné ako kryštál, dróty, lagové topánky, vôjsť, jie lyžicou, so samopalmi* a pod.

Podobná rozkolísanosť sa prejavuje aj na tvarovej, morfologickej rovine, napr. pri odlišnom zaradení do menného rodu (*jedno dátum, tie freská*) alebo pri tvaroch, ktoré sa v daných prípadoch neprijali (napr. *budôv, niekoľko cigarí, od štvanej zvery, za moriami, šírymi poliami, za kermi* atď.). Jednotlivé odlišnosti nachádzame aj pri adaptácii prevzatých slov. Tak tu napríklad čítame, že má *rezne, stejky*, ale inde zasa *bulevardy*, pri ktorých sa zdomácňovanie realizovalo práve naopak: *steaky* ostalo, ale *bulevardy* sa prijali ako *bulváre*. Pozornosť by si zaslúžili aj niektoré zaujímavé väzby (napr. *zaujíma sa týchto vydedencov* = ujíma sa ich), zaujímavý neosobný výraz (*opršalo mi kloboúk*), ako aj isté kalky anglických väzieb (*vzal som rýchlik, vezmem autobus*) atď. Takéto odlišnosti sa miestami prejavujú aj pri adaptovaní vlastných mien cudzieho pôvodu, napr. *Karita* (= Charita), *Ukraina* a pod. Pravda, niekde je takáto odlišnosť spätá aj so širšími komunikačnými danosťami týchto textov. Zaiste nemôže prekvapiť fakt, že v spomienkach na Taliansko, publikovaných už v Amerike, uplatňuje autor pôvodný názov talianskeho mesta *Napoli*. Táto voľba ho však privádza k istým problémom, keď má napríklad toto meno ohýbať (*s Napolim*) alebo keď má od neho odvodzovať napr. obyvateľské meno (*Napoletánci*). Ako vidieť, uplatnenie odlišnej podoby vlastného mena zákonite vedie aj k výrazným rozdielom na ďalších rovinách jazykovej stavby.

Ostatnými príkladmi sme sa už dostali k lexikálnej stránke týchto textov. Šprincov jazyk aj tu ponúka pozorovateľovi viacero zaujímavostí. Vo všetkých sledovaných dielach totiž nájdeme odozvy staršieho stavu jazyka, a to cez typické ľudové výrazy, ako je *vigan*,

baršún, penálik (= malý nožík), ale aj cez niektoré staršie výrazy knižného charakteru (napr. *jestvota, výhosť, žhavý* - popri tomto poslednom výraze, ktorý je evidentným bohemizmom, vyskytuje sa v Šprincových textoch pravidelne aj iné slovo takéhoto charakteru, a to slovo *kapličká*). Pozornosť tu vzbudzujú niektoré slová, ktoré motivačne súvisia so všeobecne prijatými názvami pre príslušné skutočnosti, ale na onomatologickej rovine sa od nich odlišujú. Máme tu na mysli také Šprincove slová, ako sú *slaníčka* (= soľnička), *vlečník* (vlečka, príves za auto alebo traktor). Šprinc často prejavuje odvahu tvoriť nové slová, a to aj celkom nové, okazionálne, ale aj iné podľa existujúcich slov daného modelu. Tak v jeho slovníku nachádzame napr. slová *desák* (pomenovanie pre drobnú desaťcentovú mincu v USA; zreteľne podľa modelu päták, šesták; hneď vedľa stojí aj slovo *dvadsaťpäťcentník*), *potník* (o ktorom na príslušnom mieste autor priamo hovorí, že ho v debate utvorili s priateľmi; ide o pomenovanie pásky na zachytávanie potu vnútri klobúka), osobitné zložené slová *oslojazdec* (= jazdec na oslovi), slzočistý (z ustáleného prirovnania *čistý ako slza*), z východoslovenského nárečia prevzaté a adaptované slovo *štachietka* (pôvodne *štachítka*), okazionalizmus *duchaprázdne slová* (použil ho teda dávno predtým, ako sa doma uplatnil v Karvašovom jazyku) aj združené pomenovanie *čierni zamieňači* (dnes by sme povedali jednoducho vekslári). V opisoch M. Šprinc s obľubou používal slovo *klenbiť sa*. Tento výpočet osobitných lexikálnych výrazov možno ešte rozšíriť napríklad o takéto prípady: *orgiácke šialenstvo, ľahátko, čašnica* (od čašník), *Litvínci, litvínsky, hučné stroje* (= hlučné), *tekúci chlieb* (= tekutý), *pretrí si očie* (= oči a miesta okolo nich; pozoruhodný prípad), *makateľné miesto* (= hmatateľné), *cez ucho ihelné* (onomatologický rozdiel; bežne sa prijalo spojenie *cez ucho ihly*), pasy pre *bezkrajinárov* (bežnejšie *bezdomovcov*, hoci to zasa dostáva aj odlišný význam: bezdomovec = exulant, ale dnes aj človek, ktorý nemá kde bývať; Šprincovi ide o prvý uvedený význam).

Už tento stručný výpočet ukazuje, že v slovníku Šprincových próz sa vyskytujú viaceré skutočne pozoruhodné výrazy. Viaceré z nich ostali len príležitostnými pomenovaniami, iné sú zviazané so staršími fázami vývoja našej súčasnej slovnej zásoby, ale niektoré svedčia o autorovej premyslenej tendencii po uplatňovaní špecifických výrazových prostriedkov. Miestami síce autor neodhádol rozhodujúce smery vo vývine pomenovaní, ale aj v takomto prípade poskytujú jeho výrazy obraz o istých prúdoch vo vývine nášho slovníka v reči exilovej literatúry.

O tom, že frazeológia patrí k Šprincovým obľúbeným výrazovým prostriedkom, svedčí už sama frekvencia takýchto jednotiek v jeho prozaických textoch. Zisťujeme totiž, že voľačo vyše 500 strán uvedených próz obsahuje okolo 400 frazém.Tento údaj sám osebe zaraďuje M. Šprinca prozaika medzi tých slovenských spisovateľov, ktorí systematicky a cieľavedome frazeológiu využívajú, a to pre jej obraznosť, expresívnosť, všeobecnú rozšírenosť, idiomatickosť a ďalšie znaky takýchto prostriedkov. Keď však chceme sledovať funkcie frazeológie v Šprincovej próze, nevystačíme s uvedeným kvantitatívnym zistením, ale treba sledovať aj konkrétne autorove prístupy k frazeológii, jeho výber frazém, jeho spôsoby zapájania týchto jednotiek do textu, jeho vlastné aktualizačné zásahy do frazém atď. Až pri takejto analýze sa ukáže, v čom spočíva hodnota týchto prostriedkov pre jazyk Šprincovej prózy a v čom azda ponúka toto dielo podnety aj pre uplatňovanie frazém v umeleckej tvorbe všeobecne. Sledovaniu týchto otázok budeme venovať celú ďalšiu časť tohto príspevku.

Pokiaľ ide o výber frazém v Šprincových prózach, môžeme konštatovať, že v nich jednoznačne prevláda celonárodná, všeobecne známa frazeológia. Iba niekoľko jednotiek je tu menej známych, pričom niekedy ide o krajovú jednotku alebo o jednotku, ktorá v dnešnom jazyku ustúpila z bežného používania. Spomenieme tu aspoň niekoľko takýchto osobitností, ktoré si azda zaslúžia, aby sa niekedy pri frazeografickom spracúvaní slovenskej frazeológie zachovali aj pre všeobecnejšie uplatnenie. Máme tu na mysli napríklad takéto jednotky: *Horšie ako na Radvanskom trhu* (Z, 66 - krajová jednotka; pravopis adjektívnej zložky nechávame podľa podoby v texte). - *Či ti čert do toho zase nenaplul?* (Z, 26 - jednotka celkovo ustúpila, hoci v rozličných obmenách bola známa v starších rozprávkach). - *Nadávali sme si do štepených somárov* (Z, 71 - v staršom období celkom bežná a pritom frazeologizovaná nadávka, v novšom období takmer celkom ustúpila). - Krásna ako marcipán (K, 3 - toto prirovnanie tiež ustúpilo; na tomto mieste textu je však o to zaujímavejšie, že sa vzťahuje na chatu, a teda autor tu má zreteľne na mysli alúziu na rozprávkovú medovníkovú chalúpku). - *Odišiel a nechal nás ako hrach pri ceste* (K, 99 - všeobecne známe je prirovnanie *mať sa ako hrach pri ceste*, t.j. zle; autor však zapája toto prirovnanie do nezvyčajného okolia, a tak čiastočne posúva jeho kategoriálny aj vecný význam; posuny takéhoto druhu sa však vyskytujú v Šprincových prózach aj na iných miestach a v iných súvislostiach, napr.: *To ticho je také husté, že by si ho mohol krájať* (C, 81; bežne iba o dyme). - *Jožko lacný, Bosniak so svojím košom* (Z, 15 - jednotka je známa,

ale v ustálenej podobe *lacný Jožko*). - *... v alejách papradia. Na Spiši sme ich volali hadími rebrami* (C, 26 - opäť jeden z krajových výrazov; všeobecnejšie známy je podobný názov pre papradie, a to *čertove rebrá*).

Aspoň zaznamenať treba aj niekoľko ďalších nezvyčajných, a teda príznakových frazém, napr.: *medové dni* (K, 56 - v slovenčine je bežné iba spojenie medové týždne, z iných jazykov sú však známe výrazy *medové dni* aj *medové mesiace*), *konské muchy* (Z, 14 - ľudové označenie pre rozličný hmyz, ktorý sa vyskytuje najmä v prostredí, kde žijú domáce zvieratá), *Stalinove organy* (K, 58 - dobový frazeologizmus na označenie mohutnej raketovej streľby "katuší"), *Próba nie je streľba* (Z, 64 - tento výraz nemá povahu originálneho príslovia, je to skôr spojenie, ktoré vzniklo podľa modelu klasických prísloví pre isté didaktizujúce ciele). - *Hovorievalo sa: lastovička - katolíčka a škovránek - luteránek* (Z, 107 - aj toto je dobový výraz utvorený podľa typických prísloví, chýba mu však všeobecnejší zámer, je skôr odrazom starších napätí medzi katolíckou a evanjelickou časťou nášho národného spoločenstva).

Ako výraznú osobitosť Šprincovej frazeológie musíme zachytiť jeden špecifický druh frazeologizovanej konštrukcie. Reprezentujú ju takéto konkrétne výrazy: *Nie je to spev ako spev.* (Z, 97) - *Nie je to rieka ako rieka.* (C, 16) - *Neboli to kravy ako kravy* (K, 137). Výrazov takéhoto druhu je v sledovaných textoch oveľa viac. V čom spočíva ich zvláštnosť? V tom, že pevnou zložkou frazeologizovanej konštrukcie je u Šprinca aj zámenný komponent "*to*", ktorý vo všeobecne ustálenej podobe tejto frazeologizovanej konštrukcie chýba. V bežnom jazyku sa vyskytujú teda napríklad výrazy *nie je kniha ako kniha, nie je chlap ako chlap* a pod. Na jednom mieste má síce aj M. Šprinc výraz "*Nie muchy ako muchy. Boli to muchy zvláštne*", ale celkovo u neho jednoznačne prevláda uvedený variant s rozšíreným zložením. Túto osobitnú podobu sme tu označili ako variant, ale zároveň musíme konštatovať, že uvedené rozšírené zloženie trochu posúva význam celej jednotky k väčšej konkretizácii, a preto v ňom možno vidieť aj prvky frazeologickej derivácie, ktorá môže viesť k celkovému odlíšeniu tejto rozšírenej podoby od všeobecne známej užšej podoby.

Už pri niektorých predchádzajúcich prípadoch sme konštatovali, že frazémy dovoľujú narábať s rozličnými asociáciami, narážkami, alúziami a pod. V tomto smere M. Šprinc pokračuje aj pri ďalších výrazoch, a to okrem iného aj tak, že do svojho textu zapája na spôsob frazém aj isté úryvky iných ustálených textov, resp. celé ustálené texty nefrazeologickej povahy. Tieto prípady pre svoju ustálenosť

a prípadnú obraznosť naozaj nemajú ďaleko od vlastnej frazeológie, a preto sa niekedy pokladajú za súčasť široko chápanej frazeológie (v takomto zmysle napr. V. Petrovičová pokladá rozličné ustálené úryvky použité v publicistike za zložku publicistickej frazeológie - porov. Petrović, 1989). V sledovaných textoch ide napríklad o takéto uplatnenia: *Plné leto pred nami. Keď sčervenie lístie na jeseň, šibneme dakde do alpskej doliny* (K, 99 - parafráza častí zo známej piesne Hej, už sa na tej hore lístie červeneje). - ... *my pútnici z tatranských hôr, vyhnaní zo zeme krásnej a milovanej.* (K, 177) - ... a kývať na pozdrav tejto zemi milovanej (K, 311 - alúzia na Máchove verše, hoci raz ide o Slovensko, druhý raz o Taliansko). - *Boh s nami; kto proti nám, toho parom zmetie* (K, 123 - tu sa dokonca spája frazéma s takýmto citátom; výraz však vyznieva trochu polemicky: autor chápe jednotku *Boh s nami* ako menej frazeologizovanú, v bežnom používaní zašla jej frazeologizácia ďalej: *Boh s nami, s nimi, s ním, s ňou* = čo tam po nás, po nich, po ňom, po nej, na nej nezáleží; uvedené spojenie teda primerane vyznieva iba pri pôvodnom, teda konkrétnom náboženskom chápaní uvedenej jednotky, vtedy má plný zmysel aj pripojený úryvok z hymny).

Po uvedení niekoľkých osobitných jednotiek a po zistení, že podstatná časť Šprincových frazém patrí do bežnej celonárodnej frazeológie ostáva nám konštatovať, že frazém, ktoré odkazujú na iné jazyky, iné prostredie, je v týchto prózach naozaj veľmi málo. Nachádzame tu napríklad isté prirovnania tohto typu (*smetiská čmudili ako gehenny* - K, 71; *potil som sa ako opica v kufri* - C, 75; v domácom prostredí je bežnejšie prirovnanie *potiť sa ako somár v kufri*), ako aj niekoľko klasických prísloví v latinskej podobe aj s pripojeným slovenským znením: *Sic transit gloria mundi, tak míňa sláva sveta* (K, 229 - v zdomácnenej podobe je bežná zvratná forma *tak sa míňa sláva sveta*); *Quod non est in scriptis, non est in mundo, čo je nie na papieri, nejestvuje na tomto svete* (K, 292 - aj v tomto prípade je zdomácnená trochu odlišná forma: *Čo nie je v písmach (na písme), nie je ani na svete*; Šprincov preklad má isté konkretizačné prvky, ktoré bežne v príslovíach skôr ustupujú).

Už pri niektorých predchádzajúcich prípadoch sme konštatovali autorovu voľnejšiu manipuláciu s istými frazémami. Prejavy rovnakej tendencie možno ešte vo väčšej miere pozorovať pri jednotkách, ktoré pripúšťajú nejakú variantnosť. Takéto frazémy totiž dávajú možnosť rozličného obmieňania, ba dovoľujú autorovi, aby aj individualizujúco či konkretizačne zasiahol do ustáleného zloženia alebo do ustálenej stavby takýchto výrazov. Autorova stratégia je pritom veľmi diferencovaná. Nachádzame tu prípady, ktoré upozorňujú na varia-

bilnosť takého typu, ktorý nie je celkom bežný, prípady, v ktorých sa kontextovo rozvíja variantný rad danej jednotky, prípady, v ktorých sa prihliada na osobitné zvukové, významové aj štylistické vlastnosti daných frazém, ako aj jednotlivé prípady s ďalšími špecifickými prejavmi variabilnosti. Keďže M. Šprinc uplatňuje viaceré z uvedených typov variantnosti frazém systematicky, možno v tom vidieť naozaj nie náhodný prvok, ale prejav jeho vlastného prístupu k využívaniu takýchto jednotiek. Pravdaže, nie všetky takéto prípady sú tu akoby na jednej rovine; niektoré možno chápať skôr ako prejav autorovho individuálneho uplatňovania variantných frazém, kým iné sú zasa skôr prejavom všeobecnejších (napr. dobových, spoločenských, krajových) tendencií vo fungovaní a vývine našej frazeológie. Z naznačených rozdielov pri Šprincovom uplatňovaní variantnosti frazém upozorníme po predchádzajúcich poznámkach aspoň na niektoré pozoruhodnejšie konkrétne prípady.

Autor nás nepriamo upozorňuje - a to najmä v najnovšej z troch sledovaných kníh - na možnosti obmieňania v jednotke, ktorá sa doma dosť všeobecne uplatňuje iba v podobe *ako áno, ako nie*; On používa podobu *ako hej, ako nie*. Pri porekadle *Padla kosa na kameň* je v súčasnosti známa práve variabilita slovesnej zložky: Popri uvedenom slovese sa tu uplatňujú aj slovesá *trafila, uderila, narazila*. M. Šprinc zachytáva jednu z ďalších možností: *cvengla kosa na kameň* (K, 86). Popri tom však uplatnil danú frazému aj v podobe, ktorá uplatňuje obmieňanie na inom mieste jej zloženia: Cvengía kosa o kameň (Z, 38). Obidve tieto obmeny sú podstatnejšieho rázu, preto by nemali uniknúť pozornosti našej súčasnej jazykovej praxe ani pozornosti lexikografických opisov tejto frazémy. Ďalšie prípady sa vyznačujú tým, že variabilita frazémy naznačuje, že používateľ sa tu zámerne a z dosť presných dôvodov celkom vyhýba istej neprimeranej zložke, alebo ju aspoň variantne zamieňa zložkou prijateľnejšou. Ide o takéto prípady: *Aby to pes spral* (Z, 77). - Aby to hrom spral (K, 85 - ak si uvedomíme, že ide o obmenu jednotky *aby to Parom spral, vzal, uchytil*, je dosť jasné, že autor sa tu vyhýba povereč-nému Parom, a tak čiastočne zjemňuje povahu pôvodnej kliatby). - *Čušal som ako voš pod chvostom* (Z, 81). - *Pekne tíško sme sa usalašili v jednom oddelení ako vši pod chrastou* (K, 84 - ak odhliadame od kategoriálnej premenlivosti v druhom prípade, musíme tu zaznamenať obmieňanie poslednej zložky prirovnania: *pod chvostom - pod chrastou*; v súčasnej praxi sa pevne ustálila iba druhá z týchto zložiek, autor teda upozorňuje na starší prípad variabilnosti tejto jednotky). - ... *všetko sa na ne dívalo ako na maľované vráta* (K, 65). - ...*dívali sa ako teľce na nové vráta* (K, 68 - všeobecnejšiemu uplat-

ňovaniu tohto prirovnania bráni práve nie vždy únosný komponent teľce, autor preto opäť pripomína variant bez tejto zložky). K všeobecne známemu prirovnaniu *(byť) natlačení ako sardinky* (trochu zriedkavejšie aj *ako haringy*) uvádza M. Šprinc všeobecnejší variant v podobe *nadžganí ako ryby v sude* (K,52 - okrem expresívneho *nadžganí* je tu pozoruhodné aj rozšírenie zloženia frazémy: *ako ryby v sude*) aj synonymné prirovnanie s odlišnou motiváciou: *nadžganí ako rusle* (K, 234).

Zaujímané sú aj prípady, keď autor na podklade pevne ustáleného štruktúrno-sémantického základu frazémy dotvára istý novotvar, pričom však rešpektuje jej všeobecný význam. Napr.: *Nešťastie nechodí po horách, ale po psoch* (Z, 52). - *Lebo nešťastie nechodí po horách, ale po emigrantoch* (K, 309). - *Vrana k vrane sadá, tulák tuláka si hľadá* (K, 90). Podobné je tu niekedy aj obmieňanie číslovkových alebo vôbec kvantitatívnych komponentov: *Od tých farských dverí nedostanú ma ani tri páry volov* (Z, 26) - ...že to nedtrhne ani desať volov (K, 209). Z ďalších jednotlivostí zaznamenávame aspoň takéto prípady súvisiace s variantnosťou: *Sväté želania, ako obyčajne* (K, 105) - *Všetko sa prispôsobovalo zbožným želaniam* (K, 165 - dnes je pevne ustálená iba druhá podoba tejto jednotky). - *Smial som sa šibeničným smiechom* (K, 55 - tento prípad vlastne už nie je variantom, ale skôr už derivátom od známej jednotky *šibeničný humor*). - *Prach sem, prach ta*...(K, 115 - zdá sa, že autor tu cieľavedome "opravuje" prijatú podobu, keď aj v druhej časti uplatňuje zámenný komponent so smerovým, nie miestnym významom; prikláňame sa však k tomu, že idiomatickosť mnohých frazém súvisí práve s takouto "nelogickosťou", a preto uvedené počínanie hodnotíme ako nie celkom primeraný zásah do tejto tautologickej jednotky). - *Bol som samé oči* (Z, 29 - autor podporuje expresívnosť frazémy použitím plurálu mennej zložky; zdá sa však, že oveľa výraznejšie tu vyznieva druhovo použitý singulár). Podobný zásah autora nachádzame aj v spojení *Ale odvážnym šťastie žičí* (K, 160 - pri porovnaní s bežnou formou *Odvážnemu šťastie praje* je tu malá lexikálna obmena, ale predovšetkým zasa príznakový plurál mennej zložky, ktorý paradoxne - vyjadruje menšiu mieru všeobecnosti ako druhový singulár: Autor tu teda dosiahol opak svojho zámeru, namiesto zovšeobecňovania, generalizácie obyčajnú kvantifikáciu).

Práve v súvislosti s variantnosťou sa chceme dotknúť malou poznámkou skupiny frazém, ktoré majú vo svojom zložení komponent *boží*, prípadne i *svätý*. Ako je známe, pod ideologickým tlakom sa v našej frazeológii niekedy postupne a akoby nenásilne, inokedy zasa celkom mechanicky a vlastne aj nasilu presadzovali také podo-

by príslušných frazém, z ktorých sa uvedené komponenty vypúšťali. M. Šprinc nebol vo svojej reči vystavený tomuto vplyvu, a tak sa dané jednotky u neho vyskytujú vždy aj s uvedenými zložkami. Toto nevyslovujeme ako hodnotenie, ale ako prosté konštatovanie. Keď chceme takéto prípady aj hodnotiť, treba osobitne sledovať každý z nich. V Šprincových textoch nachádzame takéto prípady: *taká smola od božieho rána* (Z, 26). - *Akí sme, takí sme, boží sme* (C, 31). - *Kde si, človeče boží?* (Z, 57) - *Teraz ma už berte v mene božom* (Z, 64). Prvý výraz (*od božieho rána*) sa už dávnejšie "sekularizoval" a pripúšťal aj "svetskejšiu" podobu *od samého rána*. Druhá jednotka je špecifickým prípadom porekadla. Sledovaná zložka sa tu vyskytuje až v tretej časti, a tak je logické, že pri bežnej tendencii vývinu prísloví a porekadiel k dvojčlennosti ustúpila práve táto tretia časť a v nej aj sledovaná zložka. Tretia uvedená jednotka má vlastne iba v tejto podobe hodnotu frazémy (pri vypustení danej zložky je to obyčajné jednoslovné oslovenie) a v poslednej je príslušný komponent tiež pevne ustálený (jednotka existuje len s príslušným slovom, nemá lexikálne varianty; iná vec je, že sa celá jednotka práve pre takéto zloženie v domácej reči často odchádzala). Po týchto porovnaniach môžeme konštatovať, že M. Šprinc svojím úzom nenásilne pripomína existenciu variantov s komponentom boží alebo upozorňuje na existenciu takýchto jednotiek vôbec.

Na viacerých miestach sme už naznačili, že M. Šprinc niekedy dosť voľne narába s frazeologickým výrazivom, pričom výsledok jeho aktualizačných zásahov sa prejavuje rozlične. Často ide iba o tzv. frazeologické inovácie, niekedy však už o výrazné aktualizovanie. Pri zásahoch prvého typu sa kontextovo obmieňa výrazová stránka frazémy, ale jej význam ostáva v podstate zachovaný, prípadne trochu štylisticky modifikovaný (nie je to variant frazémy, lebo ide o aktuálnu zmenu, nie je to ani aktualizácia, lebo zmena nezasahuje významovú stránku frazémy). Napr.: *Je to pravda, svätosvätá pravda* (Z, 13 - súslovie *sväto-sväte* je ustálené iba v príslovkovej platnosti). - *Utekáte z menšieho dažďa pod väčší* (K, 148 - inovácia jednotky *dostať sa z dažďa pod odkvap*). - *Vrátil som sa natešený do Feldkirchenu po svoje štyri slivky* (K, 136 - bežne: *vziať si svojich sedem slivák*). - *Tu je pes zahrabaný* (K, 160 - pripomína staršiu podobu tejto frazémy; u M. Šprinca to zaiste nie je bez vplyvu cudzojazyčnej, napr. nemeckej podoby tejto jednotky).

Zásahy druhého spomenutého typu sa dotýkajú aj významu frazémy. Uvedieme aspoň niekoľko príkladov. Napr.: *Isteže je dobre spojiť svätú veci s užitočnými* ...(K, 206 - parafráza zvratu *spojiť príjemné s užitočným*: Autor tu hovorí o spätí plnenia svojich kňaz-

ských úloh s malými výhodami; komponent "*sväté*" tu nie je bežná zámena ustáleného prvku "*príjemné*", ale prináša aj celkom nový význam). - *Prekročili sme Rubikon a povedali sme si s Júliom Cézarom Alea jacta est, čiže kocka padla do vody.* (K, 88 - latinská podoba frazémy je pôvodná, ale preklad je kontextovo aktualizovaný) - *Vidíte, to osemnáste storočie francúzskej literatúry nie je dobré ani pre psa* (Z, 51 - predtým je reč o tom, ako počas prednášky o francúzskej literatúre 18. storočia vbehol do posluchárne pes a rozštekal sa: typický príklad sémantickej aktualizácie, keď sa význam frazémy aj bez formálnych zmien pod vplyvom kontextu chápe "doslovne", podľa priamych významov jej zložiek).

Pri spomenutej záľube M. Šprinca vo využívaní frazeológie, čo možno chápať ako jeden z prejavov jeho tendencie po uplatňovaní expresívnych prostriedkov všeobecne, neprekvapuje, že na mnohých miestach sa v jeho texte stretajú aj dve frazémy v jednej vete, že sa často stretajú aj s inými expresívnymi prvkami a že niekedy takéto uplatňovanie vyznieva aj problematicky. Sledujme aspoň niekoľko príkladov: *Bože môj, kde to len do paroma ideme?* (K, 173 - spojenie výrazov s takmer opačnou štylistickou hodnotou v rámci expresívnosti). - *Musím vytasiť karty* (K, 249 - zmena je výsledkom skríženia jednotky *vyložiť karty* (*na stôl*) a *tasiť meč*. - *Ľudia sa sťahovali do krytov ako myši z topiacej sa lode* (K, 52 - prirovnanie sa bežne spája s výrazom "odkiaľ", a nie "kam"; zaujímavejšia je tu však lexikálna obmena: *myši - potkany*; bežne sa uplatňuje v podobe *miznúť odniekiaľ ako potkany z topiacej sa lode*). - *Niet ani mašle. I tá kdesi krky zlomila.* (K, 218 - zdanlivo nezmyselné spojenie, ale pri desémantizácii nie je nemožné; navyše sa sémantika nového spojenia obohatila špecifickým spolupôsobením slov *mašľa* a *krky*.) - *Nie všetky prežijú čas a jeho nemilosrdné zuby* (C, 5 - trochu neorganické, a teda násilné rozloženie známej jednotky *zub času*). - *Čo čert chcel, stalo sa* (K, 85 - je to zasa jeden z prípadov autorovho "opravovania" nelogickej stavby danej povrávky: Reč je o niečom nepríjemnom, preto sa autorovi zdá nelogické hovoriť, že to čert nechcel, a preto aktualizoval výraz uvedeným spôsobom).

Ako väčšina autorov, ktorí bohatšie uplatňujú frazeológiu, ponúka aj M. Šprinc pestrý výber frazém, zaujímavý repertoár ich uplatnení, veľkú odvahu v ich aktualizovaní a dotváraní. To všetko vedie k zisteniu, že toto dielo nemožno obísť pri skúmaní našej frazeológie. Pozornosť si teda zasluhuje nielen preto, že vzniklo z pera donedávna zatajovaného autora (hoci ani splácanie dlhu v tomto smere nie je zanedbateľným motívom), ale ešte viac pre svoje výrazné jazykové, literárne a širšie kultúrne kvality.

Literatúra:

Hvišč, J.: Mikuláš Šprinc. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 37, 1990/91, s. 179-183.

Petrović, Vl.: Novinska frazeologija. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada 1989. 153 s.

Slavo Ondrejovič

K jazykovej situácii na slovensku

JÚĽŠ SAV, Bratislava

Jazyková situácia na Slovensku sa doteraz zo sociolingvistického pohľadu neskúmala nijako sústavnejšie. Ani niet divu, lebo hlavný prúd synchrónnej lingvistiky sa u nás v mnohých prípadoch vyznačoval takmer "antisociolingvistickou" orientáciou, čo sa okrem iného prejavuje aj na spôsobe prípravy kodifikačných príručiek. Okrem historického a nárečového výskumu, v ktorých je sociolingvistický aspekt akoby apriórne prítomny, pre obrat, známy vo svetovej lingvistike ako "komunikačno-pragmatický", predstavoval u nás dôležitý stimul predovšetkým projekt "***Hovorená podoba spisovnej slovenčiny***", realizovaný pod vedením Eugena Paulinyho v 60. rokoch /porov. zb. Hovorená podoba spisovnej slovenčiny, 1-2, 1965/. Jazykový obraz Slovenska dnes dopĺňajú viaceré ďalšie práce D. Slančovej, V. Patráša, V. Budovičovej, sústreďujúcej sa na česko-slovenskú a slovensko-českú jazykovú problematiku, a i. Celú mozaiku jazykovej situácie na Slovensku pomáhajú dotahovať členovia projektového tímu "Sociolingvistický výskum slovenčiny, 1991-1993" /podrobnejšie porov. Projekt, 1989/.

Pre jazykovú situáciu na Slovensku v širokom zmysle má zásadný význam aj fakt, že náš spisovný jazyk má stredoslovenské podložie, vznikol, ako je všeobecne známe, na báze tzv. kultúrnej stredoslovenčiny, ktorá má v rámci Slovenska centrálnu polohu, a hlavné mesto Bratislava, v ktorom sa oddávna sústreďuje kultúrny, hospodársky a administratívny život Slovenska, kde sa nachádza väčšina divadiel, kde má sídlo Slovenský rozhlas i Slovenská televízia, leží vysunuté na juhozápadnom cípe Slovenskej republiky ako hraničné mesto. Z výkladov historickej jazykovedy jednoznačne vyplýva, že stredná slovenčina oddávna javila tendenciu stať sa nadnárečovým útvarom, od najstarších čias sa práve ona šírila v nadnárečovej platnosti cez svoje hranice smerom na západ i na východ a v tejto platnosti fungovala aj pred zavedením štúrovskej spisovnej slovenčiny. Takže Ľ. Štúr, keď sa pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny oprel o

kultúrnu stredoslovenčinu, vykonal v tomto zmysle iba nevyhnutný a logický akt, preukážuc pritom zmysel pre reálne uvažovanie i bystrú analýzu skutočnej situácie. Aj nové prezretie historického materiálu v súvislosti s prípravou Historického slovníka slovenského jazyka potvrdilo, že v predstave o najväčšej expanzívnosti, dominantnosti strednej slovenčiny v predkodifikačných obdobiach netreba robiť veľké revízie, aj keď je pravda, že v istých obdobiach nadnárečovú platnosť mala kultúrna západoslovenčina /južná/, ba i kultúrna východoslovenčina. Dneš však akoby dominantným či expanzívnym sa stával jazyk Bratislavy aspoň v tom zmysle, že rozhlasový a televízny signál zväčša bratislavskej proveniencie, t. j. vysielaný z Bratislavy, sa ocitá v úlohe nenápadného spoločníka všetkých obyvateľov Slovenska.

V takejto situácii nie je nič prekvapujúce, ak sa objavujú postoje a hodnotenia, kvalifikujúce jazykovú situáciu na Slovensku zvnútra cez prizmu vnímania seba a iných ako "my a oni", ba ani to, že tieto postoje môžu niekedy vyznievať konfrontačne či dokonca konfliktne. To, že otázka jazykovej konfliktnosti sa nemusí týkať len medzijazykových súvislostí, ale môže mať aj vnútrojazykový charakter, signalizovali už dávnejšie a signalizujú aj dnes okrem iného i občasné ohlasy v bežnej tlači. Veľmi charakteristické je v tejto súvislosti hodnotenie situácie pedagóga dramatického konzervatória v Košiciach P. Fábryho. Uveďme z neho aspoň nasledujúce riadky: "Priam bolestné je nechať mojich žiakov /ide o študentov hercov - S. O./ vyslovovať spisovne. Na hodine sa ešte ako-tak usilujú, ale sotva vyjdú za roh školy, hovoria tvrdo. Nemôžu za to. Napodobňujú spolužiakov alebo niektoré hlásateľky v televízii, televíznych športových komentátorov a takmer všetkých mladých bratislavských hercov. Darmo ich presviedčam o nesprávnom vyslovovaní "l" tam, kde má byť "ľ". Večer si pustia rádio alebo televíziu a počujú ako herci nepovedia "ňechcem", ale "nechcem", nie "ľudia", ale "ludia" atď. A potom vravte niečo mladým adeptom herectva! Pritom majú výborné základy z nárečí! Vravia síce "krátko", ale nádherne mäkčia: ľ, ľe, ľi... /Fábry, 1986/.

V. Bernáth v Novom slove /1986/ takmer súčasne a bez okolkov vyhlasuje, že "moderná" bratislavská melodika, ktorá sa čím ďalej tým viac udomácňuje v rozhlase a televízii, je "až odporná obyvateľom ostatných regiónov Slovenska".

V tlači sa diskutuje aj o pojme bratislavocentrizmus, resp. blavocentrizmus /podľa modelu pragocentrizmu/, ktorý - súdiac podľa ohlasov v tlači - trápi najviac obyvateľov východného Slovenska.

Aby sme mohli preskúmať túto otázku priamo "v teréne", podnikli sme v rámci projektu ***Sociolingvistický výskum slovenčiny*** v júli r. 1991 výskumnú cestu, ktorá by mala byť prvou sondou do tejto významnej problematiky - na južné Slovensko do Lučenca a na sever do Martina. Táto voľba bola v prvom prípade motivovaná najmä tým, že pre Lučenec bola vždy a je aj podnes - podobne ako pre Bratislavu - charakteristická viacjazykovosť, diglosia, a výber v druhom prípade bol urobený z ohľadu na to, že Turčiansky Sv. Martin v priebehu dejín získal povesť centra slovenských národných snáh, že je sídlom Matice slovenskej a iných kultúrno-národných inštitúcií, že je, ako hovorí J. Vanovič v Knihe o starom Martine, "najzaslúžilejšie slovenské mesto" /s. 75/.

S cieľom získať údaje o lokálnej jazykovej situácii a jazykových postojoch, jazykovom vedomí, čo najpresnejšie a najmenej ovplyvnené sebaštylizáciou informantov, sociolingvistický výskum medzi obyvateľmi Lučenca, Martina a Bratislavy sme zamerali len na 1. nahrávanie spontánnych textov a na 2. vedenie sociolingvistického interview. Keďže sme na nahrávanie mali k dispozícii kazetový stereonahrávač zn. Aiwa, ktorý umožňuje nepozorované snímanie hovoru, vyhli sme sa vlastne problémom, ktoré zhromažďovanie takéhoto materiálu pomocou tradičného magnetofónu prináša v podobe tzv. paradoxu pozorovateľa. "Etickému knokautu" /M. Bell/ sme sa vyhli tým, že potom sami informanti nahrávanie "ratifikovali". Všetky interview sa viedli formou tzv. zapojeného účastníka zvyčajne v celkom neformálnych podmienkach, kde sa explorátor dostával do roly jedného z diskutujúcich, kde "zapadal" do diskusie o téme, ktorá zvyčajne ani nebola nastolená ako základná.

Interview, ktoré prebiehali v rôznych profesionálnych alebo záujmových skupinách, ale ešte častejšie to boli individuálne rozhovory, týkali sa ponajviac jazykovej situácie vo vlastnom meste /"Zdá sa vám, že sa tu hovorí, hovoríte dobre po slovensky, spisovne, dobrou slovenčinou a pod.?", Čo pokladáte za typické pre jazyk vášho mesta?"/, ale i v ostatných dvoch mestách, ďalej sa kládli otázky o verejných vystúpeniach našej politickej reprezentácie, najmä parlamentu /typ: "Čo vás najviac ruší - ak vás vôbec niečo ruší - z jazykového hľadiska vo vystúpeniach našich politikov, poslancov...?"/, zisťovali sa zdroje jazykových konfliktov napr. medzi Slovákmi a Maďarmi a pod. Okrem toho sme skúmali postoje k tzv. neuralgickým bodom v norme spisovnej slovenčiny, napr. k statusu hlásky ä, k dodržiavaniu či nedodržiavaniu palatálnosti v skupinách le, li, k výslovnosti viacerých slov cudzieho pôvodu /vlastných mien i apelatív/. Kontrolnú funkciu tu malo paralelné nahrávanie interview.

Aspoň stručne k niektorým zisteniam najprv o jazykovej situácii v mestách a postojoch ich obyvateľstva a potom niekoľko všeobecnejších téz.

Lučenec, nachádzajúci sa v centre novohradskej nárečovej oblasti, je takmer tridsaťtisícové mesto, v ktorom podľa posledného sčítania z r. 1991 žije necelých 25 000 Slovákov a 4804 čiže 17% Maďarov. Podľa uhorských štatistík z r. 1880 až 1910 bol pomer aj opačný /treba však k tomu dodať, že v tom čase sa nezisťovala maďarská národnosť, ale znalosť maďarského jazyka/, mesto bolo aj súčasťou Maďarska a podľa odhadu i dnes ovláda maďarčinu asi 40 % obyvateľstva. V dôsledku zlúčenia Lučenca ako slovensko-maďarského a Tuhára ako slovenského mesta v r. 1891 a prisťahovalectva najmä zo severnejšie položených dedín, utvoril sa v mestskej reči Lučenca špecifický jemný timbre, prejavujúci sa v tom, že v lučeneckej mestskej reči nechýba penultimový prízvuk /na rozdiel od severného typu však skôr so zdôraznenou dynamickou než melodickou zložkou/ a že prozodický obraz výpovedí je poznačený čiastočne aj maďarskou intonáciou. Obyvatelia iných regiónov toto zafarbenie identifikujú ako "zaťahovanie", "spievanie", ba aj "maďarské zaťahovanie", a to dokonca aj u tých obyvateľov Lučenca, ktorí po maďarsky vôbec nevedia /porov. prílohu/. Ak túto situáciu porovnáme s Bratislavou, ktorá sa rozprestiera na rozhraní troch národnostných pásiem, okrem slovenského aj maďarského a nemeckého, predtým veľmi silných zložiek, dnes však len v 5 %, resp. O,5 %-nom zastúpení /slovenská časť obyvateľstva tvorí 91,1 %/, ukazuje sa, že situácia je tu iná: nevzniká "nová kvalita". Bratislava bola a ešte aj je cieľom sťahovania obyvateľstva zo všetkých regiónov Slovenska, ale to s ňou jazykovo "nepohne" alebo "pohne" len veľmi málo. Bratislava skôr neutralizuje, nivelizuje, stiera zvláštnosti a typické črty jazyka prisťahovalcov, podľa ich vlastného vyjadrenia "otupuje ich jazykový cit", aj keď iste nie vždy a nie absolútne. Vplyv jazyka prisťahovalcov smeruje, na prvý pohľad trochu prekvapivo, k posilneniu spisovnosti, štandardnosti jazykového vyjadrovania v Bratislave, a to nielen vďaka stredoslovenským "kolonistom". Sotva je preto oprávnené hodnotenie jazyka Bratislavy od J. Tomana, ktoré nachádzame v slovenskom preklade jeho knihy Jak dobře mluvit: "Koľko... obyvateľov Bratislavy hovorí spisovne? Nazdávame sa, že jedno percento je veľmi mnoho, a že to bude skôr promile. Väčšina ľudí je síce schopná písať spisovnou slovenčinou, ale pri rozhovore ju nepoužíva" /1981, s. 79/. Je pravda, že s rastúcou mierou spontánnosti, familiárnosti a intímnosti klesá miera spisovného vyjadrovania, ale práve ono miešanie skupín obyvateľstva rôzneho z hľadiska pôvodu

prináša so sebou, aspoň podľa našej sondy, aj integračno-nivelizačnú líniu, ktorá sa manifestuje v rastúcej miere používania spisovného jazyka. Možno sa domnievať, že J. Toman pri svojom hodnotení vychádzal z jazykového modelu Prahy, ktorý pozná iste lepšie, kde je dištancia medzi reálnym vyjadrovaním a spisovnou normou skutočne väčšia.

O Lučenci možno vcelku tvrdiť, že sa v tomto meste hovorí štandardným spisovným jazykom. V súlade s kodifikáciou sa zachováva palatálna výslovnosť ľ s výnimku skupín le, li, ktoré sa vyslovujú tvrdo. Ani príklad Lučenca nepotvrdzuje teda konštatovanie E. Paulinyho, že mäkké ľ v slovenských mestách celkom zaniká /Pauliny, 1963, s. 291/.

Vo vzťahu k jazyku Bratislavy, resp. z Bratislavy, sú obyvatelia Lučenca tolerantnejší v porovnaní s obyvateľmi Martina. Je však, pravdaže, zásadný rozdiel, či ide o spisovný jazyk profesionálov slova v rozhlase a televízii /s tým sa vcelku stotožňujú/ alebo o bratislavčinu starousadlíkov, ktorú považujú za "príliš tvrdú", "nepeknú", "neslovenskú", "smiešnu", "veselú" a pod.

K jazyku našej politickej scény je zaujímavé uviesť, že kým pre Martinčanov bola najrušivejším elementom uvedená tvrdosť, v Lučenci naproti tomu v najväčšom počte odpovedí figurovala v tejto funkcii východoslovenská krátkosť.

Martin, dnes vyše 58 000-ové mesto /96,4 % Slovákov/, takisto zasiahlo rozsiahle "miešanie" obyvateľstva, a to najmä vinou Závodov ťažkého strojárstva, predtým Stalinových závodov, z celého Slovenska aj Čiech, mnohí sa sem presídlili zo zátopových oblastí z Oravy, Liptova a i. Aj tu má mestská reč charakter konglomerátu. Mnohí do Martina dochádzajú denne z okolitých obcí za prácou alebo sa v tomto meste usadili natrvalo, a tí akoby znovu oživovali trochu oslabený turčiansky ráz Martina. Na rozdiel od Lučenca možno tu pozorovať výskyt mäkkých i tvrdých realizácií skupín le, li. Hláska ä však nie je pre mestskú reč Martina nijako charakteristická, používajú ju skôr tí, čo za prácou prichádzajú do Martina z okolitých dedín, v ktorých sa ona vyskytuje. Pod tlakom okolia však často od nej ustupujú /"hneď si to všimnú", "smejú sa mi"/ alebo ho demonštratívne uplatňujú ako znak príslušnosti k "pôvodnej" turčiansko-martinskej societe. Bratislavská reč sa tu hodnotila vyslovene len negatívne ako "odporná", "strašná", "trhá mi uši" a pod. Jediné kvalifikácie, ktoré sme zaznamenali ako nie negatívne, boli vyjadrenia, že bratislavčina je "taká macherská" alebo "frajerská".

Niektoré závery:

1. "Konflikty" medzi Bratislavou a stredným Slovenskom v jazykovej oblasti reálne existujú /toto konštatovanie, pravda, platí nielen zo strany stredoslovenských miest voči Bratislave, ale aj naopak: pre pôvodných obyvateľov Bratislavy je stredná slovenčina príliš mäkká, "dedinská", "valašská" a pod./.

2. Predpoklad o všeobecnom stvrdzovaní palatálneho ľ v mestách sa nepotvrdzuje /len v pozíciách pred e, i/.

3. Hláska ä je priznáková dokonca aj v Martine.

4. V rámci sledovaných miest k národnostným konfliktom nedochádza.

5. Veľkú zodpovednosť majú masmédiá /rozhlas, televízia, tlač/ v Bratislave, lebo nové prostriedky a výrazy prebraté z iných jazykov /napr. v oblasti športového komentátorstva/ sa inde vnímajú ako už "overené".

6. Celkové poradie v hodnotení "estetických kvalít" mestskej reči sledovaných miest je takéto: Martin /9/, Lučenec /5/, Bratislava /4/.

7. Bratislava je v rámci Slovenska dominantná, na čo ju predurčuje jej funkcia hlavného mesta, ale bratislavská mestská reč nie je prestížna. Preto prozodicko-segmentálny obraz hovoru v skúmaných mestách môže ovplyvniť len v minimálnej miere.

Príloha:

O Jazyku Lučenčanov

Boli ftedi oslavi matice slovenskei ai fodbal vmartine, a bolo tam viacei lučenčanou ako martinčanou. Martin ftedi vipadol s prvei ligi, národnei ligi. Začali nám tam nadávať, nám do maďarou, feferónou a zrovna šaňovi 1. Oňi poxázaú s trsťenei, z oravi. Šano aňi ňevie po maďarski. A uš tag bolo, že skoro sa xceli pobiť. Ces polčas som išiel - a ňie gvoli tomu, hovorím tomu martinčanovi: čo nám nadávate do maďarou, veď kebi sme sem neboli prišli, tak riadňe po slovenski ani nepočujeťe rosprávať. Ten sa pozrel, že prečo. Pozriťe sa, ja som išiel s parkoviska na štadión, boli slávnosťi tam všelijaké folklórne súbori xodili - s celého slovenska, každí nárečím rosprával. A mi lučenčaňia sa snažíme rosprávať riadňe preto po slovenski, abi ste nám nenadávali, že sme maďari. Ten sa zháčil, pozrel sa na mňa a ostal tixo.

Literatúra

BERNÁTH, V.: Stratila sa úcta?.. Nové slovo, 28, 7. aug. 1986, c. 31, s. 2.

FÁBRY, P.: Z jazykovej kultúry nedostatočná. Nedeľná Pravda, 27. febr. 1986.

Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Bratislava, Red. E. Pauliny. Združenie slovenských jazykovedcov. 1. 2. 1965.

PATRÁŠ, V.: Hovorová podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. Diz. práca. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1990.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.

Projekt. Slovenčina v súčasnej komunikácii. Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 105-110.

Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Predbežné výsledky. Bratislava, Slovenský štatistický úrad 1991.

VANOVIČ, J.: Kniha o starom Martine. Martin, Matica slovenská 1985.

Jozef Pšenák

Odkaz Jana Ámosa Komenského na Slovensku

FF UKo, Bratislava

Slovensko až do roku 1918 netvorilo samostatnú geopolitickú jednotku. Celouhorské politické dejiny boli rámcom, v ktorom sa odohrával život Slovenska a jeho obyvateľov. Slovensko však nebolo na kultúrnej mape Európy "bielym miestom". Bolo križovatkou obchodných ciest medzi severom a juhom, východom a západom, a tak nevyhnutne aj križovatkou myšlienkových prúdov, prichádzajúcich z rozličných strán Európy. Reformačné idey prvej a druhej reformácie si ustavične hľadali živnú pôdu pre svoj rozvoj. Našli si ju aj v kultúrnej sfére na Slovensku. Po inšpirácii, ktorú nášmu kultúrnemu mysleniu poskytol Erazmus Rotterdamský, Martin Luther, Filip Melanchton i Ján Kalvín a ďalší myslitelia rozvíjajúci renesančnohumanistické myslenie, neobišiel nás ani blahodarný vplyv intenzívnej duchovnej aktivity J. Á. Komenského, ktorý odkaz oboch reformácií preniesol do 17. a ďalších storočí a svojím dielom podstatne zasiahol aj do kultúrnopolitického, ale najmä duchovného vývinu slovenskej kultúry.

Na Slovensku sa zachovali tradície J. Á. Komenského i v období po r. 1620, keď bol Komenský na indexe v českých krajinách. Slovensko ako súčasť uhorského kráľovstva bolo uchránené od pobelohorských zásahov a zachovalo hodnoty českej reformácie, husitstva a bratstva. Objavili sa jeho priami žiaci, stúpenci a pokračovatelia už v 17. a 18. storočí. /1/

Komenského "moravanstvo" a jeho pôvod z moravského Slovácka bol po r. 1620 dôvodom a podnetom duchovným vodcom Jednoty, aby menovali Komenského za správcu a pastiera bratských exulantov na Slovensku. Českí exulanti sa usadili v Púchove, Skalici, Bratislave, Trenčíne, Žiline, Markušovciach a pod. Pričinili sa o rozširovanie českých kníh u nás a o tlačenie nových kníh. Slovenskí evanjelici vyhľadávali najmä Kralickú bibliu, ktorú používali.

Komenský a jeho učebnice boli na Slovensku známe už pred jeho príchodom do Uhorska. Komenského knihy prispeli k nepriamemu, neosobnému poznávaniu učiteľa národov na Slovensku. Priniesli ich študenti zo Spiša a Šariša, ktorí študovali v Gdansku, Toruni, Elblangu a Královci a posielal ich na Slovensko aj Komenský osobne.

Na cestách z Lešna do Blatného Potoka v päťdesiatych rokoch, kde organizoval pansofickú školu, navštívil bratské zbory a stretával sa so svojimi slovenskými, nemeckými a maďarskými priateľmi. V Blatnom Potoku študovali evanjelickí slovenskí študenti, ktorí sa stali stúpencami a pokračovateľmi jeho diela a propagátormi jeho učebných metód. Evanjelickí slovenskí študenti študovali aj na protestantských nemeckých univerzitách, kde tradícia Komenského bola živá, a posilňovali vplyv ideí J. Á. Komenského na slovenských humanistov, pietistov a osvietencov.

Protestantské obyvateľstvo poznalo Komenského, a to zásluhou Komenského spracovania anglického spisu Baylyho ***Praxis pietatis*** /Cvičenie v zbožnosti/, ktorý už roku 1633 vytlačili v slovenskom preklade z angličtiny v levočskej tlačiarni a rozširovali po celom Hornom Uhorsku.

Jazykové učebnice Komenského začali prenikať do školského vyučovania na tunajších školách a v 40. rokoch 17. storočia sa už u nás všeobecne používali /Trenčín, Banská Bystrica, Bratislava, Banská Štiavnica, Kremnica, Bardejov, Levoča, Kežmarok, Prešov, Košice a i./. V 17. a 18. storočí vyšlo na Slovensku ***Vestibulus latinae linguae*** viac ako tridsaťkrát, tlačili ho nielen evanjelické tlačiarne, ale aj jezuitské na používanie v jezuitských školách. Početné boli edície učebnice Janua linguarum; len levočská tlačiareň ich vydala viac ako dvadsať. Už v r. 1685 vyšiel v Levoči Orbis pictus. /2/

V rozvíjaní tradície Komenského na Slovensku možno určiť dve počiatočné veľké obdobia /od polovice 17. storočia do polovice 18. storočia a druhé od druhej polovice 18. storočia do polovice 19. storočia, nazvané J. Čečetkom zlatým vekom slovenskej pedagogiky/.

V prvom období sa venuje pozornosť najmä učebniciam Komenského, osobitne učebniciam latinčiny. Vystupuje tu celý rad Komenského žiakov a stúpencov /J. Curiani, J. Sartorius, J. Matheides, D. Sinapius Horčička, Daniel Krman a i./.

Medzi prvých kliesniteľov nových tendencií vecného encyklopedizmu sa už v 40. rokoch 17. storočia zaraďovali Ján Buringer a Matúš Rakšány, ktorý bol Duchoňov žiak. /4/ Matúš Rakšány a Daniel

Fábri patrili k propagátorom pedagogického realizmu na svojich školách.

Najväčšmi ovplyvnil Komenský reformné úsilie filozofov a pedagógov mestskej latinskej školy v Prešove Jána Bayera a Izáka Cabana.

Komenskému bol blízky polyhistor a pietista Matej Bel, organizátor vedeckého života a propagátor pedagogického realizmu. Rovnako ako Komenský postuluje právo na vzdelanie pre všetkých, teda i príslušníkov nižších spoločenských vrstiev. Komeniánsky presadzoval názornosť, konkrétnosť a lásku k materinskému jazyku. /5/

Spomedzi plejády slovenských vzdelancov, ktorí venujú pozornosť češtine a starostlivosti o ňu, uvediem D. S. Horčičku, filológa a pedagóga, zberateľa príslovní, Jonáša Bubenku, autora obrázkov ku Komenského Orbisu, vydaného J. Bahilom. M. M. Sečenský, potocký žiak Komenského, bol autorom učebnice ***Světlonoš český cestu do češtiny ukazující*** /asi r. 1700/. Úvod k Světlonošovi napísal Daniel Krman ml. Českú gramatiku ***Grammatica Slavobohemica*** /1746/ vydal Pavel Doležal. Predhovor napísal Matej Bel. P. Doležal na základe poznania diela Orbis pictus vypracoval šlabikár ***Samoučící Abeceda*** /1742/.

Na Slovensko začína prenikať osvietenstvo už v prvej polovici 18. storočia Slovenské osvietenské tendencie nadväzujú na reformačný humanizmus. Prejavuje sa to nielen v starostlivosti o spisovnú češtinu, ale aj v komeniánskom úsilí o pozdvihnutie úrovne vidieckeho ľudu, ako to vidieť v práci Gabriela Balašovica pre slovenské obyvateľstvo Sudíc v Dolnom Uhorsku "Začátek napravování a obnovování škol dědinských, jmenovitě a zvláštně naší školy v Sudicích" /1749/. /6/

V druhej polovici 18. storočia vznikajú na Slovensku významné teoretické práce komeniánskeho charakteru. Vyspelú slovenskú pedagogiku reprezentujú predovšetkým Daniel Lehocký, Samuel Tešedík a Jur Ribay.

D. Lehocký, odchovanec univerzity v Jene, realizoval komeniánske myšlienky v oblasti teórie a praxe predškolskej a školskej výchovy vo svojej práci ***Kniha o moudrém a kesťanském vychovávání dítek*** /Bratislava 1786/, v ktorej oživil Komenského pedagogické myšlienky z Informatória školy materskej a Didaktiky. Lehocký podobne ako Komenský chce mať školu ako dielňu ľudskosti. Kládol dôraz na humanitu, ktorú spájal s kresťanskými ideálmi dobra a lásky. /7/

S. Tešedík je potomok českých exulantov, ktorí prišli do Púchova. Zdôrazňoval včasnú a sústavnú výchovu detí od útleho veku. Je autorom českého šlabikára *"Knížečka k čítání"*, ktorý vydal v Bratislave pre potreby najnižšieho stupňa sarvašského ústavu. Tematickým a obsahovým zameraním pripomína Orbis pictus. K blížiacemu sa dvestoročnému výročiu narodenia Komenského vydáva r. 1791 v origináli potockú reč ***De cultura ingeniorum*** a pripojil i výňatky zo spisu ***Fortius redivivus***. /8/ Tešedík nie je len propagátorom diel Komenského, ale aj uskutočňovateľom jeho sociálno-reformných snáh. Komenského staval za vzor v dobe, keď silne pôsobia súčasné európske pedagogické autority, ako J. J. Rousseau a J. H. Pestalozzi.

Slovenský osvietenec Jur Ribay, filológ, historik, etnograf, bibliofil, ľudovýchovný pracovník a vychovávateľ, prejavil hlboký záujem o Komenského a pôsobil v tomto smere aj na Jozefa Dobrovského. /9/ Na štúdiách v Nemecku sa oboznámil s dielom Komenského. Napísal a vydal ***Pravidlá moresnosti*** /Pešť 1795/. Stavba spisu a formulácia spisu hovorí o tom, že poznal Komenského spis Praecepta morum.

Komenského duch spolupôsobí aj v hľadaní nových ciest v školstve, v školsko-reformných snahách Márie Terézie.

Vzťah Jána Kollára /1793-1852/ ku Komenskému znamená vyvrcholenie všetkých slovenských vzťahov k učiteľovi národov. J. Kollár neostal len pri básnickej oslave Komenského. Najobšírnejší a najucelenejší pohľad na Komenského podal v II. diele svojich ***Nedělních svátečných a příležitostných kázní a řečí*** /1844/. Z komeniologického hľadiska je významným dokumentom Kollárov Plán reformy školskej, ktorý sa opiera o Komenského pedagogické zásady. V Kollárových školských plánoch a filozofických náhľadoch sa odzrkadľuje Komenského humanizmus a jeho požiadavka školy ako dielne ľudskosti. Tieto Kollárove myšlienky mali veľký vplyv najmä na štúrovcov a ich prostredníctvom na ďalšie slovenské generácie. /10/

Devätnáste storočie môžeme nazvať storočím renesancie Komenského v slovenskej pedagogike. Štúrovci ideove nadviazali na J. Kollára, ale kladný vzťah mali aj k odkazu J. A. Komenského. Ideály všeľudskosti viedli Ľ. Štúra k zušľachťovaniu človeka výchovou, k prebúdzaniu národného povedomia, k láske k materinskému jazyku k starostlivosti o národné a vyššie školstvo.

Stúpenci a žiaci Ľ. Štúra sa odvolávajú na Komenského. Benjamin Pravoslav Červenák v duchu filozoficko-pedagogického myslenia Komenského chcel rozvinúť komeniánsku tradíciu. Plánoval na-

písať veľké pedagogické dielo. /11/ Ako absolvent hallskej univerzity oboznámil sa s ***Obecnou poradou***. V úvode spomenul Komenského ako zakladateľa novšej pedagogiky. Komeniánsky zdôrazňoval humanitné a sociálne ciele, obsah vzdelania na základe vzťahu človeka k prírode, spoločnosti a k Bohu. Usiloval sa o celoživotné vzdelávanie, o výchovu i sebavýchovu. Aj on chce človeka vo výsledku k Bohu priviesť, chce zo školy urobiť dielňu ľudskosti. /12/

Vernými nositeľmi odkazu Komenského boli slovenské gymnáziá matičného obdobia /Revúca, Turč. Sv. Martin a Kláštor pod Znievom/.

V druhej polovici 19. storočia národne uvedomelí slovenskí učitelia sa hlásia ku Komenskému na stránkach vtedajších slovenských pedagogických časopisov /Priateľ školy a literatúry, Konfesionálna škola, Evanjelická škola a Dom a škola/. /13/

300. výročie narodenia J. A. Komenského v r. 1892 bolo podnetom na zvýšenie komeniologickej aktivity. Osobitne treba vyzdvihnúť publikačnú a organizačnú aktivitu Jána Zigmundíka a Karola Salvu. /14/

Zakladateľom modernej komeniológie je Slovák Ján Kvačala /1862-1934/. V mnohých komeniologických štúdiách a najmä vo veľkej jubilejnej monografii ***Johann Amos Comenius, sein Leben und seine Schriften*** /1892/ kládol základy komeniologickej aktivity. Vydal *zbierku prameňov a napísal monografiu Komenský, jeho osobnosť a* jeho sústava vedy pedagogickej. Dal podnet na vydanie Veškerých spisů Jana Ámosa Komenského a bol ich hlavným redaktorom. Kvačala bol redaktorom Archívu pro bádání o životě a spisech Jana Amose Komenského. /15/

V oblasti slovenskej bibliografie záslužnú prácu vykonal popredný slovenský pedagóg, ľudovýchovný pracovník, autor učebníc a kníh pre mládež Ludovít Vladimír Rizner /1849-1913/, ktorý dokončil dvojzväzkovú bibliografiu ***"Komenský v literatúre československej"***. /16/

J. Kvačala a L. V. Rizner odovzdali pochodeň odkazu Komenského novovzniknutej Československej republike, ktorá vrátila svoje školstvo k ideálom Komenského pedagogiky.

V r. 1919 sa zriaďuje v Bratislave Československá štátna univerzita, /17/ ktorá sa v tom istom roku premenovala na Univerzitu Komenského. /18/ To bol najväčší prejav úcty Slovákov ku Komenskému a súčasne aj k bratskému českému národu.

V rokoch existencie Slovenskej republiky oficiálna vláda nemala ku Komenskému kladný vzťah.

Po skončení 2. svetovej vojny, v obnovenej Československej republike sa začínajú vydávať Komenského diela /Veľká didaktika 1954, Vybrané spisy II., III., IV, 1956-1959/. Osobitne bol vydaný Orbis pictus /1958/ a viac vydaní Informatória školy materskej.

Významný prínos do slovenskej a svetovej komeniológie predstavuje dielo Františka Karšaia.

Slováci počas troch storočí prejavovali veľký záujem o dielo J. A. Komenského a rozvíjali jeho pedagogický odkaz. Možno len súhlasiť so závermi D. Čapkovej: "že v poznávání Komenského má Slovensko významné zásluhy z hlediska českého i evropského. Je pak zřejmé, že na počátku českého národního obrození byly přinášený znalosti o díle Komenského do značné míry do Čech ze Slovenska." /19/

Slovensko nielen v minulosti, ale aj v súčasnosti sa hlási k humanistickému odkazu J. A. Komenského. Myšlienkové bohatstvo J. A. Komenského tvorí súčasť slovenskej kultúry.

Poznámky:

/1/ Pozri podrobnejšie Čečetka, J.: Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky.

Jednotná škola 12, 1957, č. 2; Čaplovič, J.: Komenský a Slovensko /zvl. príloha AJAK, 1960, s. 121-126; Čapková, D.: Český a slovenský ohlas názorů Komenského na výchovu nejmenších dětí. AJAK 22, 1963, s. 83-143. Předškolní výchova v díle J. A. Komenského, jeho předchůdců a pokračovatelů. Praha 1968, s. 144-233; Mátej, J.: Komenský v slovenských pedagogických časopisoch v rokoch 1859-1879. Jednotná škola 14, 1959, č. 4, s. 359-369: Karšai, F. - Ričalka, M.: /editori/ Jan Amos Komenský a Slovensko. Zborník príspevkov z prešovskej konferencie z r. 1970. Košice 1971 a najrozsiahlejšie prehľadné spracovanie Karšai, F.: Jan Amos Komenský a Slovensko. Bratislava 1970.

/2/ Orbis pictus bol na Slovensku prijatý už v ukážkovej potockej tlači pod názvom

Lucidarium správcom kremnickej školy Danielom Fábrim.

/3/ Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky. Jednotná škola 12, 1957, č. 2, s. 158-159.

/4/ Mikleš, J.: Vecný encyklopedizmus Jána Duchoňa a Komenského učebnice na strednom Slovensku v 17. storočí. In: Jan Amos Komenský a Slovensko. Košice 1971, s. 73-96.

/5/ Celkové hodnotenie M. Bela spojené s charakteristikou jeho názorov podáva štúdia M. Hamadu a M. Novackej: Matej Bel v kontexte školy, vzdelanosti a kultúry od reformačného humanizmu k osvietenstvu. In: Pedagóg Matej Bel. Bratislava 1985. Vzťahu medzi Komenským, Belom a osvietenstvom sa venuje D. Čapková v štúdii Komenský - osvícenství - Matej Bel. Tamže, s. 111-124.

/6/ Bratislava 1956.

/7/ Pozri bližšie Čapková, D.: Slovenský uskutočňovatel Komenského zásad pedagogických. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského /Acta Comeniana/ 12, 1958, č. 2, Votrubová, D.: Vychovateľské dílo Daniela Lehockého. Jednotná škola 11, 1956, č. 4.

/8/ O Tešedíkovom pedagogickom diele pozri práce J. Čečetku: Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky. Jednotná škola 12, 1957, č. 2; Život a dielo Samuela Tešedíka. In: Pedagogické dielo Samuela Tešedíka. Bratislava 1959; Samuel Tešedík, učiteľ ľudu. Martin 1952; Samuel Tešedík a Komenského Oratio de cultura ingeniorum. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského /Acta Comeniana/ 17, 1958, s. 216-219; Zo slovenskej pedagogiky. Turč. Sv. Martin 1940.

/9/ Čapková, D.: Slovenský obnovovatel znalostí o Komenském na počátku našeho obrození. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amosa Komenského /Acta Comeniana/ 19, 1960, s. 21-39.

/10/ Vzťahu J. Kollára ku Komenskému venuje osobitnú pozornosť J. B. Čapek. Pozri jeho štúdie: Kollár a Komenský. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amosa Komenského /Acta Comeniana/ 17, 1958, č. 2; Komenský a Slovensko. Naša veda IV, 1957, s. 354-363.

/11/ Červenák, B.: Zrcadlo Slovenska. Z pozůstalosti vydal J. M. Hurban. Pešť 1844 a v závere publikoval Červenákov plán pedagogického diela a listy.

/12/ O Červenákovi pozri bližšie štúdie Čapková, D.: Případný vliv Konsultace na starší autory slovenské. In: Jan Amos Komenský a Slovensko. Košice 1971, s. 111-118; Čečetka, J.: Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky, s. 168 n.

/13/ Mátej, J.: Komenský v slovenských pedagogických časopisoch v rokoch 1859-1879. Jednotná škola 14, 1959, č. 4, s. 359-

369; Komenský v časopise Dom a škola /roky 1885-1897/. Jednotná škola 14, 1959, č. 6, s. 550-566.

/14/ Jubileu venuje osobitnú pozornosť A. Čuma v štúdii Oslavy 300. výročia narodenia J. A. Komenského na Slovensku. Pedagogická revue 43, 1991, č. 2, s. 111-124.

/15/ O Kvačalovi pozri práce Mátej, J.: Ján Kvačala /život a dielo/. Bratislava 1962. J. Kvačala - významná osobnosť dejín pedagogiky. Pedagogika 37, 1987, č. 6, s. 695-711.

/16/ Pozri Denník Ľ. V. Riznera. Bratislava 1955. Mátej, J.: Portréty slovenských pedagógov a vlasteneckých učiteľov. Bratislava 1977, s. 80-82; Ruttkayová, K.: Ľudovít Vladimír Rizner ako pedagóg. Jednotna škola 16, 1964, č. 5, s. 451-466.

/17/ Věstník Ministerstva školství a národní osvěty 1, 1919, č. 7, s. 171.

/18/ Tamže, s. 383-384.

/19/ Základní příčiny významu Slovenska pro uchování tradice Komenského od jeho doby a pro poznávání jeho díla v českém národním obrození. In: Pocta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému. Praha 1992, s. 237.

Ján Sabol

Z teoretických výskumov verša/x

FF UPJŠ, Prešov

V štúdii uvedieme niektoré poznámky o teoretických otázkach výskumu verša, ktoré sa nám vynárali pri analýze slovenského verša /pozri Sabol, 1977; 1983 a; 1983 b; 1985 a; Sabol - Štraus, 1969; Štraus - Sabol, 1968 a; 1968 b/. Pôjde o problém rytmicko-prozodického modelu verša /1/, vzťahu rytmu a metra /2/ a o problematiku relácie výrazových a významových zložiek v poézii, osobitne pri eufónii /3/.

1. Pri konštruovaní rytmu verša sa využívajú fonologické prostriedky slova /kvantita, prízvuk, členenie na slabiky, slovný predel/ i fonologické prostriedky vety /predovšetkým suprasegmentálne, intonačné javy s gramatizujúcou funkciou - pauza, dôraz a melódia/. Základnou jednotkou, na ktorej sa suprasegmentálne javy realizujú, je slabika. Tu pramení možnosť využiť na rytmický impulz a rytmický pohyb počet slabík vo verši. Dominantným uplatnením príslušných suprasegmentálnych javov vzniká špecifický veršový systém: *časomiera* /s konštitutívnym využitím kvantity/, *sylabický veršový systém* /dominantné uplatnenie rovnakého alebo regulovaného počtu slabík vo verši/, *tónický veršový systém* /normované rozloženie prízvučných slabík v horizontálnom smere/, *sylabotónický veršový systém* /normované rozloženie prízvučných a neprízvučných slabík vo vertikálnom a horizontálnom smere/. Priorita fonologických prostriedkov vety /vetná a veršová intonácia/ sa uplatňuje v sylabickom veršovom systéme a v niektorých typoch voľného verša.

Vo vývine slovenskej poézie sa stretávame so sylabickým veršovým systémom /v období baroka a v štúrovskom, romantickom verši/, s časomerným veršovým systémom /v období klasicizmu/, so sylabotónickým veršovým systémom /čiastočne v klasicizme; inak tento veršový systém sa naplno realizuje od hviezdoslavovského obdobia po súčasnosť/ a s voľným veršom /podrobne Sabol, 1983 a/.

Voľný verš - ako jav sui generis - si svoju cestu kliesnil cez postupné uvoľňovanie oboch základných "dvojjediných" rytmotvorných prvkov sylabotónického verša: pravidelného či regulovaného počtu slabík /sylabizmu/ a rovnomerného rozloženia prízvučných a neprízvučných slabík vo vertikálnom a horizontálnom smere /tónizmu/. Normovanosťou sylabickej a tónickej výstavby verša, respektíve jej uvoľňovaním sa charakterizujú jednotlivé veršové systémy, ale aj voľný verš.

Schematicky:

normovanosť /+/	sylabizmus	tónizmus	
	+	+	/a/
	+	-	/b/
	-	+	/c/
	-	-	/d/

V prípade /a/ ide o "viazaný" sylabotónický verš, v prípade /b/ sa realizuje sylabický veršový systém, v prípade /c/ tónický veršový systém, respektíve istý typ voľného verša v sylabotónizme /nazývame ho uvoľneným veršom/, v prípade /d/ ide o "najvlastnejší" typ voľného verša v sylabotónizme. Voľný verš by sme teda mohli charakterizovať ako svojráznu veršovú štruktúru /v sylabotónickom veršovom systéme/ s uvoľneným sylabizmom, respektíve s uvoľneným sylabizmom aj tónizmom, v ktorom úlohu základného nositeľa rytmického pohybu preberajú prvky vetnej fonológie /druhý rytmický prúd - pohyb od taktu k vete/: veršová a vetná intonácia /podrobne o voľnom verši pozri Štraus - Sabol, 1968 b; Sidorenko, 1974/.

Prieskum rytmickej štruktúry básnických textov v ich historickom priereze na pozadí príslušnej prozodickej sústavy jazyka umožňuje zovšeobecnenie - vymedzenie základných rytmických veršových charakteristík a na ich základe vytvorenie rytmicko-prozodického modelu verša v danej národnej literatúre. Za základné diferencujúce rytmotvorné činitele verša - na báze prozodických "dispozícií" jazykovej sústavy, hierarchického rozloženia fonicko-rytmických jednotiek "nižšieho" a "vyššieho" radu /v prvom prípade ide o primárne využitie prvého rytmického prúdu - pobybu od slabiky k taktu, v druhom prípade o primárne využitie druhého rytmického prúdu - pohybu od taktu k vete/ a spolupôsobenia i napätia medzi sémantickými a fonickými jednotkami jazykového systému - možno podľa nášho názoru pokladať

a/ dominantné využívanie prvkov fonológie slova, alebo prvkov fonológie vety;

b/ zhodu, alebo nezhodu medzi intonáciou vety a intonáciou verša.

V prvom prípade ide o protiklad uvedených dvoch rytmických prúdov, v druhom prípade o súčinnosť i protipohyb zvukovo-sémantických prvkov verša a vety /o rušenie, resp. "oživovanie" kontinuálnosti v mene významu; z protikladu kontinuálnosť - nekontinuálnosť, ktorý súvisí s horizontálnou a vertikálnou organizáciou pri verši a s horizontálnou organizáciou prozaického textu, vyrastá - podľa nás - základná opozícia verša a prózy; Sabol, 1983 a, s. 12-16/.

Pri vymedzovaní týchto dvoch základných a rozhodujúcich rytmotvorných činiteľov veršovaného textu treba upozorniť na niekoľko metodologických zásad. Ide predovšetkým o rešpektovanie dialektickej spätosti prvkov fonológie slova s fonológiou vety; elementy slovnej fonológie presakujú veršom, ktorý v rozhodujúcej miere určujú prvky vetnej fonológie, a naopak. Rovnako treba interpretovať aj vzťah medzi intonáciou vety a intonáciou verša /ide o príklad na kontrast dvoch intonačných línií, teda výrazových prvkov, avšak s podstatne rozdielnym vzťahom k sémantike: intonácia vety je viac v službe významu, intonácia verša viac v službe zvuku/. Obidve intonačné línie sú vo veršovanom básnickom texte vždy prítomné; dôležitý je ich vzájomný pomer. Ak vyjdeme z axiómy, že podstatu jazyka ako znakovej sústavy /a teda aj jazyka umeleckého textu/ tvorí dialektická vibrácia zvuku a významu, pričom zvuk pracuje v službe významu a nie naopak, potom sa ukáže, že rozhodujúcim "partnerom" vo vzťahu oboch intonačných štruktúr je intonácia vety. Túto skutočnosť pregnantne potvrdzuje prípad, keď je intonácia vety a intonácia verša v rozpore - tu sa totiž jednoznačne "presadzuje" intonácia vety, stmeľujúca sémantickú, gramaticky sformovanú informáciu o skutočnosti. Len cez ňu, či na jej podloží možno hovoriť o intonácii verša ako o rytmickom organizátorovi básne /porov. Bakošovo konštatovanie o štúrovskom verši v slovenskej literatúre; 1968, s. 137/ - tu je v súlade intonácia vety a intonácia verša, resp. o nej ako o dominante rytmickej štruktúry verša /porov. Bakošovu analýzu veršovej výstavby básnického textu hviezdoslavovského obdobia v slovenskej literatúre; ibid., s. 166/ - tu ide o rozpor medzi intonáciou vety a intonáciou verša. Inými slovami: aj vo verši je intonácia vety - gramaticko-sémantickej jednotky - "všadeprítomná"; pre charakteristiku veršového rytmu vychádzajúceho z pohybu od taktu k vete je rozhodujúca jej relácia k intonácii verša - predovšetkým zvukovo-rytmickej jednotky /podrobnejšie Sabol, 1981, s. 103-104/. Tým - prirodzene - nenarúšame tézu o autonómnosti verša ako "svojprávnej" zvukovej a významovej jednotky, ale aj "jednoty" básne.

Vzájomnou kombináciou oboch základných rytmotvorných činiteľov môžeme vymedziť štyri teoreticko-hypotetické modely rytmicko-prozodických veršových štruktúr:

I. a/ dominantné využívanie prvkov slovnej fonológie

b/ intonácia vety ≡ intonácia verša

Dôsledné uplatnenie, "naplnenie" tohto modelu by znamenalo nebezpečenstvo skorej rytmickej automatizácie; v "čistej" podobe sa preto v poézii neuplatňuje /ak máme na mysli určitý dobový estetický kánon básnického rytmu/. Jeho nasýtenú realizáciu možno pozorovať napríklad v detskej poézii, v riekankách, teda v tom priestore rytmickej štruktúry, v ktorom je veľmi plynulý vedomý funkčný prechod od rytmického pohybu k rytmickej automatizácii.

II. a/ dominantné využívanie prvkov vetnej fonológie

b/ intonácia vety ≡ intonácia verša

Tento model v slovenskej literatúre realizuje predovšetkým sylabický verš štúrovskej, romantickej poézie, ktorý na prvý plán vysúva prvky vetnej fonológie; zároveň je tu výrazná tendencia po konvergencii intonácie vety a intonácie verša.

III. a/ dominantné využívanie prvkov slovnej fonológie

b/ intonácia vety / intonácia verša

Je to model, ktorý sa v slovenskej literatúre realizuje najmä v hviezdoslavovskom verši /a na jeho pozadí vlastne v slovenskej poézii dodnes/. Tento typ verša s prísne stopovou organizáciou - ako negácia predchádzajúceho vývinového štádia slovenského verša - "rehabilituje" prostriedky slovnej fonológie: prevažuje v ňom tendencia po vzostupnej intonačnej línii a po disharmónii medzi vetnou a veršovou intonáciou.

IV. a/ dominantné využívanie prvkov vetnej fonológie

b/ intonácia vety / intonácia verša

Tento model realizuje jeden z typov voľného verša /v slovenskej literatúre reprezentujúci najvýraznejšie inovačné tendencie v súčasnej poézii; podrobnejšie Štraus - Sabol, 1968 b, s. 170-190/.

Každý model ako logická konštrukcia "zjednodušuje" zachytávanú skutočnosť, odráža ju len aproximatívne. Preto aj naše modely rozhodujúcich rytmotvorných činiteľov básnických textov treba pokladať za schémy, hrubé kontúry zložitého, vnútorne diferencovaného a "pulzujúceho" rozloženia rytmicko-prozodických konštánt a ich stvárňovania v stavbe verša. Zároveň poznamenávame, že rozbor rytmotvorných prvkov veršovaného komunikátu na pozadí vymedzených teoreticko-hypotetických modelov môže byť vari aj určitým "hodnoto-

vým" kritériom pri skúmaní štruktúrovanosti, stupňa rešpektovania dobového estetického kánonu aj inovačných tendencií a výbojov v rytmickej výstavbe konkrétneho básnického textu.

2. Vo verši treba rozlišovať rytmus a metrum. Rytmus má popri všeobecnom význame /podrobnejšie Sabol, 1982 a; 1983 a, s. 5-12, 23-26/ ako pravidelné striedanie /opakovanie/ zhodných javov v určitých súmerateľných intervaloch /keby sme túto definíciu premietli na verš, mohli by sme konštatovať, že rytmus verša sa zakladá na zámernom a systematickom striedaní príslušných zvukových prvkov/ aj význam naplnenie /realizácia, konkretizácia/ metrickej normy, metra. Metrum je rytmickou schémou verša, veršovým pôdorysom, normou, ktorej verš podlieha /porov. aj Hrabák, 1970, s. 20/.

Z teoretického hľadiska pokladáme za dôležité zdôrazniť, že vzťah rytmu a metra je vzťahom jednotlivého a všeobecného. Z tejto dialektickej relácie vyplýva aj postup pri analýze rytmu a metra aj interpretácia týchto dvoch pojmov. Východiskom na rozbor veršového rytmu je "rovina" konkrétnej rytmickej realizácie, rytmu; abstrakciou a zovšeobecnením rytmu jednotlivých veršov dochádzame k "ideálnej" schéme /norme/, t. j. k metru, ku ktorému veršový rytmus smeruje /teda ho uskutočňuje/, ale málokedy ho dokonale naplní. Krajným prípadom vzťahu rytmu a metra je ich "splynutie"; ide o úplnú rytmickú automatizáciu, ktorej sa básnický text vyhýba.

Rytmus a metrum ako dva stupne vzťahu jednotlivého a všeobecného pri tom istom jave sú v súčinnosti, ale aj v protipohybe. Napätie medzi rytmom a metrom /napríklad v sylabotónickom verši sa namiesto očakávanej prízvučnej slabiky realizuje neprízvučná alebo sa prízvučná slabika presunie z ťažkej doby na ľahkú/ je zdrojom dezautomatizácie, osvieženia, inovácie básnického rytmu /porov. aj Hrabák, ibid./.

Rozdiel medzi rytmom a metrom - hoci ide o dve "tváre" toho istého javu - sa odráža aj v príslušných paralelných jednotkách: v takte a v stope. Takt je jednotka rytmu, stopa jednotka metra. Dôležité je tieto jednotky vymedziť vo vzťahu k najmenšej premiestniteľnej zvukovo-významovej jednotke jazyka - k slovu: hranica taktu je zároveň hranicou slova /pozri v našej časti práce Ondruš - Sabol, 1984, s. 137-140/, ale hranica stopy sa nemusí kryť s hranicou slova /tak je to napríklad pri jambe v slovenskej poézii/. Tým sa zároveň potvrdzuje, že metrum ako jav s vyšším stupňom abstrakcie a s vyššou hladinou všeobecného ako rytmus sa nedá plne premietnuť do konkrétneho zvukového textu /okrem prípadu, keď sa metrum a rytmus celkom prekrývajú/; preto pri rozbore veršového rytmu zdôrazňuje-

me postup od jednotlivého k všeobecnému, od rytmu k metru. Pri obrátenom postupe by sme často "znásilňovali" konkrétny jazykový materiál zúčastnený na výstavbe veršovaného textu.

Uvedený priemet vzťahu rytmu a metra má dosah napríklad aj pre charakteristiku rýmu, katalektických a hyperkatalektických veršov, ale aj pre teóriu prekladu básnických textov.

3. Pri úvahách o zvukovej stavbe verša nemožno obísť otázku univerzálneho vzťahu jazykového znaku, relácie formy a obsahu, zvuku a významu. Napriek tomu, že spätie zvukových a významových jednotiek vo vzťahu k označovanej skutočnosti je ľubovoľné, arbitrárne /rovnaký význam sa v rozličných jazykoch zachytáva rozdielnou konfiguráciou zvukových prvkov; porov. Ondruš - Sabol, op. cit., s. 60-61, 156-161/, existujú prípady, keď sa arbitrárnosť ruší alebo aspoň oslabuje a skutočnosť /cez obsah jazykového znaku/ ako keby si "vynucovala" aj adekvátne zvukové stvárnenie. Arbitrárnosť jazykového znaku sa zavše oslabuje aj vo veršovanom umeleckom diele /podrobnejšie Sabol, 1973; 1984/. V tejto situácii sa zvukové jednotky "oslobodzujú" spod područia fonologického zaťaženia a ponúkajú zo svojej štruktúry čosi navyše; toto "navyše" - to je fonické gesto, zvukový stimulátor, spolupracujúci so sémantikou výrazu a výpovede. Pravda, vedúca úloha sémantiky je neodškriepiteľná aj v tomto prípade.

Na zachytenie vzťahu zvukových a významových prvkov v poézii v prípade, keď sa narúša alebo oslabuje arbitrárnosť jazykového znaku, možno aplikovať tézu o relácii intra-, para- a extralingválneho a intra-, para- a extrakomunikačného /tento vzťah sme naznačili v osobitných štúdiách - Sabol, 1982 b; 1985 b/. Štylistika zvukových prostriedkov sa viac pohybuje v priestore para- /tu sa ako štylémy využívajú prvky aj ich konfigurácie/ než intra- /tu sa ako štylémy využívajú len konfigurácie zvukových prvkov/. Dvojnásobne to platí pre oblasť suprasegmentálnych javov.

Najvlastnejšími a najdôležitejšími úlohami zvukových jednotiek je diferencovanie významových jazykových prvkov /ide o dištinktívnu funkciu foném/ a účasť na intonačnom stvárňovaní vety /suprasegmentálne javy s gramatizujúcou funkciou/. Ale ani v ďalších priestoroch jazykového textu sa zvukové prostriedky nesprávajú celkom "neutrálne" /porov. aj Horálek, 1982/; na potvrdenie tohto konštatovania môžeme uviesť niektoré osobitosti básnickej reči: napríklad vo verši sa môže využiť na rytmizačnú funkciu do určitej miery aj osobitné organizované opakovanie hlások /foném/ a ich skupín, čiže hláskovú inštrumentácia verša. Najčastejším prípadom hláskovej in-

štrumentácie je eufónia. Tento jav ako umelecky pôsobivé usporiadanie hlások /foném/ na základe opakovania je výrazným pomocníkom veršového rytmu a spolupracuje pri celkovom významovom vyznení básne /príklady pozri najmä v našej štúdii, 1983 b/.

Úloha hláskovej inštrumentácie alebo eufónie vo vzťahu k významu je dvojsmerná: alebo podčiarkuje, umocňuje význam /ak nie je výrazná/ alebo ho zastiera, zahmlieva /ak je nápadná, "vtieravá"; porov. aj Kibédi Varga, 1963, s. 14/. V tejto súvislosti treba znovu pripomenúť, že vo vzťahu zvukových a významových prvkov rozhoduje významová zložka znaku. Hoci sa zdá, že hlásky na základe niektorých svojich artikulačno-akustických vlastností majú univerzálnu symboliku /porov. konštatovanie I. Fónagya, 1970/, jej "uvedomenie si" je možné iba na pozadí kontextového významu, až ex post, a posteriori, "dodatočne" /porov. aj Hrabák, op. cit., s. 56/, keď sme dekódovali lexikálny význam slov /preto sa eufónia stáva zložkou metrického impulzu len veľmi zriedka/.

Svojimi poznámkami o vzťahu eufónie a sémantiky nijako nepopierame "aktivitu" zvukových prvkov umeleckého textu pri dokresľovaní, zvýrazňovaní, podfarbovaní sémantiky. Dôležité pritom je, aby sa diferencovala symbolická, expresívna a sugestívna hodnota zvukov vo verši. Najbezpečnejšie sa dá skúmať predovšetkým znakový význam formy, vychádzajúci zo symbolickej hodnoty fonických jednotiek, a to najmä preto, že je prístupný sémantickej analýze /porov. Levý, 1971/.

V zhrnutí možno konštatovať, že všetky "náznaky" sémantiky pri zvukových komponentoch verša sa naplno roztvárajú vďaka významu lexikálnych jednotiek, napájajúc sa pritom na estetický "rozmer" básne; účinok fonických prvkov verša sa spravidla obmedzuje na to, že formuje význam, ktorý kóduje a nesie text /porov. aj Levý, ibid./.

---

x/ Poznámka

Ide o text štúdie, ktorá vyšla v poľskom preklade /Z teoretycznych rozważań nad wierszem. In: Poszukiwania teoretycznoliterackie. Red. E. Czaplejewicz a E. Kasperski. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódz, Zaklad Narodowy im Ossolinskich 1989, s. 225-234/.

Literatúra

BAKOŠ, M.: Vývin slovenského verša od školy Štúrovej. 4. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, 307 s.

FÓNAGY, I.: Forma a funkce básnického jazyka. In: Dvanáct esejů o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970, s. 81-123.

HORÁLEK, K.: Fonologie a znaková povaha jazyka. Slovo a slovesnost, 43, 1982, s. 139-144.

HRABÁK, J.: Úvod do teorie verše. 4. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970, 259 s.

KIBÉDI VARGA, A.: Les constantes du poeme, 1963, s. 14, 110-111.

LEVÝ, J.: Sémantika verše. In: Bude literární věda exaktní vědou? Výbor studií. Praha, Československý spisovatel 1971, s. 289-323.

ONDRUŠ, Š. - SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, 343 s.

SABOL, J.: Akustický signál a jeho skutočnostný reflex /K rytmickej a sémantickej interpretácii básne V. V. Majakovského Ľavý pochod/. Slavica Slovaca, 8, 1973, s. 419-427.

SABOL, J.: Prozodický systém slovenčiny a slovenský verš. In: Studia Academica Slovaca. 6, Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1977, s. 491-515.

SABOL, J.: Z problematiky vzťahu intonácie a významu. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 101-105.

SABOL, J.: O rytme jazyka a básnickej reči. Romboid, 17, 1982 /a/, č. 3, s. 64-67.

SABOL, J.: Zvukové prostriedky rozhlasovej komunikácie. In: Jazyk a štýl publicistiky. Zborník príspevkov z vedecko-praktickej konferencie o jazyku a štýle v tlači, rozhlase a televízii. Red. J. Mistrík. Bratislava, Slovenský zväz novinárov 1982 b, s. 139-145.

SABOL, J.: Teória literatúry. Základy slovenskej verzológie. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1983, s. 189 s.

SABOL, J.: K metodologickým otázkam výskumu slovenského verša. In: Studia Academica Slovaca. 12. Prednášky XIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1983 /b/, s. 437-455.

SABOL, J.: Výrazové "echo" vo význame lexikálnej jednotky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. /Smolenice 1. - 4. marca 1983./ Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 156-163.

SABOL, J.: Vývin slovenského verša. In: Studia Academica Slovaca. 14. Prednášky XXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1985 /a/, s. 451-485.

SABOL, J.: Le son en tant que stylème. In: Recueil linguistique de Bratislava. 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1985 /b/, s. 167-172.

SABOL, J. - ŠTRAUS, F.: Základy exaktného rozboru verša. Acta Facultatis Philosophicae Universitatia Šafarikanae Prešovensis. Spoločenskovedný zošit. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969. 106 s.

SIDORENKO, G. K.: Svobodnyj stich v jego otnošenii k sistemam stichosloženija. Zagadnienia Rodzajów Literackich. Tom XVII. Zeszyt 2 /33/. 1974, s. 9-19.

ŠTRAUS, F. - SABOL, J.: K výskumu a interpretácii slovenského sylabotónického verša. Slovenská literatúra, 15, 1968 /a/, s. 243-249.

ŠTRAUS, F. - SABOL, J.: Voľný verš v súčasnej slovenskej poézii /Genéza a charakteristika/. In: Rytmus a metrum. /Literaria. 11./ Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968 /b/, s. 81-198.

Tatiana Štefanovičová

Archeologický výskum a ochrana pamiatok na Slovensku

FF UKo, Bratislava

Široký rozvoj archeologického výskumu po 2. svetovej vojne priniesol na Slovensku množstvo nálezov, ktoré sa ako doklady historického vývoja nášho územia stávajú pamiatkami. Hnuteľné pamiatky, ako je keramika, nástroje, ozdoby, zbrane, pracovná surovina, ba aj hnuteľný stavebný materiál a pod., nepredstavujú z hľadiska pamiatkovej ochrany problém. Po konzervovaní, prípadne reštaurovaní, tvoria fondy našich múzeí a iných vedeckých a kultúrno-osvetových zariadení. Reprezentatívny výber z nich sa formou stálych alebo príležitostných výstav sprístupňuje verejnosti.

Celkom iný prístup si vyžadujú nehnuteľné pamiatky, ktoré ak nemajú byť zničené alebo porušené, musia ostať na svojom pôvodnom mieste. Veľkú skupinu nehnuteľných pamiatok tvoria doklady dávneho života, ktoré sa nám zachovali ako určité terénne útvary vo voľnej krajine. Sú to opevnené sídliská - hradiská, ohraničené zvyčajne valmi a priekopami. Nachádzajú sa zväčša na vyvýšeninách a v zalesnených terénoch, kde ich tak často neruší ľudská činnosť. Poznáme ich však aj z nížin, kde môžu byť poškodené obrábaním poľnohospodárskej pôdy. Pozoruhodným objektom tohto druhu, ktorý je vlastne vo voľnej krajine, aj keď sa v jeho areáli nachádza neskoršia dedina, je *hradisko v Bíni*. Jeho opevnenie tvorili tri mohutné valy, najmohutnejší z nich presahuje svojou výškou vlaky železnice, ktorá ho pretína. Ešte aj v dnešných časoch pôsobí dojmom kedysi ťažko dobytnej pevnosti.

Do tejto skupiny patria aj mohyly, ktoré skrývajú vo vnútri hroby z rôznych období pravekého aj včasnohistorického vývoja. Ďalej sú to zaniknuté stredoveké hrádky alebo aj celé dediny, ktoré boli opustené. Časti stavieb nad terénom sa časom rozrumili a zarástli trávou, kríkmi aj lesom. Pre archeologický prieskum je dôležitý poznatok, že na miestach bývalej ľudskej činnosti rastú niektoré zvláštne druhy rastlín, podľa ktorých možno zistiť staršie osídlenie. Tieto pamiatky sú vlastne súčasťou charakteru krajiny a mali by byť chránené aj ak

sa na nich neuskutoční výskum, čo zatiaľ zákon o ochrane pamiatok neobsahuje. V súčasnosti je snaha významné preskúmané objekty tohto druhu rekonštruovať alebo konzervovať, aby tak slúžili ako doklad dejinného vývoja v svojom pôvodnom prostredí. Mnohé z nich sú prezentované ako *malé múzeá v prírode*. K najstarším pamiatkovým úpravám archeologických nálezov "in situ" patrí mohyla z neskorej doby bronzovej v katastri obce Očkov pri Novom Meste nad Váhom, kde sa návštevník môže pozrieť na jej zastrešený prierez a na predmety, ktoré sa v nej našli. Všade nebolo možné nález zastrešiť, preto sa jeho prezentácia širšej verejnosti rieši ináč. V prípade zaniknutej stredovekej dediny *Zalužany*, v katastri dnešných Nemešian na Spiši, bola pôvodná architektúra sakrálnej stavby a panského dvorca konzervovaná a zasypaná a jej pôdorys je v dnešnom teréne vyznačený pásom novo nadstaveného muriva. Podobne riešili aj nález rotundy z 9. storočia na hradisku pri obci *Ducové*, neďaleko Piešťan. Tam však aj rekonštruovali ako maketu palisádové opevnenie priľahlého veľmožského dvorca a jeho drevených stavieb. Spôsob rekonštruovania stavieb na základe ich odkrytého pôdorysu sa uplatnil aj na mnohých ďalších lokalitách, napr. na halštatskom hradisku s kamenným opevnením na vrchu *Molpír* nad *Smolenicami*, alebo na slovanskom hradisku na *Ostrej Skale* pri Vyšnom Kubíne. Zatiaľ najväčšou rekonštrukciou tohto druhu je hradisko púchovskej kultúry /posledné storočia pred n. l./ na kopci *Havránok* nad Liptovskou Marou, kde sú rekonštruované okrem opevnenia aj časti vnútorného zariadenia hradiska. Tieto rekonštrukcie majú, samozrejme, akademický ráz, lebo podľa zachovaného a odkrytého pôdorysu možno len na základe analógií rekonštruovať nezachované časti nad terénom. Z hľadiska sprístupnenia a vytvorenia predstavy širšej verejnosti o spôsobe života dávnych obyvateľov nášho územia sú však veľmi dôležité.

Inú veľkú skupinu tvoria nálezy odkryté archeologickým výskumom v osídlených priestoroch, najmä v historických jadrách miest. Hoci práve tu by pamiatky mali byť sprístupnené a začlenené ako súčasť celkového životného prostredia, zatiaľ využívame tieto možnosti len málo. Najviac sa v tomto smere spravilo v *Bratislave*, kde sa vo viacerých prípadoch podarilo zosúladiť výskum a pamiatkovú úpravu jeho výsledkov. Bol to najmä *Bratislavský hrad*, na ktorom sa v súvislosti s jeho obnovou prišlo na nečakané nálezy. Formou vyloženia pôdorysu je prezentovaný komplex sakrálnych stavieb z 9. - 11. storočia na jeho východnej terase. Nálezy palácov z 9. a 12. storočia, ako aj obytnej veže z 13. storočia sú vyznačené v pôdorysoch v dlažbe dnešného nádvoria hradného paláca. Podobne

sú v náznaku nadstavené aj renesančné bastióny na nárožiach južnej terasy pred palácom. Západná gotická brána bude sprístupnená v pôvodnom stave po ukončení výskumu drevozemného veľkomoravského opevnenia v barokovom bastióne Leopoldovskej brány na južnom svahu kopca. *Devínsky hrad* - dnes súčasť Bratislavy -, ktorý tvorí dominantu nad sútokom Moravy s Dunajom, bude tvoriť akýsi *malý archeologický skanzen*. Budú v ňom sprístupnené základy kostola z 9. storočia, základy rímskej stavby, pravdepodobne celly memoriae v origináli. V najvyššej časti gotického hradu budú prístupné do skaly vyhĺbené priestory.

Na úpätí Bratislavského hradu pri Dunaji postavili už v 12. storočí pri prastarom Dunajskom brode mýtnicu, ktorá sa spomína v písomných prameňoch v roku 1254. Pri výskume podhradia sa podarilo odkryť jej múry, aj staršie stavebné fázy a celý komplex sa pamiatkovo upravil, aby slúžil ako múzeum.

Vďačné nálezy na sprístupnenie verejnosti pochádzajú v Bratislave z doby rímskej. V obci *Rusovce*, dnes súčasť Bratislavy, odkryli archeológovia časť bývalého rímskeho tábora *Gerulata*, ktorý sa nachádzal na území rímskej provincie Panónie. Jeho múry sú konzervované a pamiatkovo upravené a tvoria múzeum. V jeho areáli sú v uzavretom priestore vystavené drobné a vzácne nálezy, ktoré sa počas výskumu našli. Inou významnou lokalitou z rímskeho obdobia sú dobre zachované zvyšky rímskej vily na území *barbarika* v dnešnej časti *Bratislava Dúbravka*. Výskum na tomto mieste ešte stále pokračuje, po ukončení bude celý komplex nálezov tiež sprístupnený.

Napriek sprístupneniu reprezentatívnych nálezov z územia Bratislavy ostalo ešte dosť nevyužitých možností, ktoré by pravdepodobne ani nevyžadovali veľké náklady. Patrí k nim najmä nález unikátnej neskorokeltskej brány na Kapitulskej ulici, ktorá tvorila vstup do opevneného keltského sídliska mestského charakteru, *oppida*. Nedaleko, pod severnou časťou martinského dómu, sa nachádza kamenný kruhový *karner* /pohrebná kaplnka/ z 13. storočia, ktorého sprístupnenie si ani nevyžaduje zvláštne úpravy. Nákladnejšia by bola bývala pamiatková úprava a sprístupnenie základov románskych domov, ktoré sa našli pri výskume Academie Instropolitany na Ventúrskej ulici.

Oveľa horšia situácia ako v Bratislave je v iných mestách na Slovensku, kde len vo výnimočných prípadoch dochádza k pamiatkovej úprave a sprístupneniu nálezov z archeologických výskumov. K svetlým výnimkám patrí *Trenčiansky hrad*, na ktorom budú sprístupnené základy rotundy z 11. storočia, alebo *Banská Štiavnica* s

pamiatkovo upraveným *Kammerhofom*. Náprava v tomto smere si ešte vyžiada veľkú kultúrnovýchovnú prácu a iný postoj architektov k ochrane pamiatok. Isté je, že ak má význam upraviť archeologické pamiatky ďaleko od obývaných miest a niekedy aj od bežných komunikácií, tým väčší význam má sprístupnenie týchto nálezov "in situ" v mestách alebo iných osídlených útvaroch, kde sa môžu stať súčasťou životného prostredia a prispievať k širšiemu kultúrnemu rozhľadu obyvateľov aj návštevníkov.

Ján Števček

Fenomén Švantner

FF UKo, Bratislava

František Švantner je fenomén, je to jedinečný zjav nášho duchovného života: no táto odpoveď nemôže byť definitívna, práve tak ako riešiť veci nie je jednoducho možné len tak, ak konštatujeme ich neopakovateľnosť. Musíme sa pokúsiť nájsť k Švantnerovi kľúč, pretože ten istý kľúč nám pomôže otvoriť sezam slovenského kultúrneho jestvovania za posledných, povedzme, šesťdesiat rokov. Je odvážne formulovať odpoveď na uvedené otázky tak, že sa pokúsime nájsť predovšetkým zmysel udalostí, ktoré Švantner a s ním celá slovenská societa v uvedenom období prežili?

V jednom z najcitlivejších bodov dejinných udalostí šiestich desaťročí bol rozpad Československej republiky. Vtedy Slovensko chytilo už dejinný dych, už sa vynorilo nad hladinu nepríslušnosti k stredoeurópskym dejinám. Už dokázalo čeliť drvivým udalostiam, ktoré rozmetali štáty a spolky medzi nimi. Nech okolnosti dejín, o ktorých je reč, pomenujeme akokoľvek, isté je, že na Slovensku už bola rezistentná sila, ktorá umožnila i za cenu ťažkých kompromisov dejinných i mravných udržať sa pri živote a nedať sa zhltnúť tými, pre ktorých sme boli naozaj len položkou na jedálnom lístku dejín, čímsi anonymným, nedotvoreným. Švantner vtedy, počas mobilizácie na obranu republiky, zapísal do obecnej kroniky: "po dedine chodia čierne ženy s červenými očami"; smútok a plač charakterizovali vtedy dobu, úzkosť z neistoty spoločnosti, národa a jeho kultúry. Švantner pochopil, že riešenie nemožno vidieť a nájsť vo veľkej politike, ale že ho treba postaviť na citovej a spontánnej reakcii jednoduchého človeka. Literárnu módu, ktorú koncom tridsiatych rokov priniesol do našej prózy Dobroslav Chrobák za pomoci českých prekladov regionalistu J. Giona, prepodstatnil Švantner na kultúrnu hodnotu, ktorá potvrdzovala existenciu ľudovej predstavivosti, odvekej, bezčasovej mýtickej tvorivosti dedinského človeka. Švantner, rafinovaný umelec, akým bol i Dobroslav Chrobák, ktorý vedel oceniť metaforiku ľudového vyjadrovania, pochopil svoju úlohu ako oživovanie rozprávok nad pahrebou, na lavičkách po večeroch, ako je to medzi iným napríklad v poviedke Stretnutie, ktorá desí hrôzostrašnosťou a

teší vybičovaním predstavivosti. Čarodejná rozprávka však už nebola prejavom folklórnym, ale intelektuálnym, bola postojom k hodnotám, ktoré v chaose doby a dní udržiavali vedomie súvisu národného celku, objavujúc samotnú dušu národného bytia v žánroch, ktoré zdanlivo nemali inú funkciu, ako zaujať rozprávaním a rozprávaným.

Dá sa predpokladať, že už v tejto dobe, na začiatku vojny, hľadal Švantner hlbší súvis svojej zdanlivo odpútanej tvorby s udalosťami, ktoré sa odohrávali okolo neho a okolo všetkých, ktorí vtedy začali uvedomene vnímať desivý, nebezpečný vír vojny. Svedčí o tom najmä poviedka ***Horiaci vrch*** /1941/, s motívom návratu pastiera Joachima z mobilizácie: domovom sú pre neho vrchy so svojou mýtickou bezčasovosťou, teda večnosťou, kým svet "tam dolu" je len svet mravcov: "Myslel na ľudí, čo sa mrvia po svete ako mravce po mravenisku. Každý sa náhli za voľačím, lebo nikto nie je spokojný. Všetci sú postihnutí voľajakou chorobou. Aj on už začal pociťovať nákazu a myslel, že mu už viac nespomôže nikto, len treba ísť za ním kdesi do sedemdesiatej krajiny, ako za živou vodou." Kontext poviedky naznačuje, že príčiny duchovných chorôb medzi ľuďmi sú hlbšie uložené: nie je vojna ako "trest boží", ale metafyzický údel človeka, pretože zlo preniká i do vrchov /násilná smrť pastierky v horách/. Myšlienkové jadro poviedky je v konštatovaní ústrednej postavy: "Hľa, takýto je svet. Plno tajomných pletiek, úkladov, ktoré človek zauzľuje, hrdúsi, len aby zakryl svoje zločiny, a nedbá pritom, že voľakto má hrdlo práve v tom uzle..." Skutočnosť, že v románe-rozprávke ***Nevesta hôľ***, písanom počas vojny, sa ešte väčšmi prepojil na archetypy slovenského kultúrneho prostredia, totiž na prírodu, na hory a ich samostatný vnútorný život, svedčí výrečne o tom, ako sa mu žiadalo v takej dobe, desivej a nebezpečnej, byť sám so sebou, ponorený do kontemplácie, ktorá je v jadre totožná s intenzívnym prežívaním života, keď život nie je nič iné ako pociťovanie čistého bytia.

Isteže, Švantnerova povaha vnútorného človeka, tešiaceho sa vlastnej predstavivosti, pokladajúceho túto predstavivosť za pravú skutočnosť, ho k takejto tvorbe predurčovala. Možno je tento Švantnerov román najhlbšou meditáciou, ba kontempláciou prírody, akú pozná slovenská literatúra, prinajmenšom však takou, akú vo svojich veršoch sugeroval Janko Kráľ, alebo naširoko vyslovil Hviezdoslav. Je pravdepodobné, že motto z Hájnikovej ženy, ktoré stálo na prvej stránke rukopisu tohto Švantnerovho diela, bolo naozaj príznačným upozornením na hlbokú afinitu medzi ním a najvýznamnejšími básnikmi, ktorí ho predchádzali.

Kontemplácia svojou vnútornou povahou je bezbrehá: chce zaujať celú skutočnosť života a redukovať ho na základné existenčné

prejavy. Je súčasne aj rozporná, pretože v snahe obsiahnuť život v jeho podstate zanedbáva konkrétne prejavy ľudskej prítomnosti vo svete. Je to dosť zložitá, ale aj vážna otázka, nakoľko Švantner už cez vojnu myslel na jej dôsledky a do akej miery sa chystal ako umelec prekročiť takto stanovenú mieru života a zaujať sa o existenciu sociálnu. Je tragickým paradoxom, že po roku 1946, keď vyšla Nevesta hôľ, mal Švantner pred sebou už len necelých päť rokov života, keď za takýto krátky čas mal dokončiť svoje dielo a súčasne ho dotvoriť ako myšlienkový celok.

Zosociálnenie reality života pociťoval Švantner ako prvoradú otázku filozofickú, o čom svedčí zatiaľ len sčasti publikovaný denník písaný od roku 1948. Áno, bolo to obdobie, keď povojnová situácia vyústila do ideologickej polarizácie života v celosvetovom meradle, k čomu sa musel nielen tvorivý človek, ale aj každý intelektuál, každý rozmýšľajúci človek nejako vyjadriť, alebo sa s touto situáciou aspoň vnútorne vyrovnať. A tu sme svedkami úžasného rozvinutia Švantnerovho myslenia, v ktorom chce vyrovnať to, čo pokladal na živote za to základné, s aktualitou politického diania. Treba hneď povedať, že Švantner bol možno jediný slovenský spisovateľ, ktorý sa pokúsil denný, naliehavý, vnucujúci sa politický život s jeho obratom ku komunizmu, s celým tým obrovským zemepisným pozadím a s naliehavosťou čohosi, čo je nové a zdanlivo riešiace všetky sociálne rozpory minulosti, prepojiť na širšie, áno, európske pozadie. Preto chápe komunizmus sprvu ako pokus o nové praktické náboženstvo, vystihnúc, že sa nová náuka snaží zaplniť priestor praktickej akcie, ktorú zanedbala cirkev. Súčasne pochopil, že medzi cirkvou, v ktorej vidí Švantner stelesnenie európskej kultúry až dozadu k antike, a komunizmom nebude nikdy zmierenia, že sú to náuky, ktoré sa vylučujú. Ale počujme Švantnera: "Kresťanstvo, modlenie, život kresťanský, vykonávanie sviatostí, vedie človeka predovšetkým k tomu, zámerne, cieľavedome, aby sám seba pozoroval, zdokonaľoval, je to veľká a dobrá cesta k dosiahnutiu mravnosti, nemôže sa ani odsudzovať, vysmievať a podcenovať, ak nemienime v ňom odsúdiť veľké mravné vymoženosti antickej vzdelanosti, lebo v kresťanskej náuke nachádza sa vlastne celá antika. Odklon od kresťanstva, zavrhnutie Ríma, ako sa dnes často žiada, je vlastne odklon a zavrhnutie základov európskej vzdelanosti... Komunizmus kresťanstvu zobral milosrdenstvo, najdôležitejšiu zásadu kresťanskej náuky popri láske k blížnemu, milosrdenstvo človeka ponižujúceho a dal mu slobodného človeka s dávaním dobra bez milosrdenstva..." Švantner z tohto hľadiska nazval svoju dobu /po vojne/ prechodným štádiom. Komunizmus

- náboženstvo bez Boha - je vlastne náboženstvom proti Bohu, je to náboženstvo hmoty.

Je podivuhodné, že Švantner, v rodinnej tradícii ktorého bolo robotníctvo /otec, brat/, chcel sa vyrovnať s týmto novým náboženstvom vážne a vážnosť jeho myšlienkového pokusu ho napokon doviedla k osobitej filozofii v podstate deistickej, o neustálej prítomnosti ducha v tele, o práve tela na svoje miesto v živote, o práve ducha na jeho dominanciu nad telom.

"On /duch/ vládne nad telom, rozhoduje, dáva mu vlastnú náplň, bez neho by sme umreli." Prekvapuje naturalistická linka vo Švantnerovom spirituálnom myslení. Domnieva sa, že telo má svoje právo na rozvinutie, a polemizuje s protestantom Ch. F. Ramuzom /ktorého inak ako umelca uznáva a inšpiroval sa ním/ v tom, že by individuálny život človeka mal mať svoju mieru. Švantner mieru života, pochopenú ako normu, neuznáva, život je pre neho niečím, čo sa nedá sputnať ani skrotiť: odtiaľ premnohé námety na poviedky, novely, ba na celé románové trilógie, ktoré nachádzame v jeho Zápisníku, ktoré všetky v podstate zdôrazňujú prirodzenosť života ako základ existencie. Tak si vieme ľahko zdôvodniť a vysvetliť tú až neskrotnú telesnosť jeho postáv /Paulínka z románu Život bez konca/ a súčasne zaradenosť takýchto prejavov do celkovej duchovnej osnovy románu, ktorá sa klenie nad dejom ako duchovná podstata života. Švantner píše, že telesnosť človeka obsahuje vo veľkej miere aj skrytý účel individuálnej existencie, v čom má jednotlivec vybadať vlastný životný cieľ. Človek je tak v jeho pochope určený prostredím a vnútornými podmienkami biologického kódu, čo inak pripomína Zolov naturalizmus, teda náhľady majstra, ktorého si Švantner dobre preštudoval a našiel v ňom dokonca základ svojej pedagogickej náuky /pozri k tomu zápis v kronike obecnej školy v Mýte/. Človek v chápaní Františka Švantnera je teda determinovaný svojím telom a jeho duchovnosť je v tom, vybadať vlastný životný účel, podriadiť sa mu, pestovať ho sebavýchovou. "Ak sa pozoruješ, poznávaš, môžeš sa pochopiť, a potom je v tebe obsiahnutý celý svet, v tebe prebýva Boh. Poznávaním seba zistíš svoje poslanie a dospeješ"; aký je to antický prvok v jeho deizme, k harmónii ducha a tela!

Z tejto filozofie je možné odvodiť, vysvetliť a interpretovať všetky dôležité Švantnerove postavy, deje jeho noviel a románov napísaných po roku 1945. Ako inak si vysvetliť napríklad úžasnú novelu ***Dáma***, kde žena, ktorá zrádza muža a odovzdáva ho gestapu, cíti sa byť oslobodená od životnej tiaže čiže od nesprávnej úlohy, ktorú jej životná náhoda a okolnosti pririeklí. Je to amorálnosť? Bolo by to tak, keby Švantner v zmysle Ramuzovej /protestantskej/ morálky

uznával hranice konania človekal Švantner, ako to vidno z jeho Zápisnika, je v morálnom ohľade k človeku skeptický, ba ide tak ďaleko, že smrť blížneho chápe ako radosť pre toho, kto zostal živý... Človek, píše desivé riadky Švantner, sa teší zo smrti iného, alebo je k nej necitlivý /zaujímavá je tu črta k poviedke z prostredia Novej Bane, s názvom ***Obhliadačka mŕtvol***/. Túto povahovú stránku človeka označuje Švantner slovom existencializmus: "Človek sa často teší z neúspechu svojho blížneho, ba tajne, skryto, tešíme sa i zo smrti iného človeka, najmä ak ide o osobu, ktorá nás nejako svojou schopnosťou, prácou, osobnosťou zatieňovala..." A je zaujímavé, že obdobné prenikavé idey nachádza Švantner aj v slovenských ľudových baladách, kde milý napríklad zabíja milú za to, že ovládnúc jej telo, nezmocní sa jej duše...

Švantnerov čitateľ si nevyhnutne musí položiť otázku, či je ešte morálny takýto tvrdý pohľad na človeka, či sa dá porovnať so Švantnerovým v základe kresťanským názorom. Odpoveď by sa našla v tých pasážach jeho Zápisníka, kde ako o najvyššej kategórii, v ktorej je možné postihnúť pravdivú podstatu života, hovorí o jeho prirodzenosti. Nič v tomto živote sa nemá potláčať, ani v mene tela, ani v mene ducha. Nie je v tejto myšlienke obsiahnutý určitý mravný chaos, bezbrehosť? Započúvajme sa do Švantnerovej argumentácie ešte raz: Zmyslom života je vyplniť poslanie. Životné poslanie je u človeka predurčené vrodenými vlastnosťami, je dané dedičným predurčením. Povinnosťou človeka je zistiť v sebe tieto vlohy, pozorovať, poznať sám seba a na základe toho vyplniť úlohu, ku ktorej má nadanie. Záleží teda od výberu povolania. Toto však nesmie ovplyvniť ani záujem rodiny, ani záujem štátu alebo inej spoločenskej potreby, ku ktorej dotyčný náleží. Má byť určené jedine danosťou prirodzenosti... Zmyslom života je potom práca, ktorú vykonávame v našom najmilšom povolaní... Zmyslom života je poctivosť v práci.

Švantnerova morálka, ktorá robí z neho veľkého básnika ľudskej existencie, je teda filozoficky zakotvená a odtienená do tej miery, aby nezväzovala ani umenie, ani ľudskú činnosť. Duševná aktivita človeka je v sebapozorovaní a v sebapoznaní. Ak sa uhádneme a nájdeme zmysel svojho individuálneho života, potom sa nemôžeme mravne skriviť, ani nemusíme byť samorastom. Ide o to, aby sme sa vzdelávali, pestovali a prostredníctvom sebapoznania dospeli k poznaniu sveta, ale i ľudí a existencie človeka na zemi. Smrť je hranicou, ale tú netreba chápať individuálne, ako nevyhnutný zánik, ale vesmírne, ako reťaz generácií, ktoré sa striedajú v životných úlohách. ***Hostinec pod slnkom*** je názov náčrtu poviedky, v ktorej malo ísť o zobrazenie takejto reťaze života a človeka ako článku v nej...

Švantner nebol moralista a na jeho pochopenie života nestačila prostá viera. Ako expresionista počítal s biologickým i kozmickým dianím ako s dvoma určujúcimi veličinami. Medzi bunkou a kozmom sa odohráva príbeh jeho myslenia a v podstate aj príbehy jeho noviel, poviedok a románov. Nech by sme dnes akokoľvek posudzovali jeho filozofiu, základ jeho tvorby, nemohli by sme spochybniť obraz sveta, ktorý na tomto základe predostrel. Nemôžeme dnes vykladať jeho dielo tak, že medzi počiatkami jeho literárnych prác a jeho poslednými dielami, najmä románom ***Život bez konca***, je rozpor. Videli sme, že prácu, sociálnu hodnotu, chápe Švantner ako spojivo medzi predpokladmi života a pochopením jeho účelu. Tých päť rokov, medzi jasne formulovanou filozofiou od roku 1948, keď ho doba k tomu nútila, je krátky čas na postupné rozvedenie každého ohnivka v reťazi diela. Literárne diela Františka Švantnera sú vo vzájomnom pomere dramaticky postavené: plynulá je ich filozofia a jej vývin, ktorá, ako sa dá predpokladať, mu bola vrodená, vyslovená v improvizovaných výrokoch, ktoré tvoria rovnako živé myšlienkové jadro, ako i nevyhnutný rámec jeho epického diela.

Z povedaného vyplýva, že Švantnera, ktorý takto zložito pochopil svet, a jeho dielo, ktoré je nositeľom tejto zložitosti, nemožno označiť termínom n a t u r i z m u s, termínom, ktorý sa ustaľuje v slovenskej literárnej histórii. Naturizmus je poetický smer prichádzajúci po symbolizme ako pokus o zjednodušenie pohľadu na život. Syntagma "opojný naturism", ktorú v súvislosti s francúzskym regionalistom J. Gionom vyslovil Václav Černý, poukazuje ešte na jednu fazetu naturizmu, na uvedenú zmyslovú opojnosť ako črtu tohto básnického smeru. Celkové myšlienkové zacielenie Švantnerovej tvorby je podľa mojej mienky duchovné, je to príznačný duchovný expresionistický koncept "tela", teda jav a spôsob transcendencie telesného, zmyslovo existujúceho. Skutočnosť Švantnerovho diela je vyslovene znakovej povahy, kde nejde o reálny horizont jednoduchého človeka, ani len človeka prirodzeného, ale o intelektuálnu meditáciu, pre ktorú je svet prírodných ľudí podkladom i zámienkou na vyslovenie až kozmickej situácie človeka. "Kde hľadať pomoc a pokojné riešenie alebo aspoň vysvetlenie takéhoto zariadenia sveta?.. /z poviedky Horiaci vrch/. Švantner prepája vecný horizont svojich poviedok /vrch, hora, horiaci vrch/ s predstavou ideovokoncepčnou, napríklad blížiacej sa spoločenskej katastrofy, vojny a jej zničujúcej sily. Švantnerova skutočnosť, ako je to zvykom u expresionistov, nie je teda len hrôzostrašná, desivá a kŕčovitá, ale aj prorocká. František Švantner dovidel ďaleko do budúcnosti, dokonca toho jej úseku, ktorý je našou prítomnosťou, o čom svedčia jeho prozaické diela i jeho Zápisník.

Rastislav Tóth

Politická scéna na Slovensku

FF UKo, Bratislava

Po novembri 1989 vznikla nevyhnutnosť úplne od začiatku vytvoriť politický život v Česko-Slovensku. Predchádzajúci režim bol politicky monotónny - obsahoval iba komunistickú stranu, 4 prokomunistické strany a viacero masových podporných organizácií /odborové, mládežnícko, ženské, atď./. V tejto situácii mohol vzniknúť pluralistický politický systém iba deštrukciou funkcií spomenutých organizácií a rýchlym vytvorením konkurenčných politických organizácií /strán a hnutí/.

Slovensko a Čechy majú rôzne politické tradície, aj rôznu pozíciu v spoločnom štáte. Budeme sa zaoberať formovaním politickej scény na Slovensku.

Politickí aktéri na Slovensku

1. Politické strany

Základnou myšlienkou, ktorá "pohla" česko-slovenskou spoločnosťou, bola *občianska spoločnosť*. Jej realizácii v starom režime bránila neexistencia právneho štátu, a preto obmedzená šanca pre občianske slobody. Liberalizmus sa stal najpopulárnejším smerom. Z toho vyplývala aj rarita charakteru nášho politického spektra. Všetky nové strany /vzniklo ich niekoľko desiatok/, aj všetky pôvodné strany sa "vrhli" na liberalizmus a natlačili sa do stredu. Komunisti trčali trochu doľava, kresťanskí demokrati trochu doprava, no všetci boli v strede.

Napriek tomu možno povedať, že vzniklo niekoľko druhov politických strán. Jedným bola rýchlo sa meniaca komunistická strana. Trochu doľava vyčnievali 3 strany so sociálnodemokratickými znakmi. Zelení a národniari hlásali heslá, ako aj inde v Európe. Demokratická strana /DS/ sa zdala typickou liberálnou stranou.

Dominujúce postavenie a najväčšie ambície mali dve politické hnutia: Verejnosť proti násiliu /VPN/ a Kresťanskodemokratické hnutie /KDH/. VPN bolo na Slovensku hlavným nástrojom deštrukcie

starého režimu. So svojou výrazne liberálnou orientáciou získalo do svojho stredu osobnosti s najväčším občianskym kreditom: slovenských chartistov, náboženských disidentov, sociológov, ekonómov a právnikov. Bolo hlavným spojencom v Prahe dominujúceho Občianskeho fóra a jeho kampane sa zúčastnil aj prezident V. Havel.

KDH bolo vytvorené organizátormi akcií za náboženskú slobodu a rátalo s podporou väčšiny veriacich - podľa štatistiky vyše 2/3 občanov Slovenska tvoria veriaci kresťanskej orientácie.

Takéto zloženie politického spektra zodpovedalo stavu politického vedomia na Slovensku, no s jedinou výnimkou - o podstate sociálnej demokracie občania nevedeli skoro nič, čo bolo dôsledkom vyše 40 rokov trvajúcej informačnej bariéry organizovanej vtedy vládnucou KSČ.

Výsledky volieb 1990: Pre zisk poslaneckých mandátov v Slovenskej národnej rade /SNR - slovenský parlament/ bolo potrebné získať 3 % odovzdaných hlasov. Zo 16 zúčastnených strán sa to podarilo 7: VPN /29,34 %/, KDH /19,20 %/, SNS /13,94 %/, KSČ /13,34 %/, Spolužitie /etnické menšiny - 8,66 %/, DS /4,39 %/ a zeleným /3,48 %/.

Tri z nich vytvorili vládnu koalíciu: VPN, KDH a DS. Ďalšie štyri vytvorili neformálnu parlamentnú opozíciu. Strany, ktoré sa nedostali do parlamentu, zväčša udržiavali svoju existenciu s nádejou, že sa im to podarí v nasledujúcich voľbách /r. 1992/.

Medzitým sa uskutočnili voľby do miestnych orgánov, ktoré potvrdili, že občania do svojho vedomia pojali iba strany parlamentné. Nebezpečenstvo anarchie teda nehrozí z rastúceho počtu strán, pretože občania prijímajú ich počet s úsmevom, ale z *dezintegrácie parlamentných strán*.

Rozdelenie strán. Hneď po voľbách sa začali v stranách procesy vnútornej dezintegrácie. Pôvodným zdrojom toho bol rozpor medzi ambíciami stranických vodcov a štátnikmi, ktorí vzišli z týchto strán. Vzápätí nasledovali rozpory programové, takže všetky parlamentné strany zažili obdobie vlastnej dezintegrácie.

Vodcovia slovenskej časti KSČ si dezintengráciu zorganizovali sami. Najprv sa autonomizovali od českej KS, potom sa na dvakrát posunuli smerom k sociálnodemokratickým prioritám. Tak samozrejme nastal odchod ortodoxných častí a vytvorenie "skutočných" komunistických strán. Pôvodná slovenská časť KSS dnes existuje pod názvom Strana demokratickej ľavice /SDĽ/ a je do istej miery akceptovaná európskymi sociálnymi demokratmi.

Potichu aj nahlas sa rozdeľovali vládnuce strany. Najprv sa z VPN a KDH oddelili maďarské národné časti a vytvorili Maďarskú nezávislú iniciatívu /MNI z VPN/ a Maďarské kresťanskodemokratické hnutie /MKDH z KDH/. Tie sa stali novými súčasťami vládnej koalície. Z DS odišlo niekoľko poslancov SNR, ktorí sa vyhlásili za nezávislých.

Keď bol v apríli 1991 predsedníctvom SNR /21 členov/ odvolaný premiér V. Mečiar /vtedy VPN/ a niekoľko ministrov, VPN sa s veľkým treskom rozbilo na dve časti. Premiéra neodvoláva celý parlament, ale iba jeho predsedníctvo/. K bývalému premiérovi sa pridali traja slovenskí ministri a časť poslancov a spolu založili nový politický subjekt - Hnutie za demokratické Slovensko /HZDS/. Silná osobnosť V. Mečiara a sklamanie z pôsobenia VPN spôsobili, že nové hnutie okamžite obsadilo v sociologických prieskumoch na Slovensku 1. miesto s veľkým náskokom pred ostatnými stranami.

V KDH bol dlho zdanlivý kľud. Nezhody medzi vedúcimi osobnosťami však boli zreteľné. Tieto názorové rozdiely vyvrcholili na začiatku roku 1992, keď sa od KDH oddelila časť politikov v čele s podpredsedom SNR Jánom Klepáčom. Vznikol ďalší politický subjekt - Slovenské kresťanskodemokratické hnutie /SKDH/. K tomuto hnutiu sa pridali aj kresťanskodemokratickí ekonomickí ministri, čo je predpoklad vytvorenia silného programu. Ministri z SKDH neboli odvolaní zo svojich pozícií vo vláde.

Demokratická strana mala iba 7 poslancov v SNR, takže nebolo čo trieštiť. Traja odišli sami v tichosti, no podpredsedníčku SNR za DS Oľgu Keltošovú zo strany aj štátnej funkcie vytlačili /nebola priamo odvolaná/. O. Keltošová prešla do HZDS, kde sa dostala do vedenia hnutia.

VPN po odčlenení národne orientovanej časti vedenej V. Mečiarom, prechádzalo vlastnou transformáciou až do podoby politickej strany s deklarovanou pravicovou orientáciou. Pôvodná myšlienka širokospektrálneho hnutia bola nahradená princípom stranickej organizovanosti. V súvislosti s tým dochádzalo aj k výmenám vedúcich osobností v pôvodnom hnutí za vodcov z radov štátnikov. Nový názov prijala už transformovaná strana v roku 1992: Občianskodemokratická únia /ODÚ/.

Na začiatku roku 1992 vznikla paradoxná situácia charakterizovaná dvoma znakmi. Prvým bolo rozšírenie vládnej koalície. Už sme povedali, že pôvodne tvorili vládu SR tri strany. Ich rozdeľovaním sa vlastne rozširovala koalícia až do počtu 6 strán: okrem pôvodných ešte MNI, MKDH a SKDH. Vodcovia SKDH však ostro vystupovali aj

s protivládnymi návrhmi - v apríli 1992 návrh na vyhlásenie suverenity SR slovenským parlamentom. Preto SKDH bolo zároveň súčasťou vládnej koalície aj opozície. To sa týka druhého znaku. Odchodom časti poslancov z vládnych strán sa vláda stala menšinovou. Latentná vládna kríza neprepukla v otvorenú z dvoch príčin: do volieb chýbali iba dva mesiace a v SNR je dôležitejšie predsedníctvo, v ktorom po jeho rozšírení vznikla patová situácia /13 vládnych a 13 opozičných členov/.

Ako vyzeral vývoj voličskej podpory strán pred voľbami 1992

Na rozdiel od značne vyrovnanej českej scény slabých strán /na prvom mieste Občianska demokratická strana V. Klausa iba s 20 % podporou/, na Slovensku sa na čelo od svojho vzniku v lete 1991 usadila HZDS expremiéra V. Mečiara. Pri jeho vzniku táto podpora dosahovala 50 %. Na konci apríla 1992 sa pohybovala okolo 40 %. Príčiny boli: veľká popularita lídra /V. Mečiar okolo 50 % podpory občanov/, dôveryhodnosť ďalších vodcov HZDS /Filkus, Keltošová, Kňažko/ a odborne kvalitný ekonomický program rozvoja Slovenska. Hnutie však nebolo vnútorne konzistentné, takže jeho následné rozdeľovanie je iba otázkou času. Predvolebný predstih HZDS bol však obrovský.

Mesiac pred voľbami sa na druhé miesto dostala Strana demokratickej ľavice. Táto postkomunistická a k sociálnej demokracii konvergujúca strana si vlastne počas celých dvoch rokov udržiavala kredit približne 10-13 % občanov. Na 2. miesto sa dostala práve s 13 %, čo bol aj volebný zisk vo voľbách 1990. Druhé miesto vo voľbách sa stalo cieľom tejto strany s ambicióznymi vodcami, ktorých vek je najnižší v porovnaní s ostatnými silnejšími stranami. Osciluje okolo 40 rokov.

Tretie miesto patrilo Slovenskej národnej strane, ktorá po vzniku SKDH začala strácať. Potencionálni voliči, aj časť členstva, sa "preliali" zo SNS do SKDH. Naviac, kým pred voľbami 1990 bola SNS jedinou výrazne národnou stranou, pred voľbami 1992 sa takto prezentovali aj HZDS, SDĽ a SKDH. Podpora iba 10 % občanov je toho logickým produktom.

Stabilný pokles podpory KDH pokračoval aj napriek tomu, že toto hnutie malo už rok funkciu premiéra. Je preto paradoxom slovenskej politickej scény, že premiérovu stranu podporuje menej ako 10 % občanov /9,5 %/. Príčinou bola nízka výraznosť, politická amorfnosť a taká miera náboženského akcentu, ktorá nevyhovovala ani tým, ktorí by ju mali podporiť. Vodcovia KDH nedokázali sformovať mo-

dernú európsku kresťanskú demokraciu, a preto získali malú podporu občanov.

Z ostatných strán, ktoré sa blížili k voľbám na Slovensku, ešte stručne o troch. Bývalé vládnuce VPN, pred voľbami už ODÚ, sa stále usilovalo dostať nad hranicu 5 %, čo je minimum pre zisk poslaneckých kresiel. Občianska podpora sa pohybovala medzi 3-4 %. Príčinou bolo stále opisovanie pražskej politiky, nepripravenosť predstaviť sa ako strana SR.

Maďarské strany sa orientovali výlučne na maďarskú menšinu /na Slovensku asi 10 % obyvateľov/, no pri ich roztrieštenosti do 3 samostatných subjektov je táto podpora vlastne iba tretinová.

Novým politickým subjektom sa tesne pred voľbami /asi 2 mesiace/ stala Sociálnodemokratická strana na Slovensku /SDSS/. Dovtedajšia podpora okolo 1 % sa viacnásobne zvýšila príchodom A. Dubčeka, vodcu reforiem z 1968 a predsedu Federálneho parlamentu 1990-92. Mesiac pred voľbami už dosiahli 6-7 %. Potencionálna voličská obec: staršia generácia so sentimentálnym pohľadom na dobrého človeka zo 60. rokov.

Ostatné strany vymýšľali spôsoby, ako získať potrebných 5 % podpory, alebo aspoň slušnejšie prežiť a získať štátnu dotáciu za volebné úspechy /aspoň 2 % hlasov/, ktorá by financovala ich ďalší život.

2. Politická elita

Prirodzeným zdrojom politických elít v demokratických spoločnostiach sú stredné vrstvy. Ambiciózni jednotlivci, ktorí zakladajú svoju kariéru na vzdelaní, vedomostiach a zručnosti, dávajú politike život, pôsobia proti jej stagnácii. Preto bývalý politický režim v Česko-Slovensku dôkladne zničil stredné vrstvy z obavy z ich intelektuálnej kritiky a nastoľovania požiadavky politického pluralizmu. Materiálna likvidácia stredných vrstiev spočívala v znemožnení súkromného vlastníctva a znížení blahobytu inteligencie pod úroveň robotníkov. Duchovná devastácia spočívala vo vyžadovaní permanentného prejavu ideologickej a politickej oddanosti a priznaní, že robotníctvo je základom spoločenského pokroku.

Politická elita bývalého režimu mala robotnícky pôvod, ktorý neustále zdôrazňovala ako legitimizáciu svojho mocenského postavenia. Hlavným vonkajším znakom bývalej politickej elity bola ideologická jednota, ktorá sa neprejavovala poznaním komunistickej ideológie /prác Marxa a Lenina/, ale citátomániou z týchto prác a z prejavov žijúcich vlastných vodcov /Brežneva, Husáka atď./. Mechaniz-

mus obnovovania politickej elity mal preto klanový princíp: elita si vyberala ľudí k sebe, resp. politické klany rozpútali boj o mocenské pozície, napr. v r. 1967-68, 1969-70.

November 1989. Pád komunistického režimu spôsobil potrebu "výmeny" politickej elity. V demokratickom režime by sa to udialo výmenou štátnej špičky jednej strany za elitu z inej strany. V Česko-Slovensku však neexistovali žiadne paralelné strany. Čiastočne túto absenciu suplovala Charta 77. Pôvodne intelektuálske združenie však bolo rozširované "tradičným" spôsobom o robotníkov a úradníkov. Handicapom intelektuálov Charty bola ich násilná izolovanosť od ostatných intelektuálov. Preto začali trpieť "komunistickou" chorobou. Stretávanie iba vo vlastnom kruhu znamená presviedčať sa navzájom, čiže stagnácia myšlienky. Napriek tomu intelektuáli Charty 77, všetci s výraznou liberalistickou orientáciou, tvorili jediný možný *základ novej politickej elity. Ich politická aktivita sa prejavila v rýchlosti* základnej zmeny a v charaktere tejto zmeny, publicisticky označovanej ako "zamatová či nežná revolúcia".

Pôvod tejto časti novej politickej elity bol rôzny. Boli tam ľudia spojení obrodným procesom v roku 1968 /M. Kusý, P. Pithart, J. Kantůrek, J. Dienstsbier/, aj intelektuáli, ktorí boli v stálom kritickom vzťahu k bývalému režimu /V. Havel, V. Malý/.

S intelektuálmi z Charty bola myšlienkovo aj osobne spojená druhá časť novej elity, pochádzajúca z náboženského disentu /J. Čarnogurský, F. Mikloško/. Ich obhajoba občianskych práv mala akcent v práve na prejav náboženského cítenia. Jej podstata bola na Slovensku /Charta zase v Čechách/, história kratšia a rozsah osobností menší.

Tretiu časť novej politickej elity vytvorili osobnosti z roku 1968, ktoré sa nezaradili do žiadneho disidentského združenia v komunistickej ére po roku 1970. Výrazne medzi nimi boli A. Dubček, A. Ťažký, I. Laluha a rad bývalých komunistických a mládežníckych funkcionárov a novinárov. Ich výrazným handicapom bol však vyšší vek, veď najmladší boli 50-nici, no väčšina mala už vyše 60 rokov /v celom Česko-Slovensku bolo v r. 1970 násilne vyradených zo spoločenského života asi 300 000 ľudí/.

Štvrtú časť novej politickej elity si vytvorili novovznikajúce politické strany a hnutia. Čiastočne akceptovali osobnosti už spomenuté, no zároveň sa dopredu začali tlačiť mladší ambiciózni jednotlivci. Niektorí sa priamo podieľali na organizovaní pádu bývalého režimu /F. Gál, J. Budaj, M. Kňažko/, iní sa postupne pridávali k vznikajúcim politickým subjektom. Podstatný rozdiel, ktorý sa prejavuje dodnes,

medzi prvými tromi a štvrtou časťou novej politickej elity vyplýva z ich predchádzajúceho záujmu. Prvé tri časti boli v permanentnej opozícii voči komunistickému režimu, rátali s jeho pádom, hoci nepoznali čas. Možno povedať, že sa na "november 1989" pripravovali a teda mali určitú predstavu, čo s politickou mocou /na rozdiel od ostatných krajín bývalého sovietskeho bloku, kde neexistencia disentu s podobnou šírkou a rôznosťou spektra spôsobila rôzne prejavy anarchie vo vývoji/.

Štvrtá časť elity je založená výlučne na okamžitých ambíciách determinovaných ponúknutou šancou z novej situácie a stojí vyhranene na mocenských pozíciách v štáte alebo v stranách. Občiansko-politický kredit tejto časti je podstatne nižší, v rôznom čase rôzne vysoký a odchodom z funkcie konverguje k nule.

Vážnym problémom nášho politického života po novembri 1989 sa stal pojem vodcovstvo. Proces rozbitia starého režimu stál najmä na myšlienke občianskej rovnosti. Liberalizmus novembra vydržal najdlhšie do volieb 1990. Po týchto prvých pluralitných voľbách sa začali vodcovia strán a hnutí a štátni funkcionári /ministri, aj členovia parlamentov/ výrazne usádzať na politickom Olympe, problém bol však v pomenovaní ich pozícií. Vodcovstvo je v našom politickom vedomí spojení s pozíciou Lenina /vodca svetového proletariátu/ alebo Hitlera /Führer 3. ríše/. Preto vodcovské ašpirácie Havla, Klausa, Mečiara, Gála, narážali na seba navzájom, aj na opatrné odmietanie občanmi a výrazné odmietnutie parlamentmi. Nikto sa nesnažil vysvetliť občanom rozdielnosti medzi demokratickým /ústavou a zákonodarnou mocou obmedzeným/ a nedemokratickým vodcovstvom. Všetci súperi sa navzájom verejne obviňovali zo snahy posilniť osobné pozície a demontovať demokratické inštitúty. Akékoľvek zvýšenie prestíže u občanov či politickej pozície v systéme bolo opozíciou aj masmédiami komentované ako rozchod s duchom novembra 1989.

Ťaženie proti výrazným osobnostiam v politickom živote je vlastne produktom vnímania politiky v starom režime. Je to snaha o priemernosť, nevytŕčanie individualít, žiarlivosť na schopnosti iných. Ak by sa podarilo priemerným politikom zablokovať individuality, vznikla by stála politická kríza podobná poľskému vývoju po zablokovaní Michnika, Kuroňa, Balcerowicza a Mazowieckeho.

V období medzi voľbami 1990 a 1992 vznikol v politickej elite stav permanentného strážení sa, boja a odstreľovania. Takto sa striedali vodcovia v stranách /napr. v SNS/, rozdeľovali strany a hnutia /KDH, VPN/, ba dokonca aj premiéri /M. Mečiar/ a vysokí štátni úradníci.

Politické odstreľovanie spôsobilo odsudzujúci postoj občanov voči politickej sfére. Občiansky kredit voči stranám a najmä štátnym inštitúciám radikálne poklesol až do stavu, že väčšina občanov nedôveruje parlamentom, ktoré si sami zvolili a na spodnom okraji je tiež predvolebná podpora stranám, ktoré zvíťazili vo voľbách 1990.

Z toho logicky vyplýva kolísanie podpory voči stranám, ktorú zistili predvolebné sociologické prieskumu. Potenciálni voliči sú ochotní v rýchlom časovom slede meniť svoje stranícke orientácie, čiže podporiť rôzne strany. Spravidla to vôbec nie je dôsledok zvýšenia akceptovateľnosti strany so zvyšujúcim sa kreditom, ale náhlej nespokojnosti s inými stranami či ich politikmi.

Poslednou súvislosťou, ktorej sa dotkneme, je odborná zdatnosť politikov. V krajinách s dlhodobým demokratickým režimom je prirodzenou a saturovanou potrebou politická odborná pripravenosť politikov. Kombinácia politologického, ekonomického, ale aj sociologického a právnického vzdelania patrí k predpokladom pre politickú kariéru. V našich podmienkach máme vlastne iba politikov-samoukov. Je to spôsobené 3 faktormi.

Prvým faktorom je nedávna minulosť spoločenských vied, kde nútene absentovala politológia a ostatné vedy boli silne ideologizované. Preto príprava pre politickú kariéru nevyhnutne obsahuje selekciu vedomostí získaných v nedávnej minulosti. Nemožno však tvrdiť, žeby tieto vedy produkovali "intelektuálny odpad". Výborní ekonómovia rôznej orientácie, akými sú Klaus, Komárek, Zeman či Filkus, sú uznávaní aj mimo nášho územia.

Druhým faktorom je apriórne odmietanie myšlienky, že by mohli u nás vzniknúť politické vedy tak rýchlo, ako boli užitočné pre politickú scénu už dnes. Čiastočne je akceptované právo, ktoré malo výsadné postavenie medzi politickými vedami aj v minulosti. Politologické analýzy a prognózy sú spochybňované ich údajnou straníckosťou /viaceré také naozaj sú/.

Tretím faktorom je neznalosť európskych a svetových vývojových trendov a politických zvyklostí. Ničím neodôvodnená namyslenosť, až arogancia politikov ich zosmiešňuje v očiach občanov, čo však títo neberú na vedomie. Počas služobných ciest politici získavajú určité informácie, ktoré však okamžite považujú za absolútne poznanie.

Politická elita sa čiastočne vymení po každých voľbách. Tak je to aj v súvislosti s voľbami 1992. Predbežný pohľad na túto výmenu ukazuje generačný posun: ubúda z generácie 60-nikov, pribúda stredná generácia, čo by mohlo byť garanciou zvýšenia miery racio-

nalizmu v rozhodovaní. Dôležitá však bude ochrana liberalizmu v politickom živote.

Ferdinand Uličný

Osídlenie Slovenska v stredoveku

FF UPJŠ, Prešov

V polovici tohto storočia jestvovalo o osídlení Slovenska v stredoveku niekoľko kníh maďarských, českých a slovenských historikov.

Užitočnou zostávala práca maďarského historika D. Csánkiho o historickom zemepise a miestopise Uhorska a v rámci toho aj Slovenska v 15. storočí podľa jednotlivých žúp. Pribudla práca E. Mályusza o Turci, A. Fekete-Nagya o Spiši a Trenčianskej stolici, E. Fügediho o Nitrianskej stolici, napokon B. Illu o Gemeri. /1/

Autori týchto prác využívali len dobové písomné pramene, najmä listiny, a poskytovali názor o osídľovaní Slovenska od 12. - 13. storočia.

V prvej polovici 20. storočia vznikli aj prvé monografické práce českých a slovenských historikov o problematike osídlenia Slovenska v stredoveku, a to z pera českého historika Václava Chaloupeckého a slovenských historikov *Alexandra Húščavu, Daniela Rapanta, Jána Š. Šikuru, Andreja Kavuljaka a Ondreja R. Halagu.*

V. Chaloupecký v knihe ***Staré Slovensko*** /2/ vychádzal metodologicky zo zásady, že ak o niektorom území, regióne, krajine nie sú písomné pramene, treba ho považovať za neosídlené. Toto východisko a počet zachovaných písomných prameňov pre Slovensko do 13. storočia ho priviedli k názoru, že južná časť Slovenska bola riedko osídlená už v 11. a 12. storočí, avšak stredné a severné Slovensko bolo postupne osídľované až od 13. storočia.

Z tohto názoru vychádzal žiak V. Chaloupeckého A. Húščava v monografii o osídľovaní Liptova v 13. a 14. storočí /3/. Treba pripomenúť, že hoci A. Húščava nedokázal odhaliť jestvovanie sídlisk pred 13. storočím, zväčša správne osvetlil vznik tých osád a dedín v Liptove, ktoré vznikli v 13. - 14. storočí.

Roku 1933 D. Rapant vyjadril výhrady proti východisku A. Húščavu, ale nepriamo aj V. Chaloupeckého o historickom výklade najstarších listín, vzťahujúcich sa k Liptovu /4/. Rapantova interpretácia la-

tinského slova "terra" v sledovaných listinách, chápaná ako roľnícky kultivovaný pozemok, na ktorom už jestvovalo sídlisko užívateľov, nielenže spochybnila Húščavovu predstavu o neosídlení Liptova a tézu Chaloupeckého o neosídlení stredného Slovenska pred 13. storočím, ale poskytovala dovtedy netušenú možnosť skúmať osídlenosť Slovenska pred 13. storočím.

Ján Š. Šikura publikoval r. 1944 monografiu o osídlení Turca /5/. Na základe písomných prameňov podal vývoj jednotlivých sídlisk od 13. do 18. - 19. storočia podľa príslušnosti do jednotlivých panstiev. Hoci Šikura neuplatnil možnosti Rapantovej interpretácie listín, predsa pri niekoľkých sídliskách správne predpokladal ich jestvovanie pred 13. storočím.

V 50. rokoch vyšla len jedna kniha o problematike osídlenia, a to monografia Andreja Kavuljaka venovaná Orave /6/. Autor v nej na základe písomných prameňov načrtol vývoj jednotlivých sídlisk na Orave od 13. storočia.

Branislav Varsik od začiatku 50. rokov skúmal osídlenie východného Slovenska, aby riešil otázku ním r. 1962 formulovanú "odkedy sú Slováci na východnom Slovensku", v súvislosti s riešením otázky vzniku slovenskej národnosti. B. Varsik pri riešení oboch nabádal k odbornosti, považujúc ich za chúlostivé otázky, lebo pri nich sa stretávajú záujmy historikov, lingvistov, archeológov a národopiscov všetkých susediacich národov. Výsledkom tohto bádateľského úsilia B. Varsika je trojzväzková monografia /7/. Hoci sa pôvodne zameral na územie Košickej kotliny, postupne výskumy osídlenia rozšíril severne aj východne, teda na celé východné Slovensko. Kým osídlenie Košickej kotliny skúmal systematicky, sledujúc všetky sídliská v geografickom slede časovo často do 17. - 18. storočia, tak ostatné územie len exkurzne, pokiaľ v nich nachádzal slovansko-slovenské sídliská. B. Varsik pristupoval k skúmanej problematike síce ako historik, využívajúc písomné pramene a historickú interpretáciu, avšak využil aj poznatky archeológov, najmä Vojtecha Budinského-Kričku, o zistených slovanských lokalitách na tomto území, ale najmä poznatky a názory jazykovedcov slavistov /J. Kniezsa, M. Moór, J. Melich, V. Šmilauer, J. Stanislav/ o jazykovom pôvode a výklade názvov topografických, najmä miestnych, pričom v mnohých prípadoch poskytol ich vlastný výklad. B. Varsik prvý dôsledne pri výskume osídlenia spájal poznatky archeológie, histórie a jazykovedy. To mu umožnilo konštatovať súvislé /aj prerušené/ slovenské osídlenie tohto kraja od 11. storočia, ako aj zistiť

sídliská Maďarov, Rusov, Nemcov, Poliakov a Rusínov v tomto kraji od 11. storočia.

Varsikovo dielo je základným dielom o osídlení Košickej kotliny a dobrou východiskovou prácou pre výskum osídlenia východného Slovenska, a to aj napriek tomu, že už vznikli a vznikajú výhrady a opravy jeho názorov a konštatovaní, a to nielen zo strany historikov medievistov, ale najmä z kruhov jazykovedcov. B. Varsik sa z historikov v druhej polovici 20. storočia venoval výskumu osídlenia Slovenska najtrvalejšie a najintenzívnejšie. Napriek tomu, že sa najskôr a najsympatickejšie sústredil na územie Košickej kotliny, skúmal aj vývin osídlenia Bratislavskej stolice, Spiša, Liptova a Gemera /8/. Hlavným výsledkom výskumu B. Varsika je zdôvodnené zistenie kontinuity slovansko-slovenského osídlenia Slovenska od veľkomoravského obdobia.

Roku 1947 vyšla práca Ondreja R. Halagu, ktorá podľa názvu bola zameraná aj na slovanské osídlenie východného Slovenska /9/. Čitateľ však v nej márne hľadá autorove poznatky o niektorom konkrétnom sídlisku. Zameral sa najmä na osvetlenie časového vzťahu medzi Východoslovákmi, považujúc ich za osobitné etnikum, a Rusínmi, a to z hľadiska náboženského a etnického. Autor zdôraznil, že grécko-slovanskú vieru vo východoslovenskej oblasti nemožno považovať za bezprostredne zachovanú z čias sv. Cyrila a Metoda. S týmto poznatkom autora možno súhlasiť. Avšak jeho konštatovanie, *že nik nedokáže, že pravoslávna /teraz gréckokatolícka/ čiastka* východoslovanského etnika je len produktom slovakizácie Rusínov, má medzi historikmi viac odporcov ako zástancov. V neskorších štúdiách zo 60. rokov /10/ sa venoval územiu Šariša ako pohraničia, výkladu a pôvodu názvu Sabinov, Prešov aj iných, dokazujúc, a treba zdôrazniť, že presvedčivo, ich slovansko-slovenský pôvod a jestvovanie pred 13. storočím. O. R. Halaga sa neskôr venoval najmä dejinám Košíc a tiež ich obdobiu pred usadením sa prisťahovalcov /kolonistov/. Aj z Halagovho výkladu je zrejmé, že slovenské Košice jestvovali pred 13. storočím, avšak jeho predstavu, že v Košiciach a okolí ešte okolo roku 1230 pretrvávalo občinové vlastníctvo pozemkov a chotárne spoločenstvo, to považujeme za historický a historiografický anachronizmus.

Peter Ratkoš sa sledovanej problematike príležitostne venoval od 60. do začiatku 80. rokov. Roku 1964 publikoval štúdiu o *osídlení panstva Makovica*. Na základe písomných prameňov a jazykovedným rozborom niektorých miestnych názvov rekonštruoval osídľovanie severnej časti Šariša od 13. do 17. storočia, pričom rozlíšil pôvodné slovenské osídlenie od šoltýsko-roľníckych a šoltýsko-valaš-

ských sídlisk. Podľa autora v druhej polovici 14. storočia prevládalo roľnícke a v 16. storočí valašské osídľovanie, čo neskoršie výskumy podstatne spresnili. Neskôr sa P. Ratkoš venoval hornému a strednému Pohroniu a Liptovu. Zvlášť ho zaujal podiel valašského osídlenia, a to aj z hľadiska hospodárskeho a etnického. Napokon sa zaoberal osídlením Slovenska vo včasnom stredoveku, zdôrazňujúc jeho kontinuitu v 9. - 11. storočí. P. Ratkoš argumentoval najmä poznatkami archeológov, jazykovedy a použil nárečové /aj neskoršie/ listinné doklady. /11/

Od 60. rokov sa osídlením Slovenska zaoberá Richard Marsina. Najprv sa venoval časti Trenčianskej stolice, postupne celému Slovensku od 11. do polovice 13. storočia, predovšetkým na základe súbodých listinných dokladov. Autor dospel k poznatku o osídlení celého Slovenska, pričom zdôraznil, že hustota osídlenia jednotlivých častí bola rozdielna. Treba vyzdvihnúť, že R. Marsina uvedomele nadviazal na interpretačné postupy D. Rapanta a venoval sa aj teoretickým otázkam výskumu osídlenia. /12/

Autor tohto príspevku od 60. rokov skúma vývoj osídlenia. Začal výskumom osídlenia Šariša a postupne sa sústredil na Zemplín, Liptov a Užskú stolicu, pričom zisťoval nielen pôvod, ale sledoval aj vývoj sídlisk najmenej do prelomu 16. - 17. storočia, zamestnanie, sociálnu a národnostnú príslušnosť ich obyvateľovv. F. Uličný uplatnil poznatky archeológov, jazykovedcov, ale najmä informácie písomných prameňov. Okrem toho použil poznatky geografie o zemepisnom prostredí, ale aj poznatky dejín výtvarného umenia, najmä architektúry. Autor postupne dospel k názoru o nevyhnutnosti skúmať vývoj osídlenia *multidisciplinárnym postupom*, čo aj teoreticky zdôvodnil. Taký postup osvetlil kontinuitu slovansko-slovenského osídlenia v skúmaných oblastiach a podiel mladšieho slovenského aj neslovenského doosídľovania. /13/

Osídlením Bratislavskej župy sa dávnejšie zaoberal Vincent Sedlák, pričom zvlášť skúmal tamojšie zemepisné prostredie a jeho vplyv na osídlenie. /14/ Ján Beňko od 70. rokov publikoval štúdie k osídleniu severného Spiša a Kysúc. Neskôr skúmanú oblasť rozšíril na severnú časť Trenčianskej stolice, Oravu, severnú časť Liptova, Spiša, Šariša a Zemplína. J. Beňko použil poznatky archeológov, jazykovedcov, práce historikov a výsledky vlastného výskumu, pričom odlišoval slovansko-slovenské sídliská od doosídľovania na nemeckom, valašskom a kopaničiarskom práve. Sústredil sa najmä na vznik sídlisk, takže ich vývoj už spravidla nesledoval. Avšak prvé doklady sotva možno považovať za dostačujúce k zaradeniu sídlisk a doosídľovania najmä na nemeckom a valašskom práve. /15/ Vývinu

osídlenia časti Nitrianskej župy sa venoval Ľubomír Juck /16/ a naposledy Ján Lukačka. /17/

Z geografického hľadiska je spracovanie vývoja osídlenia Slovenska veľmi nerovnomerné. Niektoré územia nevzbudili záujem bádateľov, iným územiam sa venovali viacerí historici. Nerovnomernosť v záujme a spracovaní motivovali zaiste viaceré okolnosti. Výrazne sa doteraz prejavilo úsilie o spracovanie rodného kraja /B. Varsik, P. Ratkoš, F. Uličný, V. Sedlák/, prípadne kraja dlhodobého pobytu /F. Uličný/. Silným impulzom boli aj názory zahraničných bádateľov o podiele neslovenského obyvateľstva na osídlení východného Slovenska. To u niektorých našich historikov podnietilo záujem o východné Slovensko /B. Varsik, P. Ratkoš, F. Uličný/. Napokon sa javila a aj uplatnila nevyhnutnosť spracovať celé územie Slovenska, hoci len v určitom časovom období /R. Marsina/. Je zrejmé, že k spracovaniu vývoja osídlenia Slovenska v stredoveku sú nevyhnutné monografie či štúdie o jednotlivých regiónoch. Z toho hľadiska je doteraz najlepšie spracovaná kompaktná časť východného Slovenska /Abov a Šariš/, ktorej sa venovali viacerí historici /B. Varsik, P. Ratkoš, F. Uličný, J. Beňko/, a severné Slovensko /R. Marsina, F. Uličný, J. Beňko/.

Jestvujúce práce z časového hľadiska výskumu sídlisk tvoria dve skupiny. Do jednej skupiny patria tie, ktoré poskytujú poznatky o pôvode a vývoji sídlisk v stredoveku, prípadne aj neskôr /B. Varsik, F. Uličný/; *do druhej tie, ktoré sú zamerané len na ich pôvod, resp.* vznik /R. Marsina, J. Beňko/. Oba druhy prác majú svoje opodstatnenie. Avšak pre nadobudnutie predstavy o vývoji osídlenia ako procese /vznik, trvanie, zánik sídlisk/ sú užitočnejšie práce prvej skupiny, lebo poskytujú obraz o štruktúre osídlenia, jeho zmenách z viacerých hľadísk /národnosť, zamestnanie, sociálna skladba atď./ v dlhšom období. V súčasnosti sa v odborných kruhoch už všeobecne prijal poznatok, že hoci osídlenie v stredoveku nemožno skúmať oddelene len z prameňov a metódami archeológie, prípadne histórie, jazykovedy alebo výtvarného umenia, predsa ucelený a teraz prijateľný obraz o vývoji osídlenia možno rekonštruovať iba spoločne, využitím poznatkov geografie, archeológie, histórie, jazykovedy, dejín umenia, práva, techniky, prípadne iných vedných odborov. Z tohto hľadiska, či hľadísk, je vývoj osídlenia jav interdisciplinárny, avšak jeho komplexné, ucelené poznávanie a sprostredkovanie v podobe historickej rekonštrukcie je v súčasnosti prijateľné len multidisciplinárnym postupom. Pravda, uplatniteľnosť jednotlivých vedných odborov pre určité obdobia /včasný, neskorý stredovek/ je a bude rozdielna.

V druhej polovici tohto storočia slovenskí historici prehĺbili a zdokonalili kritické hodnotenie písomných prameňov /listiny, desiatkové a daňové registre, urbáre a iné/ použiteľných pri výskume stredovekého osídlenia. Postupne sa zväčšoval počet aj druhy využívaných písomností, či už publikovaných, ale najmä nepublikovaných, čím sa hlavná pramenná základňa podstatne rozšírila.

Pri výskume osídlenia sa rozširoval počet použitých prameňov a metód /geografia, historická archeológia, jazykoveda, dejiny výtvarného umenia, právo, cirkevné dejiny a iné/, pričom všetci historici ako hlavný prameň využívali písomné pramene a historickú metódu.

Uvedené postupy umožnili dospieť k poznatkom o kontinuite slovansko-slovenského osídlenia Slovenska v stredoveku /5. - 15. storočie/, pričom nižšie a južnejšie ležiace roviny boli skôr a hustejšie osídlené ako vyššie a severnejšie ležiace kotliny a doliny. Zemepisné prostredie malo podstatný vplyv na trvalé osídlenie kraja roľníckym obyvateľstvom.

Na doosídľovaní určitých častí Slovenska sa rozmanitou mierou a postupne podieľalo maďarské, ruské, nemecké, poľské, ukrajinsko-rusínske aj iné obyvateľstvo /Plavci, Valóni, Židia, Rómovia/.

V súčasnosti sa javí nevyhnutné zamerať výskum osídlenia najmä na tie časti Slovenska, ktorým sa bádatelia dotiaľ len málo alebo okrajove venovali. Až potom nadobudneme ucelený obraz o vývoji osídlenia celého Slovenska. Trvalou úlohou zostáva ďalší výskum kontinuity slovansko-slovenského osídlenia Slovenska, pričom treba zdôrazniť, že poznatky o ňom sú popri poznatkoch o vývoji slovenského jazyka najzávažnejšie pri poznávaní genézy slovenského národa.

Poznámky

/1/ Csánki, D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.

I. Budapešť 1890. Mályusz, E.: Turóc megyi kialakulása. Budapešť 1922.

Fekete-Nagy, A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapešť 1934.

Fügedi, E.: Nyitra megye betelepése. In: Századok 71, 1938, Budapešť, s. 273-319, 488-509.

Fekete-Nagy, A.: Trencsén vármegye. Budapešť 1941.

Illa, B.: Gömör megye I. - IV. Budapešť 1943, 1969, 1979.

Pozri aj neskoršie práce: Györffy, Gy.: Az árpádkori Magyarország történeti földrajza I. II. Budapest 1963, 19 . Bakács, I.: Hont vármegye Mohács előtt. Budapešť 19 .

/2/ Chaloupecký, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923.

/3/ Húščava, A.: Kolonizácia Liptova do konca 14. storočia. Bratislava 1930.

/4/ Šikura, J. Št.: Miestopisné dejiny Turca. Bratislava 1944.

/5/ Kavuljak, A.: Miestopis Oravy. Bratislava 1955.

/6/ Rapant, D.: O starý Liptov. In: Bratislava VII. 1933, s. 515-541.

/7/ Varsik, B.: Význam výskumu osídlenia východného Slovenska pre otázku vzniku a rozvoja slovenskej národnosti. In: Historický časopis IX. 1961, s. 420-440. - Osídlenie východného Slovenska do 14. storočia. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964, s. 9-30. - Osídlenie košickej kotliny I.-III. Bratislava 1964, 1973, 1977.

/8/ Varsik, B.: Osídlenie Myjavy. Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. In: Zborník FFUK Bratislava - Historica 23, 1972, s. 91-163. - Pôvodné slovanské osídlenie Spiša a korene spišských miest. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice 1974, s. 11-22. - Vznik Trnavy a rozvoj mesta v stredoveku. In: Trnavský zborník I. 1975, s. 29 a n. - Zo slovenského stredoveku. Bratislava 1980. - Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava 1984. - Slovanské osídlenie v Gemeri a pôvod názvu rieky Blh. In: Historický časopis 35, 1987, s. 592-601.

/9/ Halaga, O. R.: Slovanské osídlenie Potisa a východoslovenskí gréckokatolíci. Košice 1947.

/10/ Tenže, Hospodársko-spoločenský vývoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12. a 13. storočí. In: Nové obzory 3, 1961, s. 200-220. - Dejiny feudalizmu. In: Sabinov a okolie. Košice 1962, s. 13 a n. - K argumentom maďarskosti stredovekého Šariša. In: Šarišské múzeum 2. Košice 1969, s. 5-22. - Košice pred lokáciou kolonistov. In: Historica Carpatica 20, 1989, s. 139 a n.

/11/ Ratkoš, P.: Vznik a osídlenie makovického hradného panstva do začiatku 17. storočia. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Košice 1964, s. 39-54. - Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. In: Slovenský národopis 13, 1965, s. 135-171. - Východná 1269-1969. Martin 1972. - Z dejín mesta a osád Žiaru nad Hronom za včasného feudalizmu. In: Dejiny Žiaru nad Hronom. Martin 1978, s. 18-40. - Z dejín mestečka. In: Hybe včera a dnes. Banská Bystrica 1967, s. 9 a n. - Z najstarších dejín mesta. In: Liptovský Mikuláš. Banská Bystrica 1968, s. 39 a n. - Prehľadné dejiny obcí zátopovej oblasti Liptova do konca 17. storočia. In: Liptov 2. 1972, s. 83-93. - Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9. - 12. storočia. In: Archaeologia historica 3. 1978, s. 247-253. - Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In: Historické štúdie 24. 1980, s. 181-224. - Kontinuita slovenského osídlenia v 9. - 11. storočí. In: Historické štúdie 27 /2. 1984, / Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše/ s. 18-38. - Problémy výskumu včasnofeudálneho osídlenia Slovenska. In: Archaeologia historica 9. 1984, s. 7-20. - Chronologizácia architektúry a hospodárske dejiny Slovenska v 9. - 13. storočí. In: Archaeologia historica 10. 1985, s. 461-467.

/12/ Marsina, R.: O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia. In: Historický časopis 9, 1961, s. 617-632. - Osídlenie Hornej Trenčianskej pred tatárskym vpádom. In: Zborník FF UK v Bratislave, Historica 15. 1964, s. 47-70. - Listiny a ich význam pre výskum osídlenia. In: Historické štúdie 11. 1966, s. 43-55. - Žilina v období včasného a rozvinutého feudalizmu. In: Žilina - dejiny a prítomnosť. Martin 1975, s. 35 a n. - O interpretácii začiatkov, kontinuity a hustoty osídlenia. In: Zborník SNM 70. 1976, Historica 16, s. 269-274. - O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. In: Historické štúdie 27. 1984, č. 2, /Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše/, s. 35-59. - K najstarším dejinám Zvolena. In: Historický časopis 37. 1987, s. 793-805.

/13/ Uličný, F.: Vznikanie cirkevného a šľachtického vlastníctva pôdy a osídlenie Šariša v 13. storočí. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964, s. 55-62. - Vznik a vývin mesta Prešova do 16. storočia. In: Dejiny Prešova I. Košice 1964, s.

63 a n., 97 a n. - Vývin feudálneho panstva Sztárayovcov na východnom Slovensku od 13. do 15. storočia. In: Zborník FF UK v Bratislave XV. Historica, 1964, s. 139-147. - K dejinám Bardejova v 13. - 14. storočí. In: Šarišské múzeum v Bardejove 2. 1969, s. 23-36. - Osídlenie Šariša v 13. - 14. storočí /Úvod. Dolina Hornádu. Dolina Svinky/. In: Nové obzory 12. 1970, s. 15-45; 1971, s. 133-209. - Trebišov do konca 13. storočia. Vývin historického osídlenia okolia Trebišova do konca 16. storočia. In: Dejiny Trebišova Košice 1982, s. 72-104. - Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia. In: Liptov 7, 1983, s. 39-90; 8. 1985, s. 133-208; 9. 1987, s. 61-143. - Osídlenie a dejiny v období feudalizmu. In: Horná Cirocha, Košice 1985, s. 40-113. - Podiel cirkevných inštitúcií na vývoji osídlenia a hospodárstva východného Slovenska v 12. - 16. storočí. In: Archaeologia historica 10. 1985, s. 357-367. - Multidisciplinárny postup výskumu včasnohistorického osídlenia Slovenska. In: Historický časopis 35. 1987, s. 75-77. - Dejiny osídlenia Šariša. Košice 1990.

/14/ Sedlák, V.: Bratislavské hradné županstvo a Bratislava do roku 1291. In:Bratislava 6. 1970, s. 35-59. - Podiel zemepisného prostredia na vývoj osídlenia bývalej Bratislavskej župy. In: Zborník SNM 70, 1976. Historica 16, s. 275-283. - Pramenná základňa a stav stredovekého osídlenia Slovenska. In: Študijné zvesti SÚ SAV 22. 1986, s. 83-92.

/15/ Beňko, J.: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia. In: Historické štúdie 15. 1970, s. 161-189. - Dedinská kolonizácia horného Spiša na nemeckom práve /do polovice 14. storočia/. In: Spiš 3-4. 1973, s. 29-51. - Prechod severospišských osád z dedinského emfyteutického práva na mestské právo. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice 1974, s. 33-43. - Osídlenie Kysúc. In: Správy a informácie - Kysucké múzeum 4. 1980, s. 5-58. - Osídlenie severného Slovenska. Košice 1985. Najstaršie písomné doloženie obcí okresu Stará Ľubovňa. In: Nové obzory 31. 1989, s. 19-43.

/16/ Juck, L. - Bešše, O.: Z dejín obcí oslianskej oblasti. In: Horná Nitra 5. 1970, s. 93-170.

/17/ Lukačka, J.: Západné Tribečské pohorie do r. 1526. In: Historické štúdie 26. 1982, s. 131-161. - Vývin osídlenia stredného a severného Ponitria do začiatku 15. storočia. In: Historický časopis 33. 1985, s. 817-840.

Jozef Vozár

Význam baníctva v dejinách Slovenska

HÚ SAV, Bratislava

Takmer každá vyspelá krajina mala a obyčajne ešte má nejaké ekonomické odvetvie, ktoré výrazne poznačilo jej vývoj a vtlačilo jej osobitný ráz. Na Slovensku bolo takýmto výrobným odvetvím baníctvo a naň nadväzujúce hutníctvo, mincovníctvo, mediarstvo a železiarstvo. Bezprostredne s ním však súviselo aj drevorubačstvo, uhliarstvo a doprava. Tieto výrobné odvetvia ovplyvnili potom aj zamestnanosť obyvateľstva, jeho vzdelávanie, vznik špeciálnych odborných škôl, rozvoj určitého druhu techniky, príslušných vedných disciplín, ale i právnych noriem a sociálnych vymožeností. Ak sa teda chceme oboznámiť s určitým národom, jeho dejinami, hospodárskym i kultúrnym vývojom, musíme sa aspoň stručne oboznámiť aj s vývojom tohoto dominujúceho výrobného odvetvia.

Baníctvo malo veľký význam už pri osídľovaní Slovenska. V hornatých oblastiach Karpatskej kotliny sa nachádzali početné ložiská užitočných nerastov od východu až na západ. Najväčší záujem ľudí pútali ložiská rúd medi, striebra, zlata a železa. Postupne sa záujem rozširoval o ložiská ďalších kovov a nekovov /olovo, zinok, nikel, kobalt, síra, soľ, uhlie a i./. Pri týchto ložiskách, neraz priamo na nich či nad nimi vznikali početné banícke osady. Ak boli zásoby rúd dosť veľké a poskytovali obyvateľstvu dlhodobo obživu, osady narastali. Keďže ťažba rúd mala aj veľký ekonomický význam, udeľovali panovníci takýmto osadám rozličné privilégiá a povyšovali ich na slobodné kráľovské banské mestá. Na jednej strane to bola odmena za ťažkú, ale všeobecne prospešnú prácu, na druhej strane mali takého privilégiá prácu uľahčiť a udržať o ňu záujem.

Najviac banníckych osád dostalo na Slovensku výsady slobodných kráľovských banských miest v 13. - 14. storočí. Na území dnešného Slovenska sa sformovali dve banícke oblasti, na ktorých sa nachádzalo najviac banských miest. Bola to oblasť stredoslovenská s mestami: Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bystrica, Banská Belá, Pukanec, Nová Baňa a Ľubietová. Vo východoslo-

venskej či spišsko-gemerskej banskej oblasti boli banské mestá: Gelnica, Smolník, Spišská Nová Ves, Rožňava, Štós, Švedlár, Mníšek a dnes na území Maďarska ležiace mestá Rudabánya a Telkibánya.

Okrem týchto lokalít, ktoré dostali rozličné privilégiá a výsady buď od panovníkov alebo od iných zemepánov, bolo na Slovensku aj množstvo iných lokalít, ktorých obyvateľstvo sa živilo ťažbou a spracúvaním rúd. Niektoré z týchto lokalít sa tiež usilovali získať charakter banského mesta, ale nepodarilo sa im to. Iné ho aj získali, ale časom ho stratili pre úpadok baníctva na ich území. Niektoré z týchto lokalít mali z hľadiska produkcie kovov veľký význam.

Proces vznikania baníckych, hutníckych, najmä železohutníckych, drevorubačských a uhliarskych osád pokračoval aj v 16. - 18. storočí. Najvýraznejší bol v Spišsko-gemerskom rudohorí, kde sa neobyčajne rozšírili železohutníctvo a hámorníctvo. Drevorubačské osady vznikli najmä na Horehroní, kde sa rúbalo drevo pre banské a hutné podniky v stredoslovenskej banskej oblasti. Na Horehroní vzniklo okolo 90 drevorubačských osád, z ktorých niektoré časom zanikli, ale iné sa vyvinuli na ľudnaté obce. Tak teda baníctvo, hutníctvo, železiarstvo a pomocné výrobné odvetvia prispievali výrazne po storočia k osídľovaniu Slovenska a to najmä jeho hornatých a neúrodných oblastí, ktoré by ináč neposkytli živobytie pre väčšie množstvo obyvateľstva.

Baníctvo, hutníctvo a železiarstvo bolo v oblastiach, kde sa ťažili rudy a vyrábali z nich kovy, kde sa kovy spracúvali na rozličné výrobky, prvoradým zdrojom obživy. Platí to predovšetkým o obyvateľstve, ktoré priamo pracovalo v týchto výrobných odvetviach, t. j. o baníkoch, hutníkoch, minciaroch, hámorníkoch a pod. Ale okrem toho bolo potrebné vykonávať aj množstvo rozličných pomocných prác, pri ktorých nachádzali obživu ďalšie početné skupiny obyvateľstva. Na prvom mieste treba spomenúť dopravu. Konala sa najmä "po osi", teda na rozličných dvojkolesových alebo štvorkolesových vozoch, v zime aj na saniach a rozličných vlečných zariadeniach. Osobitnú zmienku si zaslúži doprava po vode. V tomto smere mala osobitný význam doprava dreva z horehronských lesov do Banskej Bystrice alebo až po Žarnovicu, kde bola koncom 1. polovice 18. storočia postavená veľká huta na tavbu rúd z banskoštiavnického rudného obvodu. Na Hrone sa postupne postavilo od polovice 16. do 19. storočia 12-13 vodných hrablí, na ktorých sa zachytávalo plavené drevo. Pôvodne sa po rieke Hron dopravilo ročne okolo 80 000 kubických metrov dreva, v 19. storočí až okolo 170 000 kubických metrov dreva a veľké množstvo klátov, z ktorých sa pílili dosky alebo

sa používali na stavebné drevo. Z takto dopraveného dreva sa pálilo drevné uhlie, ktoré sa dopravovalo k hutám, hámrom, kováčskym dielňam a podobne na vozoch. Na vozoch sa dopravovala aj ruda od baní k hutám. Pri doprave nachádzalo teda obživu veľké množstvo obyvateľstva z okolitých obcí a osád.

Podobným pomocným odvetvím boli stavebné práce. Pri stavbe ciest, výrobných objektov, vodných nádrží, prívodných a odvodných jarkov, ktorými sa do nádrží a z nich privádzala a odvádzala pohonná voda, sa zamestnávali stovky, ba tisícky obyvateľov. Obyčajne tam pracovali aj so záprahom. Najviac vodných nádrží bolo na okolí Banskej Štiavnice. Ale boli aj pri Novej Bani, Pukanci, Rudne a inde. V Kremnici, Banskej Bystrici boli zasa rozsiahle vodovody, ktorými sa voda privádzala k baniam, hutám a iným výrobným zariadeniam. Stavba týchto zariadení si vyžadovala aj schopných a vzdelaných technikov, ktorí tieto diela projektovali a riadili ich výstavbu. Baníctvo tak kládlo veľké nároky aj na vzdelávanie.

Banské revíry mali však veľký dopad aj na nebanské, poľnohospodárske oblasti. Stali sa odbytiskom veľkej časti ich produktov. Na prvom mieste to boli potraviny. Keďže banská a hutná výroba sa koncentrovala obyčajne v hornatých a neúrodných oblastiach, bolo obyvateľstvo zväčša odkázané na dovoz potravín zo vzdialenejších poľnohospodárskych krajov. V baníctve nachádzali odbyt aj vedľajšie produkty poľnohospodárstva a dobytkárstva, najmä loj, ktorý sa používal na svietenie, kože na dopravné zariadenia, konope na laná a pod.

Kovy ako produkt banskej a hutnej výroby umožnili vznik a rozvoj kovospracujúcich remesiel. Zo zlata a striebra sa razili v kremnickej mincovni najmä mince, ale vyrábali sa aj rozličné ozdobné a bohoslužobné nádoby. Meď bola sčasti tiež mincovým kovom, ale vyrábali sa z nej aj rozličné nádoby, plech na pokrývanie striech kostolov a iných významnejších budov, na stavbu lodí a najmä ako strategická surovina na výrobu ťažkých zbraní. Meď sa na Slovensku vyrábala vo veľkých množstvách, takže sa mohla vyvážať aj do iných európskych i zámorských krajín. Len ako slovenskú raritu možno spomenúť špaňodolinské poháre. Preslávili Španiu Dolinu pri Banskej Bystrici a tzv. cementačnú meď, ktorá sa tam získavala z cementačných vôd, po celom svete. Táto meď bola dobre kujná a mala peknú farbu. Postupne začali však zlatníci výrobky z tejto medi ešte pozlacovať, takže sa dostávali do rúk vyšších a bohatších spoločenských vrstiev. Dnes sú pýchou popredných európskych múzeí.

Najväčší význam pre rozvoj Slovenska i viacerých iných okolitých krajín malo však železo. A práve na tento kov bolo Slovensko mimoriadne bohaté. V početných peciach a hámroch na Pohroní, v Gemeri a na Spiši sa produkovalo oveľa viac železa, ako ho potrebovalo domáce obyvateľstvo. A tak železo sa zo Slovenska mohlo vyvážať vo veľkých množstvách aj do iných krajín. Už v 14. storočí sa železo zo Slovenska vyvážalo do Poľska a Pruska, odkiaľ sa už koncom 14. storočia vyvážalo až do Anglicka. Vývoz pokračoval aj v nasledujúcich storočiach. Slovensko zásobovalo železom najmä uhorskú nížinu, vyvážalo sa však aj do Sedmohradska, na Balkán, samozrejme na sever do Poľska, Pruska a Ruska. V 18. storočí produkcia železa vzrástla. V 2. polovici 18. storočia sa slovenské železo vyvážalo aj do takých významných železiarskych oblastí, akými sú dnes Moravská Ostrava, Opava, Tešín, teda na severnú Moravu a do Sliezska, ale i do Rakúska.

Osobitnú zmienku si zasluhujú železospracujúce remeslá. Najrozšírenejšie bolo kováčstvo. Na území Slovenska boli napr. v polovici 18. storočia kováčske cechy asi na 80 miestach. Sídlom cechov boli najmä mestá a mestečká, ale kováči pracovali zväčša na vidieku. Veď pre prácu v poľnohospodárstve, pri obrábaní vinohradov, v lesníctve, doprave, ale i v staviteľstve a inde boli potrebné nástroje zo železa, ktoré vyrábali najmä kováči a iní železo spracúvajúci remeselníci. Železo sa síce zvykne označovať za kov vojny, ale ani mierovú prácu ľudí si bez neho nemožno ani predstaviť.

Uvádzať produkciu zlata, striebra, medi a železa v konkrétnych číslach nie je možné a na tomto mieste nie je pre to ani priestor. Ale pre vytvorenie konkrétnej predstavy sa predsa žiada uviesť pár konkrétnych čísiel aspoň o vyprodukovanom zlate a striebre. Za roky 1748-1800 sa z baní na Slovensku vyprodukovalo viac drahých kovov, ako sa vyťažilo z baní v celej rozsiahlej habsburskej ríši. Roku 1775 sa napr. získalo zo všetkých baní v habsburskej monarchii 85 970 hrivien /mariek/ striebra. Za ten istý rok sa z baní v stredoslovenskej banskej oblasti vyrobilo 62 218 hrivien striebra, čo bolo 72% celoríšskej produkcie. Už z tohoto jediného príkladu vidieť, aký význam malo baníctvo nielen pre samotné Slovensko, ale aj pre celú habsburskú monarchiu. A nešlo len o tento jeden rok, ale o dlhé storočia. V 2. polovici 18. storočia, z ktorého možno získať podklady pre porovnávanie, sa na území Slovenska vyrobilo asi štyrikrát toľko striebra ako v Sasku, asi šesťkrát toľko ako v Sedmohradsku a približne deväťkrát toľko ako v Čechách. Porovnanie s inými európskymi krajinami, kde bolo baníctvo, by ešte viac vyznelo v prospech Slovenska.

Baníctvo a s ním súvisiace výrobné odvetvia mali teda veľký význam už pri osídľovaní Slovenska, ale aj pri poskytovaní zamestnania a teda živobytia pre veľkú časť obyvateľstva. Prispelo však významne aj pri rozvoji techniky, technických a prírodných vied a pri vznikaní technického školstva. Správy o vzdelávaní záujemcov o baníctvo v troch banských komorách na strednom Slovensku /v Banskej Štiavnici, Kremnici a v Banskej Bystrici/ sa zachovali od začiatku 17. storočia. Prvý známy písomný údaj je z roku 1605. Je to najstarší takýto údaj z celej Európy. Roku 1735 bola v Banskej Štiavnici založená na základe nariadenia cisára Karola VI. banícka škola. Jej organizátorom a prvým profesorom sa stal slovenský vedec, matematik a kartograf Samuel Mikovini /1700?-1750/. Pre východoslovenskú či spišsko-gemerskú oblasť bola podobná škola založená v rokoch 1746-1747 v Smolníku. Jej zakladateľom a prvým riaditeľom bol vynikajúci odborník a autor viacerých odborných diel z baníctva, hutníctva a banského práva Juraj Ernest Multz de Walda. Pochádzal z Čiech a na východné Slovensko preniesol odborné vedomosti známe v českých a saských banských oblastiach.

Vyvrcholením úsilia o výchovu a vzdelávanie banských odborníkov bolo založenie vysokej školy v Banskej Štiavnici, známej banníckej akadémie. Idea o potrebe takejto školy nevznikla na Slovensku. Banícke školy v Banskej Štiavnici a v Smolníku vychovali dostatočný počet kvalitných a odborne dobre pripravených technikov, takže v baniach na Slovensku sa nepociťoval ich nedostatok. Ale pociťoval sa v iných krajinách, kde bolo niekedy významné baníctvo, ako napr. v Čechách. A tak hlasy o potrebe vychovávať odborníkov pre baníctvo sa ozývali najmä z Prahy. Požadovali však len výchovu banských odborníkov pre České kráľovstvo. Ale na cisárskom dvore vo Viedni, kde sa otázka prerokúvala, posudzovali otázku zo širšieho hľadiska. Dospeli k názoru, že treba zriadiť školu na výchovu banských odborníkov pre všetky krajiny habsburskej ríše, kde je baníctvo. Prahu neuznali za vhodnú pre umiestnenie školy. Komisia, ktorá sa vecou zaoberala, odôvodnila panovníčke návrh nasledovne: "Pri voľbe fyzického miesta bolo uznané za najvhodnejšie dolno-uhorské /dnes stredoslovenské/ banské mesto Banská Štiavnica preto, že sú tam úplné banské, stupové, hutné, pohonné a skúšobné zariadenia a popri nich aj ohňové, vodné, vzduchové stroje a štangenkunsty /čerpacie stroje s kývavým pákovým prevodom/, ktoré na iných miestach nie sú." Panovníčka Mária Terézia návrh schválila a nariadila roku 1762 školu založiť v Banskej Štiavnici. Mala vychovávať banských odborníkov pre všetky

krajiny habsburskej ríše. Pri jej zriaďovaní, pri rozhodovaní o tom, kde má byť škola zriadená, vybrala teda Banskú Štiavnicu pred Prahou, Slovensko pred Českým kráľovstvom predovšetkým preto, že Banská Štiavnica mala vyspelé baníctvo a banskú techniku.

Táto prvá vysoká škola na výchovu banských odborníkov pôsobila potom na Slovensku až do roku 1919. Vychovala množstvo kvalitných odborníkov, ktorí významne prispeli k rozvoju celého priemyslu. Bola to prvá takáto vysoká škola nielen na Slovensku, ale v celej rozsiahlej habsburskej ríši i na svete. Skutočnosť, že bola zriadená na Slovensku, svedčí o tom, že na Slovensku bolo aj najvyspelejšie baníctvo. Škola mala byť totiž zameraná teoreticko-prakticky. Okrem teórie, teda okrem banských vied mala dávať poslucháčom aj praktické vedomosti v oblasti banskej výroby. Stala sa však aj centrom rozvoja banských vied. Na škole vznikli početné učebnice a iné literárne diela, ktoré obohatili odbornú literatúru a prispeli k rastu vedeckých poznatkov na Slovensku i v iných krajinách. Podobne prispeli jej profesori k zvyšovaniu úrovne banskej techniky početnými konštrukčnými zlepšeniami, rozličnými technickými vynálezmi atď.

Pri zdôvodňovaní návrhu, prečo sa má prvá vysoká škola zriadiť v Banskej Štiavnici, poukázali členovia komisie na mimoriadne vyspelú banskú techniku. Tento poukaz s vymenovaním konkrétnych druhov rozličných predstaviteľov banskotechnických zariadení vychádzal z reálnej situácie. Práve v banskoštiavnickom rudnom revíri sa totiž skonštruovalo toľko technických noviniek a vynálezov, ako asi v žiadnom inom. Patria medzi ne napr. ohňové stroje, či atmosferické parné stroje. Tento typ stroja, používaného najmä na čerpanie banských vôd, skonštruoval v Anglicku Thomas Newcomen roku 1712. Už v rokoch 1721-1722 postavil taký stroj v Novej Bani na strednom Slovensku iný Angličan Izák Potter. V nasledujúcich rokoch sa postavilo 6 podobných strojov v Banskej Štiavnici a plánovali sa aj inde. Čoskoro ich však nahradili čerpacie stroje skonštruované banskoštiavnickým konštruktérom Jozefom Karolom Hellom /1713-1789/. Najprv to boli jeho vahadlové čerpacie stroje, potom jeho najväčší vynález vodnostĺpcový čerpací stroj, ktorý sa rozšíril aj do iných banských oblastí. V Banskej Štiavnici sa vodnostĺpcové stroje udržali s menšími úpravami až do polovice 20. storočia. Posledným vynálezom J. K. Hella bol vzduchový čerpací stroj. Tento typ strojov našiel neskôr uplatnenie najmä pri čerpaní nafty. V stredoslovenskej oblasti boli na vysokej úrovni aj rozličné úpravnícke zariadenia, najmä stupy a splavy, ktoré sa tiež uplatnili aj v iných banských regiónoch Európy. Tieto technické zariadenia boli právom označené ako "slovenská banská technika". Na Slovensku vznikli, tu

sa aj najviac uplatnili a odtiaľto sa rozšírili aj do iných európskych krajín.

Baníctvo na Slovensku teda výrazne zasiahlo do celého jeho vývoja tak pri osídľovaní neúrodných hornatých oblastí, pri poskytovaní obživy obyvateľstvu, pri produkcii drahých i obecných kovov a nekovov. Prispelo tým aj k rozvoju celej ríše. Osobitný význam malo pri rozvoji banských vied, banskej techniky i baníckeho školstva. Ale to nie je všetko, čím zasiahlo do dejín Slovenska a jeho obyvateľstva. Aspoň stručne sa treba zmieniť aj o vplyve baníctva na formovanie osobitného banského práva. Najstaršie mestské banské právo v stredoslovenskej banskej oblasti bolo právo Banskej Štiavnice. Používali ho aj iné banské mestá. Kremnica si vlastné právo zostavila až v 16. storočí. Vo východoslovenskej banskej oblasti hralo významnú úlohu banské právo Gelnice. V 16. storočí došlo však k tvrdému zápasu medzi stredoslovenskými banskými mestami a ústrednou panovníckou mocou. Aby panovník získal rozhodujúcu právomoc nad nerastným bohatstvom, usiloval sa obmedziť staré mestské slobody a práva a nastoliť taký poriadok, ktorý zaručoval rozhodujúcu právomoc panovníkovi a jeho orgánom. Výsledkom dvadsaťročného sporu bol tzv. Nový alebo Maximiliánov banský poriadok. Bol to vlastne kompromis medzi starými mestskými právami a poriadkom, ktorý sa usiloval nastoliť panovník. Tento nový právny stav, losobitná banská administratíva i súdnictvo zabezpečili celým veľkým územiam autonómne postavenie. Boli vyňaté spod právomoci uhorských orgánov, t. j. stolíc, palatína, snemu a podriadené priamo centrálnym orgánom vo Viedni. Už táto okolnosť prispela k tomu, že Slovensko sa stalo najvyspelejšou časťou Uhorska, že technický a vedecký pokrok bol na území Slovenska rýchlejší a väčší ako v iných, prevažne poľnohospodárskych častiach. Slovensko sa podobalo viac iným priemyselným oblastiam habsburskej ríše ako južným častiam Uhorska, s ktorými tvorilo jeden štát.

Ján Zambor

Víťazný návrat Janka Silana

FF UKo, Bratislava

Po vyše dvadsaťročnej prestávke nezapríčinenej autorom sa máme možnosť opäť stretnúť s tvorbou predstaviteľa k a t o l í c k e j m o d e r n y Janka Silana /1914-1984/, pričom ide napospol o veci u nás dosiaľ nevydané. Je to výber z autorovho básnického rukopisu ***Katolícke piesne*** z Važca, ktorý vyšiel pod názvom ***Piesne z Važca*** /zostavil a doslov napísal Michal Chuda, Smena, Bratislava 1990/, a najnovšie ***Dom opustenosti*** /Slovenský spisovateľ, Bratislava 1991/. Rukopis tejto knihy autor uzavrel už pred dvoma desaťročiami.

K trpkým osudom Silanovho diela patrí aj to, že zhruba dvadsaťročnú ediČnú pauzu /ak nerátame menšie súkromné tlače z druhej polovice šesťdesiatych rokov/ mal aj pred vydaním svojich predchádzajúcich dvoch kníh - pozoruhodného výberu z čistej lyriky ***Sám s vami*** /s doslovom Cyrila Krausa, Slovenský spisovateľ, Bratislava 1967/ a zbierky ***Osnenie*** /Slovenský spisovateľ, Bratislava 1969/.

Zhodnotenie prínosu Janka Silana pre našu literatúru predpokladá plné vydavateľské sprístupnenie jeho diela, ale dávno je už jasné, že tu máme do činenia s relevantným, ozajstným básnikom. Vari iba istému hodnotovému chaosu v súčasnej literárnej kritike môžeme pripísať, že sa Silanovi nevenuje taká pozornosť, akú by si zaslúžil.

Niekoho, pravda, mohla odradiť denotatívna jednoznačnosť či tézovitosť niektorých básní Piesní z Važca. Tézovitosť poézia skutočne nemá rada. Ak si však uvedomíme, že v tomto prípade ide o vyjadrenie otvoreného jednoznačného postoja v problémovej, napätej, ba hraničnej situácii, tento postup sa nám môže ukázať aj ako funkčný. Ešte väčšie výhrady sa dajú očakávať voči tým polohám Silanovej poézie, kde nepribližuje situáciu jednotlivca, ale kde sa jeho báseň stáva oslavou ťažko skúšanej Cirkvi, čo mnohým laickým /i veriacim/ čitateľom môže pripadať predsa len značne všeobecné a abstraktné. Napriek týmto možným námietkam sú však Piesne z Važca v rámci Silanovej tvorby nesporným prínosom. Autorova mystická lyrika sa tu obohacuje o reflektovanie totalitnej doby. Najzjav-

nejšie je to v textoch sústredených v časti *Slávim*, reagujúcich na prenasledovanie kňazov a úsilie rozbiť Cirkev, napísaných poväčšine v čase tvrdého nástupu komunistickej totality v roku 1951. Mám na mysli najmä také básne ako ***V desnom sparne***, ***Ovečka naša obetná***, ***Padajú kňazi ako orechy***, ***Vyschli potoky a studne***, ***Zamknuté dvere***, v ktorých svedecká výpoveď o bolesti a nezlomnosti prameniacej z viery v spojitosť utrpenia a spásy kryštalizuje v účinnom zvrchovanom tvare, v sile a v pregnantnosti výrazu a v náročnej veršovej /najmä rýmovej/ kultúre. Túto poéziu si v rámci slovenskej literatúry staviam vedľa Novomeského básní ***"stamodtiaľ"*** a v širšom medzinárodnom kontexte vedľa Achmatovovej ***Rekviem***. V Oslnení túto polohu Silanovej tvorby predznamenala najmä báseň ***Jasov***. Z lyriky Domu opustenosti sa k poézii tohto tematického okruhu pridružuje predovšetkým vynikajúca báseň ***"Deň vzácny, májový"*** /s. 25/, ktorá svojou atmosférou i sformulovanou otázkou a odpoveďou /"Som nepriateľ? Som kňaz."/ pripomenie báseň Borisa Pasternaka Nobelova cena /s veršami: "Čo som spravil nehanebné, / som zločinec, vrah a kat? / Nad krásami rodnej zeme / svet som primäl zaplakať."/. V medziliterárnych paralelách, ktoré uvádzam, ide prirodzene o typologickú súvislosť, nie o kontaktový vzťah.

Ak literatúra komunisticky orientovaných slovenských autorov vzťahujúca sa k ich prenasledovaniu v päťdesiatych rokoch sa publikovala už v nasledujúcom desaťročí /zbierka Laca Novomestského *Stamodtiaľ a iné* vyšla roku 1964/, literatúra katolíckeho disentu tematizujúca prenasledovanie Cirkvi, vrátane toto reflektujúcej tvorby Janka Silana, sa k širšiemu okruhu čitateľov mohla dostať až po novembri 1989.

V Piesňach z Važca je autor básnickým hovorcom svojich prenasledovaných kňazských druhov, chce "oplakať" a osláviť mučeníkov Cirkvi, udržiavateľky pochodne odporu voči totalite. Nad ich útrapami a smrťou, ktoré intenzívne prežíva, ako aj nad vlastnou neľahkou životnou situáciou, a napokon aj nad neslobodou Slovenska, s ktorým sa ustavične identifikuje, víťazí duchovnosťou. Tóny smútku a nárek nevyúsťujú do bezvýchodiskovosti, básnik v zápase, ktorý nám predostiera, dospieva k vyrovnanosti, ba nachádza v sebe silu k oslave "hrdinov Cirkvi" i k apelu vydržať v mučenníckej vernosti pravde kresťanského učenia a protitotalitného odporu. Pomenovanie *sila* v týchto veršoch príznačne konotuje meno básnika Silan. Ak v básni ***Jar vo Važci*** čítame: "som vaša sila, / čo na ústive /rosičku pila", vnímame to nielen ako hlas jari, či víly, ale aj ako obraznú autocharakteristiku samého básnika.

Súčasná prítomnosť pólu smútku a oslavy, elegickosti a hymnickosti a z inej strany piesne a modlitby v Silanovej poézii odkazuje k žalmickému žánrovému východisku. Žánrovo najvyhranenejšie sú v Piesňach z Važca dve ódy - ***Óda na Važeckú jaskyňu*** a ***Óda na vežu***. Inak autorove básne nie sú zväčša zo žánrového aspektu čisté. Z hľadiska žánrovej štruktúry si hodno bližšie všimnúť báseň ***Ovečka naša obetná***. V tomto texte, ktorý má celkove elegický charakter a v súvislosti s ním by sa dalo hovoriť aj o istých prvkoch hymnickosti, básnik využíva postupy litánií. Stretávame sa s nimi už v prvej strofe:

Ó, Ježiš, studňa spasenia,
ó, Bože pravý,
ó, nádej naša posledná
v krajine zlej, kde vládne tma
- drak tisíchlavý...

Napĺňajú aj tretiu a štvrtú strofu:

...ó, Cirkev svätá, bolestná,
jas lásky žhavý,
dobroty vôňa posvätná,
ovečka naša obetná,
kvet viery zdravý,

ó, mučeníkov trápenia,
závoje slávy,
Kristovho ľahkosť bremena,
vyznania sladkosť bezmenná,
stesk usmievavý...

Vychádzajúc najmä z podnetov štúdie Pavla Wincera *Litanická "forma" a Halasove* ***Staré ženy*** */O interpretácii umeleckého textu 2,* Zborník Kabinetu literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre, SPN, Bratislava 1970, s. 141-158/, možno v Silanovej básni vyznačiť tieto príznaky litanickej žánrovej štruktúry: paralelné hromadenie básnických pomenovaní vzťahujúcich sa na témy v autorovom chápaní nerozlučne späté, ako sú Ježiš, Boh, Cirkev a viera, tvoriace vlastne jednu tému, tému Kristovej Cirkvi, ktorú v obraznej biblicky animalizovanej podobe Silan vysunul do názvu básne; významo-

vý paralelizmus; enumerácia predností; poetizácia a idealizácia predmetu vzývania; statickosť; tendencia k abstraktnosti výrazu; "vysoký štýl"; emfáza; syntaktický a intonačný paralelizmus; postpozícia prídavných mien v jednotlivých básnických pomenovaniach, resp. genitívna väzba; anaforickosť a i. Tematicky má Silanova báseň bližšie k litániám ako žánru duchovnej než modernej svetskej lyriky. Od klasických obradovo náboženských litánií, ktoré sú štruktúrne dvojdielne - skladajú sa z dlhého radu apostrof a z prosebnej formuly, sa líši tým, že druhá zložka v nej chýba. Táto črta ju zas zbližuje s poéziou nášho nadrealizmu, s Halasovými ***Starými ženami*** či s Nezvalovou básňou ***Píseň písní*** /zo zbierky ***Žena v množném čísle***/. V modernej poézii sa však stretávame aj s preferenciou druhej litanickej zložky. V básni Zdenka Rotrekla ***Brněnská litanie*** /Na střepech volnosti, Almanach umlčené české poezie, Československý spisovatel, Praha 1991, s. 197-198/, z ktorej uvediem úryvok, sa opakuje prosebná formula a vzťahuje sa k rozličným objektom:

Orodujte za nás kroky kolem bran
orodujte za nás nevyslyšené zdi Cejlu
orodujte za nás stropy věznic a chodeb dovnitř jdoucí
orodujte za nás hřbitovy zarostlé kamením
orodujte za nás studny kde se čistili z těl nevidoucí blahoslavení

Významy prosebnosti však môžu prinášať aj samy nahromadené básnické pomenovania navodzujúce kontext klasických litánií. Dochádza k tomu osobitne vtedy, keď tieto pomenovania majú invokačný ráz. V Silanovej básni si to uvedomíme najmä na jej začiatku, ktorý je bolestným vzývaním Ježiša a Boha, úpenlivým modlitebným volaním, prosbou o pomoc, k čomu výdatne prispieva aj citovo vzrušené, anaforické **ó** /"Ó, Ježiš, studňa spasenia, / ó, Bože pravý, / ó, nádej naša posledná..."/.

Oproti nestrofickým, metricky neštrukturovaným a nerýmovaným obradovým náboženským litániám charakterizuje Ovečku našu obetnú pravidelná strofická, metrická a rýmová organizácia. "Vysokým" motívom zodpovedá vzostupný jambický spád osemslabičných a päťslabičných veršov vytvárajúcich päťveršové strofy. Ide tu o tzv. quintillu, známu zo španielskej literatúry Zlatého veku, ktorú súčasný španielsky versologický slovník definuje takto: "Strofická kombinácia piatich veršov osemslabičných alebo kratších s dvoma rozdielnymi rýmami; zo susediacich veršov sa môžu rýmovať iba dva; nesmie sa končiť združeným rýmom a nijaký verš nesmie zostať bez rýmu" /José Domínguez Caparrós: Diccionario de métrica española, Paraninfo, Madrid 1985, s. 120/. Silan zvolil rýmovú schému abaab.

Dve rovnaké rýmovky však uplatňuje nielen v rámci jednej strofy, ako to predpisuje španielska poetika, ale v rámci celej šesťstrofovej básne. Princíp opakovania vytváraný litanickosťou a strofícko-veršovou organizáciou, najmä rýmom je v básni taký exponovaný, že jej zvukovosť môže pri vnímaní prekrývať lexikálnu významovosť, ako sa to stáva pri kolektívnej modlitbe. Napokon, od modlitby báseň nemá až tak ďaleko - litánie, ktorých postupy básnik využíva, sú jej druh.

Zo strofícko-veršového hľadiska je podobným útvarom aj báseň ***Padajú kňazi ako orechy***, jedna z vrcholných Silanových básní vôbec, pozostávajúca z piatich päťverší, ktorých verše sú pospájané opäť iba dvoma rýmovkami. Uvediem prvé dve slohy:

Padajú kňazi ako orechy:
kto ich len zdravých pozbiera?
Ó, Duchu Svätý, Duchu potechy:
ktože im, ktože slzy postiera,
keď ráňajú ich ako orechy?

Padajú ako kavky zo strechy,
keď hrmavica udiera.
Ó, Duchu Svätý, Duchu potechy:
ktože im, ktože slzy postiera,
keď padajú jak kavky zo strechy?

Báseň je elégiou /nárekom/, ale súčasne aj modlitbou, vzývaním Ducha Svätého, ako o tom svedčí refrén "Ó, Duchu Svätý, Duchu potechy". Atmosféru modlitby sugeruje aj celý komplex opakovacích postupov. Motivicko-obrazná výstavba básne, konkrétnosť básnických prirovnaní, básnické otázky, doslovné a modifikované opakovanie veršov, eufonicky bohatý daktylský rým, v ktorom vo väčšine prípadov aj samohláska v tretej slabike od konca trojslabičného slova alebo taktu, dve rýmovky v celej básni stupňujú emocionálnu naliehavosť výpovede. Veršová bravúra tu aj inde u Silana nevyúsťuje do artistnej dekoratívnosti. Rozličné strofické útvary a básnické formy, básne s viacnásobnými rýmami, štvorveršia, päťveršia, dvojveršia, rovnako ako autorom preferované sonety, pôsobia dojmom prirodzenosti.

Mnohé Silanove básne sa nám dostatočne neodkryjú bez poznania biblického kontextu, kontextu obradovej duchovnej lyriky a náboženského kontextu vôbec; nie že by bez nich neboli čitateľné, ale ich recepcia je chudobnejšia. Tu je aj dôležitý zdroj obraznosti autorovej

poézie; celý rad nepriamych pomenovaní vznikol najmä modifikáciou biblických obrazov. Pritom nebezpečenstvo istej odťažitosti prekonáva básnik autentickou vrúcnosťou.

Nazrime však aj do Silanovho ***Domu opustenosti***. V pomere k ostatnej autorovej tvorbe je osobitý tým, že básne vo veršoch v ňom tvoria iba jeden typ textov. Väčšina je totiž napísaná v próze. Ale ani vo svojej próze Silan neprestáva byť básnikom - dalo by sa to doložiť jej poetologickým rozborom. Autor dielo charakterizoval ako "romándenník", čo berieme skôr metaforicky. Jednoznačnému žánrovému označeniu sa vzpiera. Pri organizácii textu zvolil Silan zliterárňujúci, epizujúci postup. Svoj výtvor čitateľovi predkladá ako dielo inej osoby, kňaza Jána Blahoslava Čierneho; sám Silan vystupuje ako ten, kto jednotlivé texty z denníkov už mŕtveho autora vybral a zostavil do účinného celku, a dielo uvádza, rámcuje a miestami komentuje. Ani texty pripisované Jánovi Blahoslavovi Čiernemu však nie sú napísané len v prvej osobe, niektoré - v prvej časti knihy - charakterizuje tretia osoba. Epické postupy však nezastreli autobiografický ráz diela. Jednotlivé textové segmenty sú žánrovo i štýlovo rôznorodé. Ide o zápisy udalostí hrdinovho života, príhody, situácie, stavy, poznámky, postrehy, modlitby, meditácie, reflexie, kázeň, záznamy snov, listy, lyrické básne a i. Tento literárny "kaleidoskop" vytvára netradičný celok. Každý segment zvyčajne prináša nový motív, z iného uhla osvetľuje život hrdinu - kňaza Jána Blahoslava Čierneho, v skutočnosti samého Janka Silana. V diele nemožno hovoriť o zreteľnejšej sujetovej výstavbe. V obmedzenej miere sa tu uplatňuje chronológia - v prvých kapitolách, kde je dôraz na mladosť hrdinu, a v závere, kde sa jeho život uzatvára. Popri postave je zjednocujúcim činiteľom opakovanie motívov. Sny, ktoré tvoria väčšinu knihy, často nie sú reprodukované v holej podobe, isté veci v nich autor rozvádza, komentuje a pod. Či ide vždy o záznam sna, alebo máme do činenia s umeleckou kreáciou, nie je podstatné - určujúce je umelecké vyznenie týchto segmentov. Veľká pozornosť snom, v rámci našej literatúry nezvyčajná, zapadá do autorovho úsilia o tematizáciu sveta iracionality. Pritom v zápisoch snov autor momenty alogickosti či absurdity neodstraňuje. Jeho sny nie sú úniky, práve naopak, sú zväčša nepokojné, plné úzkosti, veľmi výrazne sa v nich premieta problémovosť žitej skutočnosti. Ba tým, že sa táto problémovosť sprostredkúva snom, sa psychologická účinnosť zobrazenia stupňuje.

Život hrdinu sa pred čitateľom odkrýva zvnútra, najmä prostredníctvom tematizácie prežívania úderov, ktoré dostával vlastne od

mladosti a najmä v čase komunistickej totality, a to nielen od štátnej moci, ale aj od svojich, s čím sa človek vyrovnáva najťažšie. Silanovi sa účinne podarilo zobraziť psychológiu situácií životného ohrozenia, ústrky, výsmech, atmosféru podozrievania, policajných prehliadok, vyšetrovania, nebezpečenstva uväznenia a smrti, ustavičného strachu, ktorý tak rozjatroval dušu, že sa zjavoval už aj tam, kde bol neodôvodnený. Kríza vzťahu ja a svet viedla hrdinu k existenciálnej úzkosti zo sveta, k prehlbovaniu jeho samoty a opustenosti, dokonca k pokusu o samovraždu. Útočisko hľadal v matke, jestvujúcej preňho napriek jej smrti, a vo viere v Boha, ktorý "svojich miláčikov tak rád dáva na kríž" /s. 24/. Duševné trápenie prekonával duchovnom. Pritom je obdivuhodné, že sa nestal zatrpknutým. Priznanie sa k strachu neznamená, že ustupoval, dával sa niekomu sputnať. Hrdina rovnako ako sám autor je slobodný, nezávislý duch. V tomto diele to prezentuje nielen vo vzťahu ku komunistickej moci, ale aj k cirkevným predstaviteľom.

Ako básnik - katolícky kňaz napísal Silan v Dome opustenosti aj skvelé, krásnosmutné i rozmarné, nadovšetko však nepokrytecké stránky o lúbostnom cite; charakterizuje ich veta: "Ja som sa jej dotýkal len tými piesňami a ona po každej pesničke ďakovala týmto slastným vzdychom: Ako mi len dobre, ako mi len dobre..." /s. 52/. Silan má ďaleko od mravokárstva a moróznosti. Je mu vlastný jemný svieži humor i sebairónia, nebráni sa situáciám, keď sa jeho hrdina-kňaz ocitá v komickom svetle. Pritom všetkom a iste aj preto slovo kňaz znie v jeho textoch tak ozajstne, ľudsky a čisto.

Ako sú básnik a kňaz u Silana od seba neoddeliteľní, tak je uňho nerozlučne späté básnické, lyrické s religióznym, spirituálnym. Aj v tomto diele sa autor predstavuje ako nevšedný autentický duchovný básnik. Spirituálnosťou je preniknutý celý Dom opustenosti, ale niektoré časti majú z tohto hľadiska osobité postavenie. Spomeniem aspoň ***Listy žiakom***. Tento cyklus epištol tvoriaci jeden z umeleckých vrcholov knihy vyniká poznávacím prienikom a pôsobivým štýlom, ktorý ho situuje do blízkosti poézie v próze /niektoré časti sú dokonca rýmované i rytmizované/.

Silan v Dome opustenosti podmaňuje zvláštnou ľahkosťou, prirodzenosťou, spontánnosťou, čistotou, sviežosťou, subtílnosťou a umeleckou zvrchovanosťou svojho rukopisu. Vysoké hodnotenie, ktoré sa tvorbe tohto autora dostalo od vedúceho kritika šesťdesiatych rokov Milana Hamadu /v stati *Skutočnosť a čistá poézia. K problematike nášho medzivojnového modernizmu* uverejnenej v knihe ***Básnická transcendencia***, Slovenský spisovateľ, Bratislava 1969, s. 142-143/, možno pri tomto diele iba potvrdiť. Napĺňa sa tu,

hamadovsky povedané, jednota spirituálneho, etického a existenciálneho. Dom opustenosti nevnímam ako doplnok autorovej básnickej tvorby, ale ako jedno z jeho najlepších diel i diel súčasnej slovenskej literatúry. Táto moderne napísaná kniha - ako napokon celá Silanova tvorba - nie je určená senzáciechtivým, ale tým, ktorí túžia po vnútornej obrode. Bez pokory sa jej prah nedá prekročiť.

Studia Academica Slovaca 21
Prednášky XXVIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

Vedecký a zodpovedný redaktor *Jozef Mlacek*

Rozsah
1. vydanie. Náklad 250 výtlačkov.
Vydal: STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
Gondova 2, 818 01 Bratislava
Grafická úprava: STIMUL
Tlač: Tvorík-Krumpár, nábrežie arm. gen. L. Svobodu 5
Bratislava

ISBN 80-85697-00-9